

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EĞİTİMİN KÜLTÜREL TEMELLERİ ANABİLİM DALI
EĞİTİM FELSEFESİ PROGRAMI

NEOLİBERAL BİREYCİLİĞİN ÖĞRENCİLERE YANSIMASI

DOKTORA TEZİ

HAKKI KAHVECİ

Ankara, Ekim, 2017

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EĞİTİMİN KÜLTÜREL TEMELLERİ ANABİLİM DALI
EĞİTİM FELSEFESİ PROGRAMI

NEOLİBERAL BİREYCİLİĞİN ÖĞRENCİLERE YANSIMASI

DOKTORA TEZİ

HAKKI KAHVECİ

Danışman: Doç. Dr. Mustafa SEVER

Ankara, Ekim, 2017

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Hakkı KAHVECİ'nin hazırladığı “Neoliberal Bireyciliğin Öğrencilere Yansıması” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Eğitimin Kültürel Temelleri Anabilim Dalı / Eğitim Felsefesi Programı'nda Doktora Tezi Olarak Kabul Edilmiştir.

İmza

Başkan: Prof. Dr. Ş. Halil TURAN

Üye: Prof. Dr. Hasan ÜNDER

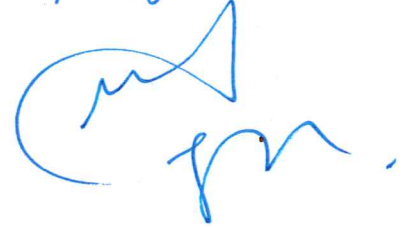
Üye: Prof. Dr. Ertuğrul R. TURAN

Üye: Doç. Dr. Mustafa SEVER (Danışman)

Üye: Doç. Dr. Mehmet Ali DOMBAYCI

ONAY

Bu tez Ankara Üniversitesi Lisansüstü Eğitim – Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri üyeleri tarafından/...../20..... tarihinde uygun görülmüş ve Enstitü Yönetim Kurulunca/...../20..... tarihinde kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İsmail GÜVEN
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü

ETİK BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Hakkı KAHVECİ

ÖZET**NEOLİBERAL BİREYCİLİĞİN ÖĞRENCİLERE YANSIMASI****Kahveci, Hakkı****Doktora Tezi, Eğitimin Kültürel Temelleri Ana Bilim Dalı****Eğitim Felsefesi Programı****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa SEVER****Ekim, 2017, xii + 194 Sayfa**

Modern bir kavram olan bireycilik çok farklı anlamlara sahip olmuştur. Ancak bu anlamlar zamanla önemini kaybederek sadece liberalizmin dayanak noktasını oluşturan anlam öne çıkmıştır. Liberalizmin bireycilik anlayışında dışsal engellere karşı özgür, çıkarlarını birincil amaç olarak gören bireyin varlığı önemsenir. Birey, devlet ve topluma karşı savunulur. Neoliberalizmin bireycilik anlayışında ise özgürlük teması ve serbest piyasaya dayalı toplumsallık kilit rol oynar. Bireylerden çıkarlarını önemsemesi, rekabetçi olması, girişimci bir anlayışa sahip olması ve ilişkilerini de rekabet ve çıkar temelinde kurması beklenir. Maddi ve nicel olarak ölçülebilen mutluluğa önem verilir. Neoliberal bireycilik esasına dayalı toplumda her birey başarı ve başarısızlığının sorumluluğunu kendisi taşır. Bu çalışmada neoliberal bireycilik ile bu bireyciliğin bileşenlerini oluşturan kavramların öğrencilerin bireysel tercih ve toplumsal ilişkilerindeki tutum, davranış ve düşüncelerini nasıl ve ne düzeyde etkilediği ile bu etkilerin kaynakları incelenmiştir. Çalışma nicel ve nitel verilerin birlikte ele alındığı karma yöntemle yürütülmüştür. Araştırma kapsamında geliştirilen ‘Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği’ ile öğrencilerden nicel veriler toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış sorularla yapılan görüşmelerde öğretmenlerin öğrencilerle ilgili gözlemlerini içeren nitel veriler toplanmıştır. Nitel ve nicel veriler çözümlenerek sonuca ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuca göre öğrencilerin kolektivist tutum ve davranışlara sahip olmakla birlikte bu tutum ve davranışlarında azalma olduğu görülmektedir. Aynı zamanda öğrencilerin neoliberal bireycilik tutum, düşünce ve anlayışlara sahip oldukları ile bu tutumların zaman içerisinde güçlendiği belirlenmiştir. Öğrencilerin neoliberal bireyci tutum ve davranışlarının oluşmasında aile, sosyal çevre, medya, internet ile okul içinde var olan formel ve informal etkileşimler etkili olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal Bireycilik, Eğitim, Öğrenci, Okul

ABSTRACT**THE REFLECTIONS OF NEOLIBERAL INDIVIDUALISM TOWARDS
STUDENTS****Kahveci, Hakkı****Ph.D Thesis, Department Of Cultural Foundations Of Education****Philosophy of Education Program****Supervisor: Associate Professor Mustafa Sever****October, 2017, xii + 194 Pages**

Individualism as a modern concept owns various meanings. However, these meanings had lost its importance throughout the time and the meaning merely related to liberalism's main pillars became prominent. The individualism understanding of liberalism gives importance to the individuals who see their benefits as their priority, and who act free against external barriers. The individual is defended against the state and the society. The notion of freedom and the community of free market are the key elements in the individualism understanding of neoliberalism. It is expected from the individuals that they should care about their benefits, be competitive, have an entrepreneur view and build their relationships according to competition and benefits. Happiness that can be measured by material and quantitative values is important. In the society of neoliberal individualism, every individual are responsible of their own success and failure. This study examines neoliberal individualism and the notions that constitutes the components of that kind of individualism. Besides, the study seeks to find out how these notions affect the students' individual preferences and their attitudes, behaviours, thoughts in their social relationships. The study is also interested in the level of this effect and its sources. The research is conducted by a mixed method which focuses on both quantitative and qualitative data. Quantitative data were collected from the students by using 'The Scale of Individualism and Collectivism in Young Individuals'. Qualitative data were collected by conducting semi-structured interviews with teachers who shared their views about their students. The findings were gathered by analysing qualitative and quantitative data. The findings show that even though the students have collectivist attitudes and behaviours, these attitudes and behaviours are declining. At the same time, it was found in the analysis that the students have neoliberal individualist attitude, opinion and understanding, and these attitudes are becoming more powerful over time. Family, social environment, media, internet and

formal and informal interactions at school are effective in the formation of students' neoliberal individualist attitudes and behaviours.

Keywords: Neoliberal Individualism, Education, Student, School

Oğlum Erdem Alp ve kızım Gülce'ye

ÖNSÖZ

Doktora süreci ile tez çalışmasının tüm aşamalarında bana her türlü desteği sunan, beni sabırla ve özveriyle yönlendiren, aynı zamanda dostluğunu da hiç esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mustafa SEVER'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ders aşaması ve tez döneminin tamamında bana samimiyetle güvenen, bilgi ve deneyimleriyle yol gösteren sevgili hocam Prof. Dr. Hasan ÜNDER'e minnettarım. Tez boyunca tüm nezaket ve samimiyetiyle bana rehberlik eden hocam Prof. Dr. Ş. Halil TURAN'a, derslerde ve jürimde yoluma ışık tutan hocam Prof. Dr. Ertuğrul R. TURAN'a, jürimde bulunarak tezime destek olan hocam Doç. Dr. Mehmet Ali DOMBAYCI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Lisansüstü eğitimim süresince samimiyeti ve bilimsel rehberliğiyle her zaman beni destekleyen hocam Prof. Dr. Ahmet AYPAY'a teşekkürlerimi sunarım. Doktora süreci boyunca her türlü yardıma koşan Ar. Gör. Dr. Ersin TÜRE'ye, tez savunma sürecinde tüm incelik ve özverisiyle destek olan Ar. Gör. Ayşe SOYLU'ya, tezimin detaylarında yardımını esirgemeyerek destek olan arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Alaaddin F. PAKSOY'a, nitel görüşmeler yaparken bana zaman ayıran ve samimiyetle gözlemlerini aktaran öğretmenlere, nicel verilerimin toplanmasına yardımcı olan öğrenci ve okul yöneticilerine teşekkür ederim. Lisansüstü eğitimim sırasında beni her zaman destekleyen, umut ve cesaret kaynağım olan eşim Leman'a, canımın parçası oğlum Erdem Alp'e, biricik kızım Gülce'ye, beni yetiştiren anneme ve babama, desteğini esirgemeyen kardeşime, tüm eğitim hayatım boyunca emeği geçen öğretmenlerime, dostlarıma ve öğretmen arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ONAY	ii
BİLDİRİM	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
ÇİZELGELER DİZİNİ	xii
1. BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Problem Durumu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	4
1.3. Araştırmanın Önemi	4
1.4. Sınırlılıklar	6
2. BÖLÜM	7
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	7
2.1. Bireycilik	7
2.2. Bireyciliğin Tarihsel ve Felsefi Gelişimi	17
2.2.1. İlkçağ Felsefesinde Birey ve Bireycilik	17
2.2.2. Ortaçağ'da Birey ve Bireycilik	21
2.2.2.1. Skolastik Dönem	21
2.2.2.2. Rönesans	23
2.2.2.3. Reform	25
2.3. Modernleşme ve Modern Bireyciliğin Doğuşu	27
2.3.1. Renè Descartes	30
2.3.2. John Locke	31
2.3.3. Jean Jacques Rousseau	33
2.3.4. Immanuel Kant	35
2.4. Bireyciliğin İdeolojik Çerçevesi: Liberalizm	38
2.4.1. Liberalizmin Ekonomik ve Tarihi Gelişimi	39
2.4.2. Liberalizmin Etik ve Felsefi Temelleri	42
2.4.2.1. Doğal Haklar Teorisi	42
2.4.2.2. Yararcılık	45
2.4.3. Liberalizmin Temel İlkeleri	47
2.4.3.1. Bireysel özgürlük	47
2.4.3.2. Serbest piyasa ve rekabet	49
2.4.3.3. Sınırlı yönetim	52
2.4.4. Sosyal Liberalizm	54
2.4.4.1. Sosyal Liberalizm ve Refah Devleti	57
2.4.5. Neoliberalizm	58
2.5. Bireycilik ve Liberalizmin Türkiye'deki Gelişimi	64
2.5.1. Osmanlı Dönemi	64

2.5.2. Cumhuriyet Dönemi	68
2.5.3. 1946-1980 Dönemi	71
2.5.4. 1980 Sonrası Türkiye’de Neoliberalizm.....	74
2.6. Bireyciliğin Eleştirisi	78
3. BÖLÜM.....	99
YÖNTEM.....	99
3.1. Çalışmanın Deseni.....	99
3.1.1. Yakınsayan Paralel Desen	100
3.1.1.1. Nicel Araştırma Modeli	101
3.1.1.1.1. Nicel veri toplama aracı	101
3.1.1.1.2. Evren ve örneklem	105
3.1.1.1.3. Nicel verilerin toplanması ve analizi.....	106
3.1.1.2. Nitel Araştırma Modeli.....	106
3.1.1.2.1. Örneklem grubu	107
3.1.1.2.2. Nitel verilerin toplanması ve analizi	108
3.1.1.2.3. Nitel verilerde geçerlik ve güvenirlik	109
4. BÖLÜM.....	111
BULGULAR	111
4.1. Nicel Bulgular	111
4.2. Nitel Bulgular	118
4.2.1. Özgürlük Anlayışı	118
4.2.1.1. Müdahalesiz (Negatif) Özgürlük Talebi.....	119
4.2.1.2. Sorumsuzluk ve Eleştiriye Kapalılık	121
4.2.1.3. Toplumsal Dinamiklerin Etkisi	122
4.2.2. Rekabetçilik.....	124
4.2.2.1. Akademik Başarıda Rekabet	124
4.2.2.2. Eğitim Sisteminin Rekabetçiliğe Etkisi	126
4.2.2.3. İlişkilerde Rekabet.....	128
4.2.3. Bireysel Çıkar ve Benmerkezcilik.....	129
4.2.3.1. İlişkilerinde Bireysel Çıkar Beklentisi	129
4.2.3.2. Kariyer Planlamasında Maddi Çıkar	131
4.2.3.3. Kariyer Belirlemede Statü Arayışı ve Toplumsal İdealsizlik.....	133
4.2.3.4 Kariyer Planlamasında Okul, Aile ve Çevre Etkisi	134
4.2.4. Tüketim ve Tüketimcilik Tutumları	136
4.2.4.1. Tüketimde Hazırcılık ve Hazza Yönelim	137
4.2.4.2. Kendini İfade Etme Biçimi Olarak Dış Görünüş.....	138
4.2.4.3. Kendini İfade Etme Biçimi Olarak Teknoloji Araçları	139
4.2.4.4. Modaya Uyum	140
4.2.5. Toplumsal Olay ve Durumlara Karşı Duyarlılık	140
4.2.5.1. Toplumsal Duyarlılıkta Gerileme	141
4.2.5.2. Otoritenin Yönlendirmesine Bağlı Duyarlılık	142
4.2.5.3. Sınırlı Konularda Bireysel Duyarlılık.....	143

4.2.6. Paylaşım ve Dayanışma.....	145
4.2.6.1. Geçmişe Göre Dayanışmanın Azalması	145
4.2.6.2. Paylaşımların Küçük Gruplarla Sınırlı Kalması	147
4.2.6.3. Çıkar Beklentisi ile Yapılan Geçici Paylaşımlar	148
4.2.7. Dinî-Geleneksel Bağlar ve Otoriteye Bağlılık.....	149
4.2.7.1. Dinî-geleneksel bağların tutum ve yargılara etkisi.....	149
4.2.7.2. Aile İçi İletişim ve Ebeveyn Otoritesi	151
5. BÖLÜM.....	155
TARTIŞMA VE SONUÇ	155
KAYNAKLAR.....	176
EKLER	189
EK 1 Nicel Veri Toplama Aracı.....	190
EK 2 Nitel Veri Toplama Aracı.....	192
EK 3 Özgeçmiş	194

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge	Sayfa
1. Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği"nin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları	102
2. Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği"nin Açıkladığı Varyans ve Özdeğerleri.....	104
3. Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği"nin Alt Boyutlarının Cronbach Alpha Katsayıları.....	104
4. Örneklem Grubuyla İlgili Demografik Bilgiler	105
5. Nitel Verilerin Toplandığı Örneklem Grubu Bilgileri	108
6. Bireycilik ve Kolektivizm Alt Ölçeklerinin Ortalama Puanları	112
7. Bireycilik Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	112
8. Kolektivizm Alt Ölçekleri Puan Ortalamalarının Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	113
9. Bireycilik Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Okul Türü Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	114
10. Kolektivizm Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Okul Türü Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	115
11. Bireycilik Alt Ölçeklerine Ait Puan Ortalamalarının Ebeveyn Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	116
12. Kolektivizm Alt Ölçeklerinin Ortalama Puanlarının Ebeveyn Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	117
13. Gelir Durumuna Göre Otorite Ve Geleneğe Bağlılık Alt Ölçeği Puan Ortalaması Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	118

1. BÖLÜM

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın problem durumu, araştırmanın amacı, araştırmanın önemi, araştırmayla ilgili varsayımlar ve araştırmanın sınırlılıklarına yer verilmiştir.

1. 1. Problem Durumu

Modern zamanlara özgü bir kavram olan bireycilik, hem düşünce hem de yaşam biçimi olarak birbirinden farklı ideoloji, düşünce ve kültürleri etkilemiştir. Kavramın tanımlanması, ilişkilendiği düşünce ya da kültürlerle bağlı olarak çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin Foucault (2007) kişinin kendi nefsiyle ilgilenerek kendini arındırmaya ve selamete ulaştırmaya çalışması; kişinin kendi ailesini, özel hayatını ve özel mülkiyetini önemsemesi ile kişinin kendi tekliği içindeki değerini öne çıkararak üyesi olduğu gruplara karşı bağımsızlığını ve sahip olduğu bireysel hakları vurgulayan üç farklı bireycilik türünün var olduğunu belirtmektedir. Swart (1962) kişinin topluma karşı sahip olduğu hakları vurgulayan siyasi liberalizm ile özel mülkiyet ve devlet karşıtlığını esas alan ekonomik liberalizmin yanında bireyin biricikliğini ve değerini vurgulayan romantik bireyciliğin bireycilik düşüncesini besleyen üç farklı kaynak olduğunu belirtmiştir. Ancak bireyciliğe yüklenen anlam çeşitliliği zaman içerisinde kaybolmuş ve bireycilik genellikle liberalizmle birlikte anılmıştır (Lukes, 1995). Liberalizm, hem kendini bireycilik temelinde inşa etmiş hem de bireyciliği kendi ideolojik sınırları içerisinde dönüştürmüştür. Liberalizm, bireyin topluma göre daha gerçek ve önemli olduğu savına yaslanmaktadır. Bireyin özel yaşamını, mülkiyet haklarını, düşünce, inanç ve eylem özgürlüğünü yücelterek egemen olduğu toplumlarda etkili olan liberalizm bireyciliği de bu kavramlarla sınırlandırmıştır.

Klasik liberalizmin devlet ve toplumlardaki politik etkisi zaman içerisinde dalgalı bir seyir izlemiştir. Ancak 1970'lerden itibaren devlet ve toplum ilişkisinde yerini bıraktığı neoliberalizm ise çok daha geniş bir çerçevede etkili olmuştur. Neoliberalizm, liberal ilkeleri referans göstererek daha farklı ve daha geniş ölçüde olmak üzere devletleri, ekonomik işleyişi ve toplumsal ilişkilerin tüm yönlerini dönüştürmeyi amaçlamıştır. Birey ve bireycilik de bu değişimin nesnesi olmuştur. Neoliberalizmi 'yaratıcı yıkım' olarak tanımlayan Harvey (2015: 1) kişisel çıkarlarının peşinde koşan bireylerin hiçbir kolektivite ve kolektif amaca sığınmadan birbiriyle her alanda rekabet edebileceği bir ortam yaratılarak alışkanlıkların, düşünüş biçimlerinin ve

tüm sosyal ilişkilerin bu ortama göre yeniden kurulmak istendiğini belirtmektedir. Neoliberalizmin kurmaya çalıştığı sosyal yapının esası bireylerin girişimcilik becerilerine ve rekabete dayanmaktadır. Böylece bireyler girişimci ve rekabetçi özelliklerini kullanabildiği ve geliştirebildiği ölçüde var olabilecektir.

Klasik liberalizmin minimal devlet anlayışının tersine neoliberalizm, rekabet ve girişimci bir toplum yaratılmasında devleti gerekli görür ve devlete bu yönde roller verir (Olssen, Codd ve O'neil, 2004: 136). Neoliberalizmde girişimcilik ve rekabet, ekonomik işleyişle beraber ekonominin dışındaki her alanda görülmesi gereken bir olgu olarak kabul edilmektedir. Bireyler özel hayatını da kapsayacak şekilde girişimci ve rekabetçi bir donanımına sahip olmalıdır (Dardot ve Laval, 2012: 256). Neoliberalizm her bireyin kendi sorumluluğunu alarak risklere karşı kendini korumasını ve kendi başının çaresine bakmasını istemektedir. Risk alamayan, çaresiz kalan veya geriye düşenlerin sorumluluğunu devletin ya da kamunun almasını reddetmektedir (Foucault, 2015: 125). Neoliberal toplumda her bireyin kendini bir şirket gibi tasavvur etmelidir. İlişkiler ve kişisel yaşamın tamamı neoliberal ilkelere göre düzenlenmelidir (Dardot ve Laval, 2012: 1).

Günümüzde neoliberalizmin kendi ideolojisi içinde kurguladığı bireycilik, insanları bireysel çıkarlarının güdümünde yaşamaya itmektedir. Neoliberal bireyciliğin sınırlarına hapsolmuş bireyler diğer insanlarla ilişkisini sözleşme mantığına göre şekillendirmekte ve daha önde olmak güdüsüyle rekabetçi bir tutum sergilemektedir. Geride kalanın düşeceği, sürekli kazanmak için çok çalışmanın zorunlu olduğu ve kazanmanın bir üst sınırının olmadığı risk ortamında bireyler iddia edildiği gibi özgürleşmemektedir. Aksine totaliter bir sisteme kurban olmaktadır (Curtis, 2015: 61). Neoliberal bireyciliğin hüküm sürdüğü bir toplumda diğer insanlarla ilişkilerde sevgi, saygı, güven, empati ve dayanışma gibi erdemlerin yerine çıkarlar öne çıkmaktadır (Taylor, 2011: 53). Serbest piyasa ilkelerinin tüm toplumsal ilişkilere yansımaları ile birlikte insanlar araçsallaştırılabilir hale gelmektedir. İlişkiler yüzeysel ve rastlantısal düzeyde kurulmaktadır. İlişkilerin bu şekilde kurulması güven ve sadakat duygusunu zayıflatmaktadır. Bireyler kişisel çıkarları dışında toplumsal sorumluluk bilincinden uzaklaşmaktadır (Sennett, 2014: 25). Ayrıca, mal ve hizmet üretiminin artırılması ve bir bolluk toplumu oluşturmaya çalışan neoliberalizm sadece çalışma ve üretkenlik değil, aynı zamanda tüketimde ve haz deneyimlerinde de üst düzey performans talep etmektedir. İlişkilerin, yaşam biçimlerinin ve değer yargılarının hızla değiştiği bu düzende insanların tüketim nesneleriyle kendini ifade etmesi sürekli teşvik

edilmektedir. Mutluluğun ve hayatın anlamının tüketim nesnelerinde olduğu çeşitli iletişim araçlarında ve toplumsal etkileşimlerde sıklıkla vurgulanmaktadır (Harvey, 2010; Baudrillard, 2010; Sennett, 2011).

Neoliberalizm, bireylerin her şeyi seçme özgürlüğüne sahip olduğunu, seçtiklerinin sorumluluğunu da kendisinin alması gerektiğini vurgular. Bireyler rasyonel seçimler yapabildiği ve risk alarak rekabette başarılı olabildiği kadar özgürdür (Dardot ve Laval, 2012: 276). Oysa insana özgürlük olarak sunulan, bir tercih değil zorunluluktur. Temel hakların kaynağı yasa değil, bireylerin sahip oldukları üretkenlik ve kazanç miktarıdır (Curtis, 2015: 40). Dolayısıyla oluşturulduğu iddia edilen özgürlük ortamı bir zorunluluk ortamıdır. Başarısızlıkların nedeni serbest piyasa düzeninde değil, bireylerin yanlış seçimlerinde ve piyasa kurallarına uyum sağlayamamasında aranır (Curtis, 2015: 86). Eğitim bireyin özgürleşmesi, kendini gerçekleştirme ve mesleki formasyon kazandırma yolu olarak değil, bireylerin kendinin girişimcisi ve yatırımcısı olabilmesi için piyasa şartlarına uyum sağlama aracı olarak görülür (Foucault, 2016: 193). Araştırma ve piyasa uygunluk kriteri bilim ve bilginin ele alınışında da görülür. Bilgi ve bilim piyasada kazanç getirici niteliğine göre değer kazanarak araçsallaştırılır (Harvey, 2010: 80). Althusser'in (1994) devletin en büyük ideolojik aygıtı olarak nitelendirdiği eğitim, günümüzde devletin resmi ideolojisini yayma işlevinden ziyade neoliberal bireyin yetişmesine zemin oluşturan uygulamalarla gündeme gelmektedir. Nitekim devletin yapısının neoliberal biçimde dönüşmesi ve devlete hakim olan ideolojinin ana eksenini neoliberal ilkelerin oluşturması eğitimin etkinliğini daha derin etkilemektedir.

Neoliberalizmin ideal birey kurgusunda yer alan girişimcilik, rekabetçilik, başarıya odaklanmak gibi bazı temel kodları, okul eğitimi sürecinde merkezi bir öneme sahip olmaktadır. Eğitim sürecinde bireyin bir "özne" olarak varolması yerine bireyin ekonomik amaçları öne çıkmaktadır. Neoliberal bireycilik bilgiyi, kültürü ve insanı araçsallaştıran bir işleve sahiptir. Bireyin eğitime ve bilgiye kendine kazanç getirecek bir araç olarak bakmasına neden olmaktadır. Böylece neoliberal ideoloji, bireyin bir özne olarak var olmasını sağlayacak yollara ulaşmasını engelleyecek geniş bir hegemonik alan yaratmaktadır. Bu hegemonik alan içerisinde araçsallaşan birey, çevresindeki insanlar ile canlı ve cansız diğer tüm varlıklara da aynı araçsal mantık içinde yaklaşmaya eğilimli hale gelir. Neoliberal ideolojinin genişlemesi için önemli bir kurum olarak görülen okullarda dersler, sınavlar, diploma gibi unsurlar başarılı olmanın ve hayatta kalmanın ölçütü olarak yansıtılmaktadır. Okulun tüm bileşenleri ile

etkileşimde bulunulan diğer insanlar neoliberal bireyciliğin taşıyıcısı olarak öğrencilerin bu yöndeki dönüşümünü hızlandırmaktadır. Literatürdeki eleştirel değerlendirmeler ve tartışmalar göz önüne alındığında neoliberal bireyciliğin okullara ve öğrencilerin davranış ve düşünüş biçimlerine yansımalarının hangi boyutlarda olduğu; söz konusu yansımaların hangi kaynaklardan beslendiğinin belirlenmesi ihtiyacı bu çalışmanın yapılmasının çıkış noktasını oluşturmaktadır.

1. 2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, öğrencilerin neoliberal ideolojinin öne çıkardığı bireycilik anlayışının öğrencilere yansımalarını durumu ortaya çıkarmak için yapılmıştır. Öğrencilerin neoliberal bireyciliğin bileşenlerini düşüncelerinde, tavırlarında ve tutumlarında hangi biçimlerde ve hangi düzeyde gösterdiğinin belirlenmesi ve öğrencileri etkileyen etmenlerin ortaya çıkarılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaç çerçevesinde araştırma sorusu; “Neoliberal bireyciliğin öğrencilerin söylemleri ve günlük hayat deneyimlerinde görülme biçim ve düzeyleri, okul ve diğer ortamlardaki felsefi ve politik meşruiyet kaynakları ile öğrencileri neoliberal bireycilik bağlamında etkileyen etmenler nelerdir?” şeklinde oluşturulmuştur. Bu araştırma sorusuna, eğitimin kurumsal işleyişinin temel öğeleri olan öğrenci ve öğretmen boyutlarında cevaplar aranmıştır. Bu araştırma sorusu kapsamında aşağıdaki alt problemler oluşturulmuştur:

- 1- Öğrencilerin neoliberal bireycilik ile kolektivizme ilişkin tutum ve algıları ne düzeydedir?
- 2- Öğrencilerin neoliberal bireycilik ile kolektivizme ilişkin tutum ve algıları cinsiyet, okul türü, aile eğitim ve gelir düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
- 3- Öğretmen görüşlerine göre öğrencilerin neoliberal bireyci tutumlara sahip olma durumları ile bu tutum ve davranışları sergileme biçimleri nelerdir?
- 4- Öğretmen görüşlerine göre öğrencilerin sergiledikleri tutum ve davranışların oluşmasında aile, okul, eğitim sistemi ve çevre unsurlarının etkisi nedir?

1.3. Araştırmanın Önemi

Bireycilik sosyal bilimlerde alanında üzerine çokça durulan, savunucularının ve karşıtlarının çok olduğu bir kavramdır. Bireycilik, modernleşme sürecinin bir ürünü olmakla birlikte ekonomik üretim süreçlerinin değişimi ve teknolojik gelişmelerin de etkisiyle XX. yüzyılın sonlarından itibaren içerik ve gerçek hayata yansımaları

bakımından ciddi bir dönüşüme uğramıştır. Erken modern dönemde “özne” olarak düşünen, eyleyen ve bağımsız varoluşunu gerçekleştiren birey özlemiyle bireycilik düşüncesi temellendirilmiştir. Ancak geç modern dönemde neoliberal ideolojinin etkisiyle tüketime ve gösterişe meraklı, çıkarıcı, rekabetçi, kazanmaya odaklı, sabırsız, bilgiyi araç olarak gören birey anlayışı topluma hâkim olmuştur. Bu durum ise ideallerden yoksun, toplumsal bağlarından kopuk, yığınsal ve nesneleşmiş bireylerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Toplumsal ilişkilerde kilit öneme sahip olan bireyciliğin özellikle geç modern dönemdeki neoliberalizm tarafından evrilmiş halinin geleneksel olarak dayanışmacı karakteri ağır basan Türk toplumunda da yükselişi söz konusudur. Bu yükselişte küreselleşme ile sosyal ve ekonomik alanda etkili olan neoliberalizmin etkisinin olduğu; ayrıca neoliberal politikalarla çelişmeyen eğitim politikalarının da bu yükselişi kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Çünkü eğitimle ilgili üretilen politikalar ve bu politikaların dayandığı felsefe, ekonomi ve sosyal alandaki politikalarla birebir bağlantılı olmaktadır. Siyasi ve entelektüel alanda yapılan tartışmalarda eğitime yüklenen anlamın genel olarak neoliberal sistemin ekseninde olduğu ve bu sistemin değerleriyle uyumlu olduğu söylenebilir. Eğitim bireylerin sadece ekonomik üretici ve tüketici olarak yetişmesine, sistemin yeniden üretilmesi için bir araç olarak görüldüğü; erdemli, özgür ve özgün bireyleri yetiştirmekten ise giderek uzaklaştığı düşünülmektedir. Böylece neoliberal ilkeler ekseninde şekillenen bireycilik özellikle genç bireyler olmak üzere tüm toplumu farklı şekillerde ve ölçülerde etkilemektedir.

Türkiye ile ilgili literatür incelendiğinde bireyciliğin veya neoliberal bireyciliğin topluma ve daha özelde öğrencilere yansımalarının araştırıldığı bütüncül çalışmalara yeterince rastlanmamıştır. Yapılan akademik çalışmalarda bireyciliğin sadece bazı bileşenleriyle sınırlı kaldığı görülmüştür. Eğitimle ilişkilendirilebilecek çalışmaların da daha çok ekonomi politikalarının eğitime etkisi bağlamında ele alınmış olduğu ve bu çalışmalarda bireycilik konusuna derinlemesine inilmediği anlaşılmıştır. Ayrıca bireyciliğin ve daha özelde neoliberal bireyciliğin okullarda varoluş biçimlerinin incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysa birçok ideolojinin temelinde bireycilik-kolektivizm ayrımının olduğu, toplumsal işleyişinin ve politikaların da bu temele göre düzenlendiği düşünüldüğünde bu yönde çalışmaların önemli olduğu görülmektedir. Bu çalışmayla birlikte Türkiye bağlamında eğitim süreçlerine odaklanılarak neoliberal bireyci düşünce ve değerlerin öğrencilere ve eğitim sürecine yansımaları ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.4. Sınırlılıklar

Bu çalışma 2015- 2016 öğretim yılında Eskişehir ilindeki liselerde öğrenim gören öğrencilerden elde edilen nicel veriler ve 2016 yılında görüşme için seçilen öğretmenlerden elde edilen nitel verilerle sınırlıdır.

2. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Bireycilik

Modern öncesi dönemde toplumsal düzen, hiyerarşik olarak kurulmuş ve evrendeki tüm varlıklarla beraber bir bütün olarak tasavvur edilmiştir. İnsanlar ve diğer varlıklar bu bütünün ayrılmaz parçaları kabul edilmiştir. Toplumun düzeni ve hiyerarşik yapının devamlılığı bir amaç olmuştur. Herkesin bu düzende bir yerinin ve işlevinin olduğu düşünülmüştür. Siyasal ve etik düşünceler de bu hiyerarşik düzenin devamlılığını sağlamak üzere geliştirilmiştir. Modern düşüncenin gelişimiyle birlikte hiyerarşik yapıların varlığı sorgulanmış ve bunun sonucu olarak bu yapılar parçalanmaya başlamıştır. Modern toplum düzeninde eskinin karşıtı biçimde, bireylerin işlevi saygıya dayalı, eşit ilişkiler kurmak ve karşılıklı hizmet sunmak olarak tasarlanmıştır. (Taylor, 2006a: 21). Hiyerarşik düzenin ayrılmaz parçası olan insanın bütünden bağımsızlaşması ve modern toplumsal düzenin kurulmasında Descartes'in (2003: 21) hakikate ulaşmanın ölçütü olarak aklı öne sürmesi ve geleneklerin reddedilmesini önermesi önemli bir dönüm noktası olmuştur. Böylece Modernleşme eski düzene karşıt, akla dayalı bir düzen fikrinin üzerinde yükselmiştir (Touraine, 2007: 44). Modernleşme ile toplumsal düzenin amaçsallığı araçsallaşmış, insanlardan beklenen de dünyevi işlerle sınırlı biçimde karşılıklı saygı ve hizmet olmuştur. Hiyerarşi reddedilmiş, akla ve eşitliğe dayalı bir düzen düşüncesi yaygınlaşmıştır (Taylor, 2006a: 22). Bu düşünce, bireyin hiyerarşik konumundan kopmasını ve kendi başına kalarak kendi yolunu tercih etmesini sağlamıştır. Bu değişim de kapsamı ve içeriği farklı yorumlarla dolu bireycilik düşüncesinin modern biçimiyle gelişmesinin yolunu açmıştır.

Bireycilik tanımlanması pek de kolay olmayan bir kavramdır. Çünkü bireycilik gerek tarihsel süreç içerisinde gerekse felsefi ve dini içerik yönüyle ele alındığında birbirinden farklı izleklerle ulaşılabilir bir çok anlama sahip olmuştur. Lukes'e (1995: 8-9) göre bireycilik, komünizm ve sosyalizm gibi XIX. yüzyılda ortaya çıkan bir kavramdır. Bireycilik bireysel özerklikten eşitliğe, Roma hukukundan Hristiyan ahlâkına, Rousseau ve Kant'ın düşüncelerinden Bentham'ın düşüncelerine kadar uzanan geniş ve farklı dayanaklara sahip olmuştur. Swart (1962) XIX. yüzyıldaki işleniş biçimlerine yoğunlaşarak bireyciliğin üç farklı kaynaktan beslendiğine dikkat çekmiştir. Bu kaynaklar, insanların sahip oldukları haklar temelinde eşitliği idealini benimseyen

siyasal liberalizm; devlet karşıtlığı ve serbest piyasa içerisinde bireylerin çıkarlarının korunmasını temel alan ekonomik liberalizm ile bireyin özgünlüğünü ve değerli oluşunu vurgulayan Romantik bireycilik olmuştur. Bu kaynakların türettiği bireycilikler XIX. yüzyılda birbirleriyle birebir uyumlu olmadığı gibi doğrudan ilişkili de değildir. Geçmiş düşünce ve toplumsal pratikler bağlamında Foucault (2007) da tarihsel ve felsefi birikimin getirdiği üç farklı bireycilik türünü hatırlatmaktadır. Bunlardan ilki bireye kendi tekilliği çerçevesinde verilen mutlak değerle ve ait olduğu grup veya kurumlara karşı sahip olduğu bağımsızlığı içeren tutumu anlatmaktadır. İkincisi kişinin kendi özel hayatının, ailesinin, ev içi etkinliklerinin ve bireysel mülkiyetinin önemsenmesi durumunu anlatırken sonuncusu ise kişinin kendi nefsiyle ilgilendiği, kendini dönüştürmek, arındırmak, selamete ulaştırmak ve bu yönde geliştirmek için kendini bir bilgi nesnesi olarak gördüğü durumu anlatmaktadır. Söz konusu bu tutum ve düşünceler birbiriyle bağlantılı olabileceği gibi birbirinden bağımsız da olabilir. İkinci anlam daha çok XIX. yüzyıl Batı toplumlarında görülen biçime işaret etmekle birlikte üçüncü anlamı içeren bireycilik artık görülmemektedir (Foucault, 2007: 339).

Bireycilikle ilgili çeşitli yaklaşım, düşünce, beklenti, algı, inanç ve tutumları Watt (1989) da şu şekilde özetlemiştir: Bireycilik; i) bireyin toplumla ilişkisinde bireyi asıl ve öncelikli gören bakıştır. Bu bakış, toplumu yapay ve ikincil değerde görerek bireye en üst değeri verir. Toplumu bireyin çıkarlarına hizmet için oluşturulmuş bir araç olarak kabul eder. ii) Toplumun organizma olarak tasarlandığı ve bireylerin organizmanın ortak parçalarını ifade eden modele karşı bireysel bağımsızlığın tercih edildiği bir toplumsal sözleşme modeli isteğidir. iii) Bireyin evrensel doğal haklarının toplumsal sorumluluklar karşısında önceliğini savunan düşüncedir. iv) Bireylerin ekonomik faaliyet, yaşam tarzı ve inançları üzerindeki toplumsal kontrolün bireysel özgürlük için sınırlandırılması için yapılan girişimdir. v) Bireysel eşsizliğin, girişimciliğin ve özgürlüğün toplumsal kimlik ve yardımlaşmadan daha önemli olduğunu savunan görüştür. vi) Sosyal bilimlerde sosyal fenomenlerin açıklanmasında bireysel davranışların incelenmesini savunan bir yaklaşımdır. vii) Toplumun herkesin iyiliği için sorumluluk almasını istemek yerine bireyin kendi ayakları üzerinde durması yönündeki beklentidir. viii) Bireyin doğallığında kişisel çıkarlarına ve rekabete yardımlaşma ve dayanışmadan daha fazla önem verdiğine dair algıdır. ix) İnsanların davranışlarını açıklarken Tanrısal emirler veya toplumsal yapı yerine bireysel beceri, ilgi ve değerlerine yapılan başvurudur (Watt, 1989: 2).

İçeriğine yüklenen anlamlar nedeniyle modern dönemde birden çok bireycilik anlayışı ortaya çıktığı kadar bireyciliğe karşı takınılan tutumlar da farklılaşan temellere sahip olmuştur. Bireycilik karşısında takınılan tavır ve yapılan tanımlar çeşitli mantıksal dayanaklara sahiptir. Örneğin bu farklı tavır ve tanımlara göre bireycilik, ‘vicdanın tortulaşması’ olarak tanımlanabildiği gibi ‘ön yargılara karşı bireysel aklın egemenliğine başvurulması’, ‘bireysel hakların gelişmesi’, ‘bize karşı *benin* gelişmesi’ şeklinde ifade edilmiştir (Corcuff, 2009: 13). Bireyciliğin ilk kullanımları bireyciler tarafından değil, bireycilik karşıtlarının söz ve yazılarında görülmüştür. Dolayısıyla kavramın ilk tanıtımı da karşıtlarının kullanımı ile gerçekleşmiştir. Karşıtlarının eleştirileri ile dikkat çeken bireycilik tüm eleştirilere rağmen zamanla destekçilerini artırmıştır (Swart, 1962).

Bireycilik ilk olarak Fransız devrimi ve Aydınlanma’nın etkilerine karşıt olanlar tarafından suçlayıcı bir dille kullanılmıştır. Bireyciliği kelime olarak ilk kullanan Fransız düşünür olan Saint Simon’un takipçileri ve diğer muhafazakârlar bireyciliği toplumsallığın düşmanı olarak görmüşlerdir. Bireyin geçici ama toplumun kalıcı olduğu tezinden yola çıkılarak bireyciliğin bireyi esas alması küçümsenmiştir (Lukes, 1995: 11-14). Bireycilik kavramını ilk kullananlardan biri olan Tocqueville (2016) ile Durkheim (2013) bireyciliği gerek toplum gerekse birey için tehlikeli bulmuşlar ve olumsuz anlamda kullanmışlardır.

Bireyciliğin Fransa’daki olumsuz anlamlarına karşın Almanya’da bireycilikten farklı olarak ‘bireylik’ düşüncesi öne çıkmıştır. Alman Romantikleri bireyin biricikliğini, özgürlüğünü, kendini gerçekleştirmesini öne çıkararak bireyciliğe olumlu bir anlam yüklemişlerdir. Alman bireyciliği bu noktada tek tek bireyleri de aşarak topluma ve ulusa ulaşmıştır. Böylece toplum veya ulusun kendisi de bir birey olarak düşünülmüştür. Alman bireyciliği bu anlamda liberalizm karşıtı bir boyuta ulaşarak toplumsal çözülmenin değil, toplumu birlikte tutmanın gücü olarak kabul edilmiştir (Lukes, 1995: 24-29). Alman romantizmi muhafazakâr karakterli olmakla birlikte eski rejimin mutlakiyetçi rejimine karşı çıkmış ve çoğulculuğu ve merkezi otoritenin çeşitli gruplarla paylaşılmasını desteklemişlerdir. Romantikler özerk gruplar ve bireysel özgürlüklerin sağlandığı organik bir devlet yapısı ile toplumsallaşmanın ve birlikte yaşama iradesinin oluşacağına inanmışlardır (Beiser, 2003: 38).

Alman romantizminin toplum ve devlet eksenli birey anlayışına karşılık bireyci anarşizmin temsilcisi olan Max Stirner (1806-1856) birey merkezli, toplum ve devleti reddeden düşüncelerini dile getirmiştir. Stirner, kilise ve monarşinin egemenliğindeki

hierarchy ile hierarchy'yi ve başkalarıyla birlikte olmayı öğütleyen tüm düşünceleri tereddütsüz reddetmiştir. Bireyin ruhsallık adına manipüle edildiğini, hiyerarşik yapıda başkalarının lütfuna mahkum bırakıldığını iddia etmiştir. Stirner'e göre insan kutsallık, başkalarına bağımlılık ve diğergamlık içeren ne varsa reddetmeli ve kendi ayakları üzerinde durabileceğini herkese göstermelidir. İnsan eski çağın kutsallık ve monarşik yapısını reddederken burjuva toplumunun vatandaşlık, devlete sadakat ve topluma adanmışlık ideallerine de kanmamalıdır (Stirner, 2013: 122-127). Görüldüğü üzere Stirner bireysel 'ben'i hem başlangıç noktası ve merkez hem de amaç olarak ele alır. Birey, Stirner'e göre biriciktir ve toplumdan bağımsızdır. Bireysel 'ben' asıl; toplum ve toplumsal ilişkiler yapaydır. Hiçbir şey bireyden daha önemli değildir. Stirner'in uç noktadaki bireyciliği çok daha sonra gelişmiş olan post modern bireyciliğin narsisistik yapısıyla da benzer (Corcuff, 2009: 28).

Bireycilik İngiltere'de önce dini bağlantılar ve sosyal ilişkiler yönüyle kullanılmaya başlanmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise sosyalizm ve komünizmle çelişen liberal bir çerçevede kullanılmıştır. İngiltere'de hem en aşırı serbest piyasa kapitalizmini savunanlar hem de devletin geniş müdahale alanı olması gerektiğini düşünen farklı liberal çevreler bireyciliği kendi argümanları çerçevesinde sahiplenmişlerdir (Lukes, 1995: 42-44). Örneğin Mill (2004) her bireyin kendi özgürlüğünün bekçisi ve kendisiyle ilgili faydalı olanı aramakta müdahalesiz olması gerektiğini savunurken toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında bireyin gerekirse zorlanabileceğini de belirterek sorumlu bir bireyciliği savunmuştur. Sosyal liberallerden T. H. Green ve Hobhouse (2009) gibi düşünürler ise bireyin özgürlüğünü gerçekleştirmek için toplumsal kontrol ve desteğe başvurmayı tercih etmiştir. Ekonomik liberalizmin yol açtığı toplumsal yozlaşmayı durdurmayı hedefleyen toplumsallığa dayalı bir bireycilik anlayışını savunmuşlardır (Sawer, 2000). Radikal düşünceleriyle öne çıkan Herbert Spencer ise sosyal liberallerden farklı olarak devlet müdahalesi ve toplumsal yardımlaşma gibi ilkeleri reddederek her bireyi kendi yaşam mücadelesi içinde rekabete koşmanın şart olduğunu, toplumsal dayanışmanın ve devletin muhtaçlara destek çıkmasının zararlı olacağını öne sürmüştür (Örs, 2015: 85). Liberalizm içinde dahi farklı biçimlerde yorumlanmasına karşın bireycilikle ilgili baskın düşünce klasik liberallerin savunduğu şekliyle yaygınlaşmış, bireye ilişkin diğer düşünceler sönük kalmıştır. Klasik liberal düşüncede birey, kendi amaçlarını özgürce seçme ve bu amaçlarına ulaşmak için çalışma hakkına sahiptir. Toplum ve devlet bu hakkın kullanılabilmesi için gerekli yolları bireye sağlar. Birey kendi amaçlarına ve

çıkarlarına serbestçe ulaştığında toplumsal çıkarlar da bu yolla sağlanmış olur. Her birey kendi amaçlarına özgürce ulaştığında toplum da bu durumdan genel itibariyle fayda sağlar (Machan, 1998: 2).

Bireyciliğin kapitalizm ve liberal demokrasiyle birlikte anıldığı ve kitleleri kuşattığı asıl yer Amerika olmuştur. Farklı yerlerden gelerek bir araya gelen insanların oluşturduğu Amerika toplumunda eşit bireysel haklar, doğal hukuk, fırsat eşitliği, sınırlı devlet ve serbest piyasa argümanları bireycilik teması içinde kullanılmıştır (Lukes, 1995). Tocquivelle'ye (2016: 539) göre Avrupa'dakinin tersine Amerika'da aristokrasinin bulunmayışı eşitlik ve özgürlüğün daha az hasarla ve geniş kitlelerce benimsenmesini sağlamıştır. Avrupa'da hiyerarşinin yıkılması sonucu ortaya çıkan demokrasi ve eşitlikle birlikte özgürlük arayışları bireyciliği doğurarak toplumda bozulmaya ve egoizme yol açmıştır. Oysa Amerika'daki insanlar zaten eşit ve özgür olarak dünyaya gelmektedir. Özgürlük mücadeleleri, siyasal yaşama katılım istekleri ve birlikte yaşama ideallerinin yüksek oluşu bireyciliğin olumsuzluklarını ortadan kaldırmıştır (Tocqueville, 2016: 543). Ayrıca Amerika'nın kuruluşunda rol alanların Avrupa'dan farklı bir sosyal yapıya sahip olması, anarşizmin Amerika versiyonunu sosyalizmden çok bireycilik üzerinde yükseltmiştir. Anarşist bireycilik tepeden gelecek her türlü düzenlemeyi reddetmektedir. Anarşist bireycilere göre devlet bireyleri değil, bireyler devleti kontrol etmelidir. Devlet bireyler arasında toplumsal sözleşmedeki eşitliği koruma ve bireylerin güvenliğini sağlama rolünü aşmamalıdır (Üskül, 2003: 173). Farklı kaynaklardan beslenen bireycilik fikirleri var olsa da Amerika'da liberal içerikli bireycilik anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Girişimcilik, fırsat eşitliği, siyasal ve ekonomik özgürlükle birlikte bireycilik toplumun her katında karşılık bularak ulaşılmaya gereken değerler olarak kabul edilmiştir. Bu yaygın kabul, bireycilik karşıtı düşüncelerin gelişimini de engelleyen bir faktör olmuştur (Lukes, 1995: 34-38).

Bireycilik liberalizm başta olmak üzere birçok düşünce akımının içinde farklı şekillerde yer almaktadır. Farklılaşan yorumlara karşın bireycilik düşüncesini oluşturan ve bireyciliğin yaşam pratiklerinde görünür kılınmasını sağlayan çeşitli ilke ve unsurlar vardır. Bu ilke ve unsurlar birbiriyle ilişkili olduğu kadar hem farklı bireycilik düşüncelerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamış hem de bireyciliğin omurgasını oluşturmuştur. Bu ilkeler genel olarak insanın 'yüceliği', 'özgürlüğü', 'eşitliği', 'mahremiyeti' ve 'kendini geliştirmesi' başlıklarında toplanabilir (Lukes, 1995).

İnsanın yüceliği ilkesi hem dini kaynaklardan hem de felsefi kaynaklardan beslenir. Dini olarak insanın Tanrı tarafından yaratılmış özel bir varlık olduğu inancı

insana özel bir değer verilmesini sağlar. Ancak bu bireyselliği toplumdan daha önemli kılmaz. Birey toplumun bütünlüğü içinde bir parça olarak düşünülür ve böylece insan bütün içinde değer kazanır. Rönesansla birlikte bu durum birey lehine değişmeye başlar ve insana tekilliği dolayısıyla da değer verilmeye başlanır (Lukes, 1995: 55). Modernlik, bireyin tekilliğine değer verilmesini sağlayan önemli bir dönemeç olmuştur. İnsanı doğal durumda eşit ve özgür olarak gören J. Locke ve J. J. Rousseau'nun görüşleri birbiriyle farklı dayanaklara sahip olsa da insana bireysel olarak değer verilmesini sağlamıştır. Bireyin efendi-köle ilişkisine sokulduğu ekonomik ve siyasal yapılanmaları eleştiren Rousseau (1990) her bireyin özgürce ve eşit olarak katıldığı özgür bir toplum ideali sunar. Rousseau'nun toplumu kutsallardan ve kişisel çıkarlardan bağımsız olup bireylerin özgür iradeleriyle oluşturduğu ve toplumun genel iyiliğini esas alan toplumsal sözleşmeye dayanır. Bu toplumda her birey özgür ve eşittir. Locke (2012) ise Rousseau'dan farklı olarak bireyi mülkiyet temelinde ele alır. Locke aristokratik toplum yapısını eleştirerek hükümetin bireylerin kendi belirledikleri amaçlar için çalışmalarını desteklemek ve onların güvenliğini sağlamakla yükümlü olması gerektiğini savunur. Toplum devletin bu yükümlülükleri sağlaması amacıyla yapılan bir sözleşmeye dayalı olmalıdır. Çünkü her insan yüce bir varlık olarak diğerleriyle eşit ve doğal haklara sahiptir. İnsanın birey olarak biricik ve değer sahibi bir varlık olarak tanınması yönündeki düşünceler I. Kant ile ahlâki olarak temellendirilir. Kant (2009) bireyin eylemlerindeki ahlâkî temeli mutluluk arayışına ya da Tanrısal bir emir üzerine değil aklı üstüne kurar. Her insanın aklıyla iyi yaşamayı bilecek güçte olduğunu savunurken bir başka insanın her ne amaç için olursa olsun araçsallaştırılamayacağını vurgular. Bu düşüncelerin yanında Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi de insanın yaşama, mutluluk ve özgürlük haklarının bulunduğunu ve her insanın eşit olduğunu vurgulayarak bireyciliğin dayandığı insanın yüceliği ilkesine göndermede bulunur.

İnsanın özerkliği ve özgürlüğü ilkesi Aristo'dan Reform düşüncesine kadar uzanan uzun bir süreçte filizlenmiştir. Reformla dini özerklik anlayışı daha geniş çevrede ses getirmiş, sonrasında insanın özerkliği Spinoza ve Kant'ta felsefi olgunluğa erişmiştir. Spinoza insanı düşünebilen, etkin olabilen, aklının rehberliğinde iyi eyleyebilen bir varlık olarak anlatmıştır (Lukes, 1995: 61). Spinoza'ya (2011) göre insan, doğası gereği sonsuz bir özgür iradeye sahip değildir. Ancak hayatını yönlendirme ve eylemlerini belirlemede dış etkilere sınırlanabilecek ve salt aklıyla eyleyebilecek bir güce sahiptir. Aşırı duygulanımlarını kontrol ederek salt aklının

rehberliğinde Tanrı/Doğa'nın bilgisine ulaşmayı başarmış insan bu haliyle özgür ve erdemli olacaktır. Özgür insan, kendisi gibi erdeme ulaşmış diğer insanlarla birlikte var olma gücünü artıracak, faydalı şeylere yönelecek ve birbirlerine minnet duyacaktır (Balanuye, 2016: 182). Kant (2009a) da insanı aklının rehberliğinde dış etkenlerin etkisinden sıyrılabilen ve bu yetkinlik durumuyla evrensel yasalar yapabilecek ve yaptığı yasalara uyabilecek bir varlık olarak tanımlayarak onun özerkliğini vurgulamıştır.

Bireyciliğin özgürlük ilkesi daha sonraki zamanlarda felsefi içeriğinden birey-toplum ikileminde bireyi savunan siyasal ve ekonomik içeriğe kaymıştır. İnsanın özgür olmasını malik olmayla özdeşleştiren Stirner, insanın istemediği şeylerden kurtulması ve arzularına ulaşmasını özgürlük olarak kabul etmiştir. Özgürlük talebi siyasi, dini ya da bir başka ad altında parçalı olmamalıdır. İnsan tam anlamıyla özgürlüğü talep etmelidir. Tam özgürlük de insanın her şeyin ölçüsü olarak kendini belirlemesiyle gerçekleşir. İnsan ne kadar kendisi olursa ve ne kadar çok istemediği şeyden uzaklaşıp istediklerine sahip olursa o kadar özgür demektir (Stirner, 2013:193-202). Klasik liberalizm ise Stirner'in radikal yaklaşımları yerine hukuk temelinde ve devletin varlığını reddetmeyen biçimde bir özgürlük savunusuna sahip olmuştur. Lukes'e (1995: 63) göre bireysel özgürlüklerin siyasal, ekonomik ve toplumsal yönleriyle bir bütün olarak ele alınması ve bireycilik temelinde yaygınlaştırılması liberalizm aracılığıyla gerçekleşmiştir. Liberalizm farklılaşan düşünceleri içinde barındırsa da genel olarak siyasetin ahlâki bir misyonu olduğunu reddetmiştir. Liberalizm, siyasetin bireylere 'iyi' anlayışını benimsetmesine karşı çıkmıştır. Liberallere göre siyaset bireylerin kendi iyi anlayışlarını oluşturabilmesi ve kendi amaçları doğrultusunda yaşayabilmesini sağlama işleviyle sınırlı kalarak bireylere eşit ve nötr biçimde yaklaşmalı ve çoğulcu bir yaşamı garantilemelidir (Berten, Silvelra ve Pourtois, 2006: 15).

Bireysel özgürlükler konusunda Berlin'in (2008) öne çıkardığı; düşünce, inanç ve eylemlerde müdahalesizlik anlamını içeren 'negatif özgürlük', klasik liberalizmin dayandığı özgürlük ilkesi olmuştur. Negatif özgürlük anlayışında bireyin herhangi bir şeye zorlanması, kontrol edilmesi ve engellenmesi söz konusu değildir (Yayla, 2014). Bireyin içsel engeller dışında dışardan bir engellemeye maruz kalması ya da bireye istemediği bir eylemin dayatılması özgürlüğün ihlali demektir. Negatif özgürlük anlayışında yöneticinin kim olduğu değil, insanlara ne kadar müdahale edebileceği önemlidir (Berlin, 2008). Haar'a (2009) göre liberalizm, devlete bireysel özgürlüklerin genişletilmesi ve mülkiyetin korunması için yasa koymak ve uygulamakla sınırlı rol

verir. Hayek (2012) de bireysel özgürlüklerin korunması için devletin müdahale etme yetkilerinin kısıtlanmasının liberalizm için önemini vurgulamaktadır. Bireyi ekonomik olarak özgür bırakmanın hem bireysel hem de toplumsal açıdan yararlı olacağı, ekonomik ilişkilere müdahale etmenin ise doğal dengeyi bozacağı liberalizmin öne sürdüğü temel bir argüman olmuştur (Yayla, 2012: 173). Hatta F. Von Mises gibi liberallere göre diğer tüm özgürlüklerin güvencesi ekonomik özgürlüklerin korunmasıyla sağlanır. Ekonomik özgürlükler ise serbest piyasa şartlarında mümkün olur. Piyasa şartlarında her birey kendi çıkarları için çalışmak ve diğerleriyle rekabet etmek durumundadır. Böylece her birey rekabet ederek hem daha iyi koşulların yaratılmasını sağlar hem de kendi çabasıyla ayakta kalabildiği ve çıkarına en uygun yolları tercih edebildiği için başkalarına muhtaç olmaz. Böylece birey ekonomik alanın dışında kalan özgürlüklerini de garanti altına alır (Yayla, 2014: 162).

Liberal düşünürlerin bireysel özgürlükler ve serbest piyasa ilkelerinin işletilmesi konusunda devlete biçtikleri rol detaylarda farklılaşmakla birlikte devletin sınırlandırılması ve bireyin piyasa şartlarına göre özgür olması gerektiğine dair savları buluştukları ortak nokta olmuştur. Ancak anarşist bireyciler ya da liberteryenler olarak adlandırılabilir radikal bir grup ise bireyin dışında kalan, devlet dahil her türlü üst otoriteyi gereksiz bir kötülük olarak kabul etmiştir. Çünkü liberteryenlere göre her birey kendi arzuları için yaşadığı müddetçe özgürlüğe tam olarak sahip olacaktır. Aynı zamanda her şey serbest piyasada gerçekleştiğinde rekabet içindeki özel sektör bu hizmetleri çok daha kaliteli olarak yerine getirecektir (Örs, 2015: 100). Liberteryenler bireylerin özgürce yaptıkları her şeyden sorumlu olduğunu, başlarına geleceklerden dolayı başkalarını suçlayamayacaklarını savunurlar. Liberteryenler bireyin kolektif yapılarla bütünleşmesi yerine kolektif yapıların bireyle bütünleşmesini, kolektif değerlerin ancak bireyin yararına olduğu sürece var olabileceğini savunmaktadır. Ayrıca liberteryenler özgürlük temelinde hoşgörü ve çoğulcu bir hayatı benimserken realist bir tutum izleyerek toplumda var olan eşitsizliklerin doğal olduğunu iddia etmektedir. Hatta krizlerin ve kaosların ancak bireylere sonsuz bir güven duyulduğu takdirde zamanla ortadan kalkabileceğini belirtmektedir (Üskül, 2003: 179-181).

Bireyciliğin bireysel özgürlüklerle ilişkili olarak dayandığı bir başka ilke kişinin mahremiyetinin korunmasıdır. Mahremiyet ilkesine göre her birey kamusal alanın içinde kendi özel varoluş alanını yaratma ve bu alanda özgür kalma hakkına sahip olmalıdır. Mahremiyet alanı antik anlamında çatışmaların ve zorunluluğun olduğu bir alan olarak tasvir edilmiş ve insanca varoluşun kısıtlandığı bir yer olarak

küçümsenmiştir. Modern anlamı ise bu anlayışa karşıt olarak yeniden biçimlenmiştir (Lukes, 1995: 65). Mahremiyet ya da özel hayat, modern anlamda bireylerin yalnız başına kalabildikleri, özgürce düşünüp kararlarını verebildikleri, istedikleri gibi davranabildikleri bir alanı ve bu alan üzerindeki bireyin haklarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Mahremiyet başkalarından izole olma anlamı taşımaz. Ancak başkalarıyla ilişki kurma ve bu ilişkinin zamanını ve düzeyini belirleme hakkıyla ilişkilidir (Yüksel, 2003). Ayrıca mahremiyet, bizim birey olarak başkaları tarafından ne ölçüde bilindiğimiz, başkalarının fiziksel olarak bize ne kadar yaklaşabilecekleri ve bizim başkalarının ilgisinin ne düzeyde nesnesi olduğumuzla ilgili bir kavramdır (Yüksel, 2009).

Modernleşmeyle oluşan birey ve toplum anlayışı ile bu anlayışın toplumsal pratiklere yansımalarının bir sonucu olan mahremiyet hakkı, kişinin kamu yaşamına katılıp katılmama veya katılma düzeyleriyle de ilişkilidir (Yüksel, 2003). Liberal bireyciliğin temel kavramlarından biri olan mahremiyetin içeriği ve kişiye müdahalesizlik durumu liberal düşüncede detaylandırılarak belirtilmiş ve negatif özgürlük bağlamında savunulmuştur (Lukes, 1995: 69). Mill (2004: 50) bir başkasının zararını önleme dışında hiç kimseye hükümet ya da toplum tarafından baskı kurulamayacağı ve bir tercihte bulunmaya zorlanamayacağını belirtmektedir. Mill'e göre birey kendini ilgilendiren konularda müdahale edilemeyecek bir alana sahiptir ve kendi düşüncesi, bedeni ve vicdanı üzerinde tek hak sahibidir.

Bireyin kendini geliştirmesi bireycilik düşüncesinin bir başka ilkesidir. Bu ilkenin çıkış noktasını Alman romantiklerinin düşünceleri oluşturmuştur. Romantikler insanın özünün bireyselliği olduğunu savunmuşlardır. Romantikler, her insanın kendi iç doğalarından gelen biçimiyle kendisini geliştirmesinin ve becerilerini tam olarak kullanabildiği bir yetkinliğe ulaşmasının en yüksek ideal olduğunu savunmuştur. Kendini geliştirme ilkesi Marx ve takipçileri ile liberal düşünürler tarafından da benimsenmiştir. Örneğin Marx'a göre her insan için kendini gerçekleştirme içsel bir zorunluluk ve ihtiyaçtır. Bu, özellikle sanat alanında her bireyin, toplumun diğer üyeleriyle ilişkisi içinde gelişecek bir şeydir (Lukes, 1995: 75-77). Mill (2004: 109) de Alman Romantiklerinin bireyin kendini geliştirmesi hakkındaki düşüncelerini desteklemiştir. Alman romantiklerinden Humbolt'un insanın kendini tutarlı ve bütünlüklü bir şekilde geliştirmesinin en üstün amaç olarak görülmesi ve her insanın da gücün, hedeflerin ve gelişmenin bireyselliğine dikkat etmesi gerektiğine dair düşüncesi Mill tarafından da tekrar edilmiştir. Mill'e göre bireyin kendini geliştirmesinin yolu

gelenek veya toplumsal kurallara uymaya boyun eğmek yerine bireyin tercihlerini deneyimleyerek bireysel özgürlüklerini kullanmasından geçer. Nitekim liberaller kendini geliştirme ilkesini romantiklerden ve Marx'tan farklı olarak liberal çerçevede yorumlamışlardır. Liberal yorumda kendini geliştirme, bireyin ekonomik temelli olarak bilgi ve becerilerini geliştirmesi, kişisel ilgi ve merakının peşinden gidebilme özgürlüğü olarak ele alınmıştır. Negatif özgürlükçü teoriler bu anlamda bireylerin kendi başına bırakılarak arzuları, ilgileri ve becerileri çerçevesinde hareket etmesini ve böylece kendi gelişimlerini başkalarının zorlaması ya da yardımı olmaksızın gerçekleştirmeleri gerektiğini savunmuştur.

Kant'a (2009) göre her insan kendinde bir amaç olarak özgürdür ve bu noktada insanın sahip olduğu haklar da saygın olmasının bir sonucudur. Kant her ne şart olursa olsun bu saygınlığın yok edilmesine ve bir insanın bir başkası tarafından araç olarak kullanmasına karşı çıkmaktadır. Hakların faydacı bir temelde araçsallaştırılması ya da kamusal bir iyi adına ikinci plana atılmasını reddeden Kantçı liberal teorisyenler de bireysel hakların amacının 'genel iyi'yi sağlamak değil, bireylerin kendi amaçlarını ve değerlerini seçmede adil bir ortam sağlamak olduğunu savunmuştur (Örs, 2015: 101). Bu teorinin en güçlü savunucusu olan John Rawls (1972: 11-12) toplumsal sözleşme teorisyenlerinden esinlenerek her bireyin toplumda kendi konumunu, avantajlarını, becerilerini ve hedeflerini gözardı ederek, herkesle eşit konumda olduğu varsayımıyla toplumsal bir sözleşme yapılabileceğini ve adil bir toplumun kurulabileceğini savunmaktadır. Adil bir toplumun kurulması için özgür ve eşit bireylerin 'bilgisizlik peçesi' olarak adlandırılan bir başlangıç durumunda olmaları gerekir. Böylece her birey veya grubun geçmişinden gelen çeşitli avantajları pazarlık konusu yapmaması sağlanarak adil bir toplum kurulabilir. Bir temsil olan başlangıç durumunda bireyler sahip oldukları siyasi, dini, etnik, ekonomik, felsefi değerler ile bilgi, beceri, cinsiyet, ve eğilimlere karşı kör durumda olduklarında ilkelerin tarafsız olarak belirlenmesi güvence altına alınır (Rawls, 2007: 68). Rawls, Kant'ın her insanın kişisel eğiliminden ve deneyimlerinden uzaklaşarak kendi aklıyla, kendi ahlâk yasasını oluşturabileceği düşüncesini sözleşme teorisinin çıkış noktası yapmaktadır. Toplumu oluşturan bireyler kişisel konum, özellik, beceri ve bağlantılarından bağımsız, sadece aklıyla karar verdiğinde adil olana ulaşabilecektir (Örs, 2015: 102). Kurulacak olan adil toplumda her birey özgür ve eşit haklara sahip olacaktır. Siyasal özgürlükler her birey diğer bireylerin de kendi 'iyi' anlayışını oluşturma becerisine sahip olduğunu kabul etmesiyle mümkündür. Birey benimsediği inanç ve düşüncelerini değiştirse dahi hakları saklı

kalacaktır (Rawls, 2007: 74). Birey topluma kişisel amaçlarını karşılamak ve herkesle eşit olan haklarını kullanmak için katılsa da bireyin topluma karşı sorumlulukları Rawls tarafından dikkate alınır. Rawls'a göre birey toplumda haklarını kullandığı gibi toplumsal gelişmeye katkı sunacak ve gerektiğinde fedakarlık yapacak sorumluluğa da sahip olmalıdır (Üskül, 2003: 151). Rawls, birey ve toplum ilişkisinde bireyleri toplumsal ve kültürel etkilerden soyutlanmış çıplak bireyler olarak ele almakta ve bireysel hakları önceleyen ancak sorumlulukları da dikkate alan bir toplum tasarlamaktadır. Rawls'un kurgulandığı toplum çoğulcudur. Varsayımsal olarak eşitlenmiş bireyler tarafından sözleşme ile kurulmuş olan bu toplum geçmişi ve kültürü ne olursa olsun her bireyin haklarını koruyan ve kullanmasına imkân tanıyan bir yapıda olacaktır. Rawls'un adalet temelinde tasarladığı toplumun merkezi birey olmakla birlikte bu birey diğer bireyleri ve toplumu çıkarları için araçsallaştırmamaktadır.

Görüldüğü üzere bireycilik düşüncesinin ilkeleri en öz biçimiyle eşitlik ve özgürlük olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. İnsanın yüce bir varlık oluşu nedeniyle her insanın saygıyı hak ettiği düşüncesi, eşitlik başlığı altında temellenir. Birbiriyle eşit ve varoluşuyla yüce olan insanın özgürlüğü de bireysel özerkliği, mahremiyeti ve bireyin kendini geliştirme haklarını kapsar (Lukes, 1995: 131). Bu ilkeler farklı bireycilik anlayışlarını doğurmaktadır. Ancak tüm bu ilkelerin birbiriyle etkileşimleri ve liberal çerçeve içinde yapılan yorumların öne çıkması, bireyciliği liberalizmin sınırları içerisinde bırakmış; diğer bireyci düşünce ve yorumların sönük kalmasına yol açmıştır. Liberalizmin sınırları içine sıkışan ve günümüzde neoliberalizm tarafından biçimlendirilmiş bir düşünce ve yaşam biçimi olmuştur. Artık neoliberal birey, her türlü toplumsal etkileşimden bağımsız olarak, kişisel çıkar ve amaçlarının peşinden koşan, kendi kararlarını kendi veren, kendi değerlerini kendi oluşturan, girişimci ve rekabetçidir. Diğer bireylerle olan ilişkisi de bireysel çıkarlar temelinde gerçekleşir. Toplum ve millet gibi bütüncül yapılar, kendinde bir amaç olan bireyin çıkarları için oluşturulan yapay ve araçsal varlıklar olarak kabul edilir ve birey üzerinde toplumsallığı öne çıkaran herhangi bir tasarım veya projenin uygulanması reddedilir.

2.2. Bireyciliğin Tarihsel ve Felsefi Gelişimi

2.2.1. İlkçağ Felsefesinde Birey ve Bireycilik

Birey ve bireycilikle ilişkilendirilebilecek düşünce ve tartışmalara İlk Çağ döneminden itibaren rastlamak mümkündür. Ancak bu tartışmaların içeriği, bireye

yüklenen anlamlar ve tartışmaların bağlamı modern bireyciliğin içerik ve bağlamından önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Üskül'e (2003: 24) göre Antik Yunan'da insanlar bağımsız karakterde ve 'kendisi olma' bilincinde değildir. İnsanlar 'birey' oluşundan önce, 'insan' olarak kendini keşfetmeye çalışmakta ve doğayla mücadele etmektedir. Bu dönemde devletten ve toplumdan bağımsız bir hayat tasavvuru yoktur. İlk Çağ'daki felsefi düşünceler de bireyden daha çok insanın asıl amacının ne olduğu sorusu ile etik düşünce ve eylemin nasıl olması gerektiği üzerine temellenir. Bu düşünceler bireyciliğin modern anlamındaki politik, ekonomik ve toplumsal ilişkiler unsurlarını barındırmaktan uzaktır. Ancak toplumun genelinde ve filozofların düşüncesinde önemli bir yer edinmese de modern anlamdaki bireycilikle benzeşen bazı düşünceler bulunmaktadır. Bu açıdan İlk Çağ döneminin düşünce ve tartışmalarını incelemek, bireyciliğin gelişimini anlamada yardımcı olacaktır.

Bireycilikle ilgili olabilecek ilk düşünceleri Sofistlerde bulmak mümkündür. Felsefi bir hareket olarak ortaya çıkan Sofistler, politikayla ilgilenen kişilere Atina devletinde sahip olması gereken bilgi ve becerileri kazandırmakla ilgilenmişlerdir. (Johansen, 2005: 105). Sofistler topluma bakış açısından Sokrates'le yakın gözükse de bilgi ve erdem anlayışı bakımından çok farklı yerde dururlar. Antik Yunan Felsefesi'nde Sofistler birey ve 'bilgi' konusunda farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Örneğin Störig (2013: 137) Sofistlerin düşünceyi doğadan insana yöneltmeyi sağladığını belirtir. Bununla birlikte değişen toplumsal koşullar Sofistlerin düşüncelerini açıklamasına fırsat sağlamıştır. Böylece bu düşüncelerin toplumsal etkileri de kendine yer bulmuştur. Soyluluk, onur, ölçülülük ve cesarete dayalı erdemler yerine başarı, zenginlik ve dünyevi kazançlar önem kazanmıştır. (Jones, 2006a : 98). Sofistlerin göreceli ahlâk anlayışı ve nesnel bilgiyi reddedişleri, bireysel iyi anlayışı ve çıkar arayışının kabul görmeye başlamasına yol açmıştır (Akarsu, 1998: 36-38).

Sokrates özellikle bilgi ve etik konusunda sofistlere karşı bir duruş sergiler. Ancak "kendini tanı" ilkesiyle insanın bireysel yönüne de dikkati çekmiştir. Bu ilkeyle insanı bireysel yönüyle toplumdan ayrı bir varlık olarak ele almış ve kendini keşfe yönlendirmiştir (Üskül, 2003: 27). Sokrates'in insanı ele alışı toplumun gelenek ve inançlarına eleştirel yaklaşmasıyla ilgilidir. Bilgi anlayışında ise görelilik bulunmaz. Aksine bireyin aklını kullanması ile nesnel doğrulara ulaşabileceği savını öne sürer (Akarsu, 1998: 39). Sokrates, bireyi toplumun ve toplumsal yaşayışın ayrılmaz bir parçası olarak görmez. Bireyin gelenek ve toplumsal kurallardan bağımsız olarak akıyla etik kurallara ve nesnel bilgiye ulaşabileceğini savunur.

Sokrates'ten sonra onun takipçileri birbirinden bağımsız okullarda Sokrates'in öğretilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bireyle ilgili olarak öğretilerinde Kynikler topluma ait olan her türlü töreyi reddetmiştir. Kynikler erdemin, bireyin içsel bir bağımsızlık kazanarak mümkün olduğunca hiçbir şeye muhtaç olmaması olduğunu iddia etmiştir (Gökberk, 2012: 48-49). Kyniklere göre her türlü maddi haz kötüdür. İnsan, dış dünyanın taleplerine göre hareket etmemelidir. Kyniklerin birey-toplum ilişkisine dönük düşünceleri Sofistlerle kısmen benzeşse de erdem anlayışı göreceli ve şartlara göre değişken değildir (Akarsu, 1998). Kyreneliler ise Sokratesçi olarak bilinen bir başka okuldur. Bireye verdikleri önem ile erdem-mutluluk ilişkisi konusunda Kyniklerle ortak yönleri vardır. Ancak erdem ve mutluluğa ilişkin düşünceleri ile mutluluğa ulaşma yollarındaki tercihleri Kyniklerle zıt yöndedir (Gökberk, 2012: 50). Kyreneliler hazzı bireyin yegâne amacı olarak görürler. Kyrenelilere göre haz için pratik yararı olan bilgi gereklidir. Sadece uzun süreli değil, anlık hazlar da iyidir. Nesnenin özelliklerinden daha önemlisi bize verdiği duyumdur. Duyumda bir ortaklık bulunmaz. Her bireyin kendi duyumları ile hareket etmesi ilkesi ile Kyreneliler öznelciliği benimsemiştir (Akarsu, 1998: 57-59).

Ortaya koyduğu etik düşünceleri itibariyle Epiküros'un da bireyciliğe katkıları vardır. Tıpkı Antik Yunan filozofları gibi Epiküros (341-270) da hayatın yegâne amacının mutluluk olduğu düşüncesindedir. İnsan hazzını artırıp ve acıyı azaltarak mutluluğa ulaşabilir. Epiküros'un haz odaklı yaklaşımı Kyrenelilerin yaklaşımıyla uyumludur. Ancak Kyrenelilerden farklı olarak hem maddi hem de manevi acıdan kaçınmak da Epiküros'a göre hazzdır (Gökberk, 2012: 90). Epiküros basit ve koşulsuz düzeyde bir hazzcı olmayıp ölçülü olmayı da önemseyen bir tavra sahiptir. Anlık haz sonrasındaki çıkabilecek acıyı da göz önüne alır. Ölçülü ve sade yaşamayı yeğler. İhtiyaç dışı ve ulaşılması zor doyumlar peşinde koşmayı reddeder (Jones, 2006a: 469-470). Epiküros, deneysel bilgiyi önemseyen bakış açısıyla hayvanların, bebeklerin ve ruhu bozulmamış her türlü canlının hazza yöneldiğini ve acıdan kaçındığını belirtir (Johansen, 2005: 447). Epiküros insan davranışlarındaki temelin kişisel fayda olduğunu iddia eder. Erdemli davranışı da davranış temelinde ele alır (Isaak, 1999). Epiküros'ta toplumsallık sadece kişisel ilişkiler boyutunda önem kazanır. Dostluk ilişkileri kurmak kişinin sosyalleşme idealidir. Bu ilişkiler de kişisel fayda üzerinde şekillenir. Bireyin kişisel tercihleriyle kurduğu dostluk ilişkilerinin dışında bir toplumsal bağlılığı söz konusu değildir. Toplum ve devlet sadece bireylerin çıkarlarını gerçekleştirecek birer araçtır (Isaak, 1999; Gökberk, 2012: 91). Epiküros toplumsal hayatı tümüyle reddetmez

ancak toplumun birey için var olduğunu iddia eder. Dostluğa verdiği önemle egoizm ve fedakarlık arasında bir denge kurmaya çalışır (Johansen, 2005a: 450).

Helenistik felsefenin en etkili akımı olarak nitelendirilen Stoacılık'ın ilk temsilcisi olan Kıbrıslı Zenon (M.Ö. 336-264), kişinin kendi kendine yetme öğretisi ve bireye kurulan dışsal baskıları eleştiren tavrıyla bireyci sayılabilecek bir anlayışa sahiptir (Gökberk, 2012: 96; Üskül, 2003: 28). Stoacılar, tıpkı Epikürosçular gibi huzur ve mutluluğu ararlar. Ancak çok daha farklı yolları tercih ederler. Stoacılar, bireyin kendine yetmesi ve bağımsızlık noktasında Kyniklerle yakınlaşmalarına rağmen toplumu ve toplumsal yaşamı reddetmezler (Kenny, 2006). Stoa felsefesinde birey bir taraftan kendi kendine yetebilecek bir özgürlüğü ararken diğer yandan mutlak bir doğa yasasına bağlıdır. Bu doğa yasası tüm insanlığı kapsar. Birey hem özgür ve kendine yetebilen bir varlık olmalı hem de insanlarla bir arada yaşayarak ilişkiler kurmalıdır. Ancak bu şekilde mutluluğa ulaşabilir. Stoa öğretisi bireyin bağımsızlığını savunurken, toplumsal ilişkilerin varlığını da gerekli görür (Gökberk, 2012: 95-96; Üskül-Engin, 2005: 28). Stoa etiğinde devlet ve dışa kapalı bir toplum önemsizdir. Onlar için dünya bütün insanlar için evrensel bir yaşam alanıdır ve bütün insanlık tek bir toplumdur (Vogt, 2008: 67). Kıbrıslı Zenon ve takipçilerinin bireyin içsel özgürlüğü ve toplumla gönüllü ilişkiler kurması gerektiği savı bir taraftan bireye alan açarken, zorunlu doğa yasasına uyum ve determinist görüşleri ise bireyin alanını kısıtlar. İlk Stoacıların dogmatik ve determinist düşüncelerini ve bilgi anlayışını eleştiren Karneades (214-129) bireyin zorunlu bir kadere bağlı olmadığını, ruhunun özgür olduğunu ve kendi başına tercihler yapabileceğini iddia etmektedir (Gökberk, 2012: 100-102). Dolayısıyla Stoa felsefesi bireye toplumdan ayrı bir değer vermekle birlikte toplumsal hayatın gerekli oluşunu dikkate alarak birey-toplum dengesi kurmaya çalışır.

İlkçağ dönemi Batı felsefesinde birey ve bireyselliğe dönük bir farkındalık oluşmuştur. Bu farkındalık ise özellikle bireyin kendi mutluluğu için nasıl yaşaması gerektiğine dair etik bir tartışma etrafında şekillenmektedir. Bu tartışmalar sadece birey üzerinde olmayıp toplumsal yaşam üzerinde de gerçekleşmiştir. Diğer yandan bireyin ancak toplum içinde anlamlı olduğunu düşünen filozoflar da karşıt yönde düşüncelerini ortaya koymuştur. Platon ve Aristoteles bireyin farkında olsalar da hem etik açıdan hem de bilgi kuramı açısından bireyciliğe ve göreceliliğe karşıt bir konumdadırlar. Her iki filozof da bireyin kendi başına bir yaşam ve mutluluk amacıyla olamayacağını savunmuş ve bireyin ancak toplumla var olabileceğini iddia etmişlerdir (Gökberk, 2012: 80). Aristoteles'ten etkilenmiş olan Roma Hukuku'nda birey yerine şahsiyet (persona)

kavramına yer verilir. Bireyin özgürlük alanı görece daha geniştir. Adalet eşitlik kavramıyla tanımlanmış olmakla birlikte toplumsal statülerin varlığı bu hakları belirler. Bu durum ise genel ve kalıcı bir eşitlikten uzaktır (Üskül, 2003: 30-31). Bireysel hak, siyasal özgürlük, eşitlik, özel mülkiyet gibi modern bireyciliğe ait kavramlar bu dönem düşüncesinde bulunmamaktadır. Bunun yanında bireyle ilgili filizlenmiş bu düşünceler ne topluma geniş anlamıyla yayılmıştır ne de felsefi düşüncede ana akım olmuştur. Bu bakımdan Üskül'ün (2003: 23) de belirttiği üzere bu dönemde modern anlamdaki bireycilikten söz etmek zordur. Ama bu dönem, en azından bireyin keşfine dönük bir başlangıç sayılabileceği gibi göreceliliğin tartışılması bakımından da önemli bir dönem sayılmaktadır.

2.2.2. Ortaçağ'da Birey ve Bireycilik

İlkçağ döneminde etik, metafizik ve doğa üzerine ortaya çıkan düşüncelerle kısmen belirginleşmeye başlayan birey anlayışı Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte din kaynaklı yorumlarda yer almaya başlamıştır. Osmanoğlu'na (2011) göre İlk Çağ felsefesinden farklı olarak Ortaçağ felsefesinin oluşumunda teolojinin önemli bir etkisi olmuştur. Ortaçağ filozofları hem felsefeyle hem de teolojiyle ilgilenmişlerdir. Felsefe yapılırken Tanrı ve Hristiyanlık inancı önemli bir referans kaynağı olmuştur. Jones'e (2006b: 329) göre İlkçağ düşüncesi ile Ortaçağ skolastik düşüncesi arasındaki temel bir fark vardır. İlk çağ düşünürleri insanın kendisiyle ve hemcinsleriyle ilişkisi ile oluşan insani problemlerin çözümünün yine insanda olduğunu ve dünyada çözülebileceğini düşünürken, Ortaçağ'da insanın Tanrı'yla ilişkisi problem edilmiştir.

2.2.2.1. Skolastik Dönem

Ortaçağ Skolastik düşüncesinin ilk oluşumunda Patristik felsefenin yeri büyüktür. Bu felsefede özellikle Augustinus'un insan ruhu ve Tanrı ilişkisi üzerine düşünceleri etkin olmuştur (Gökberk, 2012: 136). Augustinus'a göre Tanrı mutlak gerçekliktir ve iyidir. Yarattıkları da iyidir. Ancak doğasında iyi olan insan, işlediği günahlarla kötüye meyletmıştır. Kötüye yönelim, insanın yaratıcı karşısındaki eksikliğinden kaynaklanır. Bununla birlikte insan dünyada pasif değildir. İrade sahibi bir varlıktır. Eylediklerinden dolayı sorumluluk sahibidir (Jones, 2006b: 152-160). İnsan, mutluluğu ve doğruyu ancak Tanrı'da bulabilir. Kendini Tanrı'ya adanmalıdır. Bunun dışında farklı bir çaba içinde olmamalıdır (Gökberk, 2012: 136-137). İnsan ve Tanrı üzerindeki düşüncelerin özünü Eski Ahit'teki (1: 27) insanın Tanrı suretinde

yaratıldığı ifadesinde bulmak mümkündür. Yani insanın varlığı ancak Tanrı'yla özdeşleşmiş olma haliyle değerlendirilir. Tanrı'dan bağımsız bir insan ve birey tasavvuru Ortaçağ düşüncesinde yer almaz.

Störig'e (2013: 202) göre Hristiyanlık, bireye Tanrı'yla iletişim kurabilen aktif bir rol vermiştir. Öte yandan birey Tanrı karşısında acizdir. Bütün amacı Tanrı'nın vahiylerine koşulsuz itaattir. Antik Yunan'da bireyin kendi mutlululuğunu bulabileceği düşüncesi Hristiyanlık için günah kabul edilir. Bununla birlikte bireyin kendini Tanrı'ya adanmış olmasının yanında İsa'nın "yakınlarını kendin gibi sev" sözü toplumla bütünleşmeyi Tanrısal bir zorunluluk haline getirmiştir (Störig, 2013: 203). Gurgeviç (1995: 18) ise insanın Tanrı suretinde yaratılmış olması inancıyla insanın birey olarak farkedilmesine yol açtığını öne sürer. Ama dinsel kaynaklı bu bireyciliğin modern anlamdaki bireycilikle ilişkisi olmadığını da ilave eder. Hristiyanlıkta insan vaftizle kurtuluşa erip yaratılmışların en mükemmeli olmaktadır. Bu insana bir kişilik vermekle birlikte modern anlamdaki bireyselleşme Hristiyan düşüncesinde kötülük olarak kabul edilmektedir (Gurgeviç, 1995: 107).

Ortaçağ Skolastik Felsefesinin en önemli düşünürü olan Aquinolu Thomas Aristotelesçi bir yorum ekseninde, vahyi referans noktası kabul ederek felsefi düşünceler ortaya koymuştur. Felsefe ile teolojii örtüştürmüştür (Jones, 2006b: 335-336). Thomas'a göre varlıklar hiyerarşik bir zincirin halkasıdır ve nedensellik ilkesine bağlıdır. Dünyadaki varlıkların en üstünde insan bulunur. İnsan irade özgürlüğüne sahip bir varlık olarak erdemli ve iyi yaşayabilir. Platon ve Aristoteles'in düşüncesinin ürünü olan toplumsal hiyerarşik düzenin varlığını benimseyen Thomas her ne kadar bireyin irade özgürlüğüne vurgu yapsa da insanı toplumsal bir varlık olarak görür. Thomas'a göre birey toplumdan ayrı düşünülemez. (Gökberk, 2012: 153-154).

Skolastik dönemin son evresinde Thomas'ın düşüncelerine zıt düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu düşünceler, sonraki dönemlerde Reform hareketlerinin kökenini de oluşturmuştur (Gökberk, 2012: 154). Örneğin Realizme yakın olan Scotus'a göre her varlık çift yönlüdür. Genel bir yapısı olduğu gibi kendine özel bir yapısı da vardır. İnsan hem genel hem de bireysel öze sahiptir. Ockhamlı William ise şeylerin varlığıyla ilgili olarak tümel kavramların zihinde olduğu görüşündedir. Zihin dışında olan şeyler ise bireyseldir (Gracia ve Noone, 2002: 9). Ayrıca Scotus ve William ahlâki olarak bireyin ve hatta Tanrı'nın da iradi olarak eylediğini, iradenin akıldan önce geldiğini savunmuştur. Bu da insanın determinist bir yasaya bağlı olmadığı ve ahlâki olarak özgür olduğu anlamını taşır (Gökberk, 2012: 155-156). Scotus için sonlu olan hiçbir şeyin asli

bir değeri yoktur. İnsan da ancak Tanrı'nın yaratımı dolayısıyla bir değere sahiptir. Scotus'un bireyselleşme konusundaki düşüncesinin farklı yanı, insanı sahip olduğu değer dışında bilgi bakımından ele almasıdır. Bu da sonraki filozoflara bireyselleşme konusunda metafizik bir temel sağlamıştır (Jones, 2006b: 482).

Hristiyanlığın Roma Devleti tarafından tanınıp desteklenmesi (M.S. 312) ile birlikte İsa'ya ait ilk öğretilerde değişim yaşanmıştır. Kilise ve devlet önce işbirliğine gitmiş, sonra birleşmiştir. Bu da bireyselleşme sürecinin sekteye uğramasına, toplumsal dayanışma ruhunun kaybolmasına ve toplumsal hiyerarşilerin güçlenmesine yol açmıştır (Morris 1972; Akt. Isaak, 1999). Ortaçağ Avrupa'sında birey daha var olmadan makrokozmos toplum tarafından yutulmuştur. Bu dönemde birey kendi kimliğini ait olduğu topluluklardan bağımsız edinemez (Gurgeviç, 1995: 99). Her ne kadar Eski Ahit ve İncil'de birey yüceltilmiş olsa da Ortaçağ anlayışında toplum her zaman vazgeçilmezdir. Bu düşüncede toplum kalıcı ve vazgeçilmezken, birey geçicidir. Bireyin geçici, toplumun da kalıcı olduğu düşüncesi bireye önem verilmemesine yol açmıştır. (Lukes, 1995: 54-55). Bireyselleşme ve bireyin ayrı bir varlık olarak tanımlanması Skolastik dönemin son evresinde görülebilmektedir. Son evredeki bu kavrayış farklılığı da Modern düşüncenin gelininin ilk işaretleri olarak kabul edilebilir.

2.2.2.2. Rönesans

Zaman olarak ele alındığında Ortaçağ'a ait bir dönem olan Rönesans dönemi, birçok alanda farklı gelişmenin yaşandığı özgün bir dönem olduğundan Ortaçağ incelemelerinde ayrıca ele alınmaktadır (Windelband, 1901; Gökberk, 2012). Ancak Rönesans'ı Ortaçağ'dan keskin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Özellikle erken dönem Rönesans ile geç dönem Ortaçağ kültürü bir arada var olmuştur (Burke, 2003: 19). Rönesans dönemi sanatın parlaması, bilimsel yaklaşımların doğuşu, düşünce aydınlanması, tiranlık yönetimlerine karşı alternatiflerin çıkışı gibi birçok farklı yönle ele alınmaktadır. (Shanahan, 1992: 51). Ancak daha genel bir ifadeyle Avrupa kültür çevresi için Yeniçağ'a bir geçiş aşaması olarak kabul edilir. Bu dönemdeki gelişmeler kültürle beraber kaçınılmaz olarak felsefede de kendini gösterir. Rönesans bir taraftan İlkçağ felsefelerinin keşfinin yapıldığı, diğer yandan da Skolastik felsefeden kopuşun başladığı bir dönemdir (Gökberk, 2012: 161-163; Windelband, 1901: 350).

İtalya'nın siyasal ve toplumsal koşulları Rönesans'ın bu topraklarda doğuşuna zemin hazırlamıştır (Burckhardt, 1957). Siyasi şartlar ve döneme özgü diğer dönüşümler, insanın birey olarak varolmasını ve bireyliğinin bilincine varmasını

sağlamıştır. Özellikle edebiyat ve sanat alanındaki eserlerde bireyselleşmenin dikkat çekici yükselişini görmek mümkündür (Shanahan, 1992; Burckhardt, 1957: 186-188). Kendi topraklarından kopup gelen insanlar şehirlerde yeni bir hayata başlamış ve şehir hayatı, insanların kişisel becerileri ve ürettikleriyle var olmasını sağlamıştır. Bu dönem, birçok alanda etkili eserlerin üretilmesine zemin hazırlayarak farklı alanlarda bilgilerin ve özgün sanatçıların kendini göstermesini sağlamıştır. Biyografi yazımına ilgi ve Dante'nin herhangi bir yere bağlı kalmak yerine kozmopolit bir yaşama yaptığı övgü, bireyin parlamasının önemli işaretleri olmuştur (Burckhardt, 1957: 192-195).

Kilise merkezli toplum anlayışının Rönesans döneminde sarsılması ve kiliseden bağımsızlaşma hareketleri seküler karakteri belirginleşmiş bir toplum ve din dışında şekillenmiş bireyin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Isaak, 1999). Örneğin Machiavelli (2008) kendi döneminin şartları içinde siyaset bilimi kitabı olarak kabul edilebilecek eseri Hükümdar'da o zamana kadar genel kabul gören devlet yönetiminin kutsaliyetini ve Tanrısallığını yok saymıştır. Devleti, yönetimi ve siyaseti seküler biçimde yorumlayarak pragmatik, rekabetçi ve kazanma yollarına odaklı siyaset anlayışını savunmuştur. Böylece toplumun ve devletin kutsiyeti altında ezilen bireyin seküler olarak toplumsal olanı tartışabilmesini sağlamıştır.

Bu dönemin felsefesini Russell (2000: 240) bir parlama olmaktan ziyade Platon ve Aristoteles'in yeniden keşfi ve skolastik dönemin bitmesi bakımından önemser. Erasmus ve Thomas More gibi düşünürler, felsefi olarak çok ciddi etkide eserleri olmamakla birlikte skolastik döneme karşı hoşnutsuz duruşlarıyla dönemin düşünce alanındaki farklılıklarını ortaya koymuşlardır (Russell, 2000: 255). Rönesans dönemi düşüncesi başta din olmak üzere her türlü bağlılıktan sıyrılmayı amaçlar. Deney ve akla dayalı bilgiye dayanmaya çalışır. Hem düşünce hem de düşüncenin ifade edildiği dil, Skolastik dönemin tersine birlik içinde değildir. Düşünceler farklılaşmış, sistemler çokluğu meydana gelmiş ve ulusal diller önem kazanmıştır. Herkes kendi düşüncesini ve kendi ismini ortaya koyma çabasına girişmiştir (Gökberk, 2012: 163-164).

Rönesans'ta otoritelerden kopma eğilimi insana bakışı yeniden ele almayı sağlamıştır. İnsan zorunlu bir bütünün parçası olarak değil, bağımsız olarak düşünülmeye başlanmıştır. Uluslar da evrensel Hristiyanlığın parçaları yerine daha bağımsız bir varlık olma yoluna girmişlerdir (Gökberk, 2012: 166). Bütün bu gelişmeler hümanizma akımını oluşturmuştur. Hançerlioğlu'na (1976: 106) göre Rönesans döneminde ortaya çıkıp yaygınlaşmış olan hümanizma bireyci karakterli bir düşünce akımıdır. Hümanizma İlkçağ'da başlamış olan insanı keşif çabasının yeni bir

karakteridir. İnsanın bağlarından koparak özgür düşünmesi, başkasına benzememeye çalışması ve bireysel kimlik oluşturma çabasının adıdır. Gökberk (2012: 168) hümanizmayla birlikte Rönesansın bir bireysellik dönemi olduğunu vurgular. Bu dönemde tek tek kişiler değil gruplar da bireyselleşme yoluna girmişlerdir.

2.2.2.3. Reform

Burjuvanın Rönesans'la birlikte güçlenerek toplumda etkin biçimde yer alması ve düşüncenin eski otoritelerden kopması, Hristiyanlığın da sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Hançerlioğlu (1976) reform hareketlerinin özellikle burjuva öncülüğünde hem feodal yapılara hem de Katolik Kilisesi'ne karşı başlatılan bir girişim olduğunu ifade etmektedir. Zaman açısından ise Reformasyon ile Rönesans iç içe geçmiştir.

Rönesansın yenilikleri ve burjuvanın güçlenmesi bir taraftan evrensel kilise-milli devlet tartışmasını gündeme getirmiş, diğer yandan din adamlarının para karşılığında yozlaşmaya çanak tutması, rahatsızlıkları ortaya çıkarmıştır (Yazıcıoğlu, 1993: 103-105). Reform hareketinin dini boyuttaki ilk öncüleri Erasmus (1467-1536) ve Martin Luther (1483-1546) olmuştur. Ancak Luther çok daha etkilidir. Reform hareketiyle Hristiyanlığın ilk doğuşunda olduğu gibi bireysellik öne çıkarılmış ve Ortaçağ kilisesinin yozlaşmış otoritesine başkaldırılmıştır (Isaak, 1999). Luther'in başlattığı hareket Skolastik dönemin değer yargılarını çökertmiştir. Din artık din adamlarının tekelinden çıkarak bireylerin vicdanında yaşayan bir inanç halini almaya başlamıştır. Dini alanda hiyerarşik yapılanmanın zayıflaması bireyin dini olarak daha özgür olmasını sağlamıştır (Üskül, 2003: 40).

Luther'in başkaldırışı zaten had safhaya ulaşmış olan rahatsızlığın patlamasına yol açmış ve din eksenli savaşlar yaşanmıştır (Gökberk, 2012: 178). Savaşlar sonrasında tiranlara karşı direnme hakkından yola çıkılarak bireyin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğu anlayışı kabul edilmiştir. Bu kabul, bireysel hak ve özgürlüklere sahip olma sürecinin ilk aşaması kabul edilebilir (Üskül, 2003: 41). Ayrıca savaş sonrası yaşanan dini hoşgörünün ve vicdan özgürlüğünün kabulü sonraki dönemlerde liberalizmin gelişmesine kaynaklık etmiştir (Russell, 2000: 271). Ancak Reform hareketlerinin tamamı bireyin özgürleşmesi yönünde olmamıştır. Örneğin Reformasyon'un bir diğer önemli ismi Calvin, tıpkı Luther gibi Katolik Kilisesi'nin kurumsallığına karşı çıksa da kilisenin varlığını zorunlu görmüştür. Kader inancını yorumlarken bireyin pasif olduğu ve bireylerin her koşulda yöneticilere karşı gelmemesi gerektiği fikrini taşımıştır (Üskül, 2003: 43). Örneğin Calvin ve çevresindeki bazı

reformcu din adamları kendi öğretilerine dayalı toplumsal ahlâkın yaygınlaştırılması ve insanların dini otoritelere boyun eğmesi konusunda Katolik Engizisyonlarını aratmayacak zorbalıklara girişmiştir. Böylece bireyi yok sayan ve farklılıkları reddeden yönlerini ortaya koymuşlardır (Zweig, 2015). Calvin'e göre kişisel ahlâk toplumsal düzene yayılmalıdır. Her insan diğerlerinden sorumludur. Calvin'in anlayışında toplumsal düzen için her türlü öznellik yok sayılmıştır. Calvin ve diğer reformistlerin getirdikleri yeni din, Katolik kilisesi hiyerarşisini zayıflatsa da kilise dışı farklı elitlerin doğuşuna da zemin hazırlamıştır (Taylor, 2014: 100-103). Ancak Calvin'in faizle borç verme gibi ekonomiyle ilgili cezaları kapitalizmin önündeki dini engellerin kalkmasını ve çıkarlarını daha fazla önemseyen bireyin doğuşunu kolaylaştırmıştır. Luther'le birlikte Hristiyanlığın mistizm ile dünyayla uzlaşma arasındaki çatışması dünyevi yaşamın önem kazanmasını sağlamıştır (Canbay Tatar, 2012).

Reform hareketlerinin temelinde Katolik Kilisesi'nin insanlarla İncil arasına girmesine karşı çıkılması yatar. Bu karşı çıkış insanların daha doğru ve vicdani bir din anlayışına sahip olmasını ve toplumun da buna göre düzenlenmesini amaçlamakla birlikte sekülerleşmeye ve Modern toplumsal düzene giden yolu açmıştır. Taylor (2014) bu süreci tıpkı Weber gibi 'sihirsizleşme' olarak tarif etmektedir. Şeytanlar, kötü ruhlar, ölümler ve kutsal olan birçok nesnenin hiyerarşik düzen içinde kozmosu oluşturduğu inancı Reform'la birlikte sarsılmıştır. Sihirli kozmos anlayışında 'anlam' insanın dışındadır. Sekülerleşme ise anlamı dışardan zihnimize yöneltmiştir. Kendini dışarıdaki kötü ruhlara ve sihre karşı korumasız hisseden insan metafizik kaynaklı korkularından uzaklaşmıştır. Sekülerleşme sürecinde insanın korkusu önce Tanrı'yla sınırlanmıştır. Sonrasında ise dini inancın zorunluluktan bir seçenek haline gelmesini sağlamıştır (Taylor, 2014: 40-47). Böylece insan hiyerarşik kozmos anlayışından ve itaatten sıyrılma fırsatını ele geçirerek kendi tercih ve farklılıklarını yaşama imkânına sahip olmuştur. Bunun yanında Weber'in (1999: 67-69) ifade ettiği gibi Luther'in meslek edinme ve fayda sağlamak için yapılan dünyevi işlere de dini ödev anlamı yüklemesi Katolik inancında olmayan bir şeydir. Bu yeni anlayışla oluşan Protestanlık insanların dünyevi işlere yönelmesini ve bunu bir nevi ibadet olarak yapmasını sağlamıştır. Böylece Reformasyon, bireyin konumuna ve bireye bakışta yeni bir anlayışın gelişmesini sağlarken (Üskül, 2003: 43) kapitalizmin ve liberal bireyciliğin gelişimine katkı sağlamıştır.

2.3. Modernleşme ve Modern Bireyciliğin Doğuşu

Modernleşme, modernlik, modernite gibi kavramların bileşenlerini oluşturan düşünceler neredeyse tüm dünyayı etkilemiştir. Modernlikle ilgili gelişmeler düşüncelerimizde ve hayatımızın tüm pratiklerinde köklü değişimler meydana getirmiştir. Modernleşme ve modernite ile ilgili düşünceler önemli tartışmalara da yol açmıştır. Ancak tüm tartışmalara rağmen artık herkes farklı yollarla da olsa bu kavram ve düşüncelerin gölgesinde düşünmekte ve yaşamaktadır. Modernleşme karşıtı bile olsa modernleşmeyi inşa eden düşüncelerden etkilenmeden bir düşünce üretmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Birey ve bireycilik düşüncesini oluşturan tüm bileşenler de modernleşme sürecinde olgunlaşmış ve modernitenin ürünü olmuştur.

Düşüncemizi, inançlarımızı, ilişkilerimizi ve hayatımızın her yönünü bir şekilde biçimlendiren modernleşme ve modernitenin kökeni olan modern kelimesinin tarihsel olarak kullanımı Habermas'a göre V. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Modern kelimesi Roma'da paganist geçmiş dönemle yeni Hristiyan dönemi ayırt etmek için kullanılmıştır. Modernite de modern kelimesine yakın bir anlamda olup eskiden yeniye geçişin ifadesi olarak kullanılmıştır (Çiğdem, 1997: 37). Günümüzde ise sadece 'yeni olan'la sınırlı bir anlama sahip değildir. Çiğdem'e (1997: 51) göre modernite, dünyanın rasyonel biçimde algılanışıdır. Buna paralel olarak Touraine (2007: 44) klasik anlayışın modernliği aklın utkusu, özgürleşme ve bir devrim olarak kabul ettiğini; modernleşmeyi de modernliğin içsel bir süreci, eylem hali olarak betimlediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla modernleşmeyi öz olarak rasyonelleşme ve dünyevileşme olarak kabul etmek mümkündür. Modernleşme her ne kadar Aydınlanma ile birlikte olgunlaşsa da gelişim sürecinin birkaç yüz yıllık geçmişi vardır. Özellikle Rönesans ve Reformasyon dönemi bu sürecin ilk nüvelerinin atıldığı dönemler olmuştur.

Reform ve Rönesans Ortaçağ'a ait düşünce, inanç ve diğer pratiklerin bunalımı ve çöküşünün bir sonucu olarak çıkar (Guenon, 1999: 41). Ortaçağ ve öncesinde insanlar manevi bir kürenin içinde yaşadığını tasavvur eder ve günlük yaşamsal pratiklerine dahi dinsel bir anlam yüklerdi. Bu tasavvur Ortaçağ'da değişmeye başlamıştır. Artık dünya uhrevi bir küre yerine seküler, özerk ve maddi bir alan olarak tasavvur edilmeye başlanmıştır (Kılıçbay, 1994). Sekülerleşme öncesinde birey, erken dönem dinlerinden bu yana kendisini bu kozmosun ve içinde yaşadığı toplumun içinde gömülü olarak tasavvur eder. Her türlü eylem toplumsal olarak yapılır. Birey bu sınırların dışına çıkmayı tahayyül edemez. Kimliğini bu sınırlar içerisinde oluşturur (Taylor, 2014: 179). Her ne kadar toplumun tüm kesimlerine ulaşması ve değişimin

görünür hale gelmesi daha uzun yıllar alsa da Reform ve Rönesans, modernleşmenin ve modernleşme sürecinin önemli bir aşaması olan Aydınlanma'nın gerçekleşmesinin temelini oluşturmuştur.

Aydınlanma düşüncesi Rönesans'tan bu döneme kadar ortaya konulmuş düşüncelerin akıl ekseninde yoğunlaşması, eskiye ait inanç ve düşüncelerin tam olarak kenara atılması ile ayrılmaktadır. Eskinin düşünce ve inançları insanları köleleştirmiş ve hurafelere boğmuştur. İnsanların akla dayalı bir toplum düzeni içinde özgürleştirilmesi ideali Aydınlanmanın çekirdeğini oluşturmuştur (Çiğdem, 2001: 14). Aydınlanma Rönesans'la birlikte çıkılan, XVII. yüzyıl felsefesiyle belirginleşmiş olan insanı anlama ve hayata yeni bir form verme arayışının ulaştığı zirvedir. İlahi düzenden seküler düzene geçişin ve akla duyulan güvenin uç noktasıdır. Ortaçağ düşüncesinin tamamen kapanarak ilahi hayat formlarıyla düşünüşün bitmesidir (Gökberk, 2012: 290). Zamana bağlı olarak XVIII. yüzyıla özgü olan Aydınlanma, bir düşünce hareketinden öte Avrupa'da geri dönüşü imkânsız bir değişime ve dünyanın geri kalanının da bu değişimden etkilenmesine yol açmıştır (Kirk, 2000).

Kant'ın belirttiği gibi Aydınlanma'dan önce aklını kullanmayan insan, olgunlaşmamış insandır. Aydınlanma ile insanlar aklını kullanarak, düşünerek ve sorgulayarak bu olgunlaşma seviyesine ulaşır ve özgürlüğünü elde eder (Kant, 1784). Aydınlanmanın akla dayalı ahlâki formu daha sonraki ahlâk teorilerini de etkilemiştir. Daha öncesinde Tanrı ve ölümden sonraki hayatın iyi olması merkezli ahlâk anlayışı Aydınlanma ile birlikte dini karakterinden uzaklaşarak felsefi bir karaktere dönüşmüştür (Bristow, 2010). Artık ahlâki davranışta her şey bu dünya içindir ve herkes yaptıklarından bu dünyada sorumludur.

Aydınlanma dönemi düşüncesi, yeryüzündeki bütün insanların hayatının kusursuzlaştırılması idealini gütmüştür. Bu ideali de insan aklı ve deneyimi üzerinden sekülerlik, iktidardan bağımsız konuşma, serbest ticaret, bireysel özgürlük ve bireyin kendini geliştirmesi üzerine kurmuştur (Çiğdem, 2001: 21). Dolayısıyla bu kadar geniş kapsamlı düşünceler demetinin ortak noktalara sahip olmakla birlikte tek bir formu olmamıştır. Aydınlanmanın Avrupa kıtasındaki içerik tipleri farklıdır. İngiltere'de empirist, Fransa'da rasyonalist, Almanya'da ise mistik-rasyonalist bir içeriğe sahip olmuştur (Gökberk, 2012: 293). Ancak Modern toplumun kuruluşunda birer yapıtaşı olan bu düşüncelerin hepsi bu dünyaya özgüdür. İnsan aklını ve düşüncesini merkeze alarak, bireylerin eşitliğini bir şekilde vurgulamışlar ve insana çeşitli açılardan özgürlük vaatetmişlerdir.

Modernlik belirgin olarak Avrupa coğrafyasında başlayan ve günümüzde neredeyse tüm dünyayı etkileyen toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerini ifade etmektedir (Giddens, 2010:1). Modernlik kutsal amaçsallığın dışlandığı, özel ile kamunun birbirinden ayrıldığı; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin yaygınlaştırıldığı bir süreçtir. Dolayısıyla birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkan değişim ve olaylar silsilesi olmadığı gibi kutsal bir vahye ya da ulusal bir öze bağlanarak modernleşmek imkânsızdır. Modernlik, toplumsal hayatın çeşitli bölümlerinin giderek artan düzeyde farklılaşmasını içinde barındırır (Touraine, 2007: 23). Modernlik yeni bir düzen arayışıdır. Hristiyanlık tasavvurunun tersine şimdiki zamana ve dünyaya içinde kurgulanır (Taylor, 2014: 194). Dolayısıyla geleneğe ve geçmişe karşıtlık üzerinde temellenir. Bazı geleneklerin modernlikle bağlarını devam ettirmesi de bu karşıtlığı çürütmez. Modern öncesi geleneksel toplumlarda geçmişin deneyimlerine ve simgelerine değer verilir. Deneyimlerin yinelenerek veya yeniden yorumlanarak hayatın devam ettirilmesi söz konusudur. Geleceğe yönelim geçmişe dayanarak mümkündür. Nitekim modernlikte düşünce ve eylem birbiri üzerine yansıtılarak sistem sürekli olarak kendi içinde yeniden üretilir (Giddens, 2010: 39-40).

Modern dönemde asıl olan her şeyin bir düzene sokulması fikridir. Ticaretten kamu yönetimine, düzen ve yasaların geliştirilmesini içerirken geçmişin gelenek, yasak ve ayrıcalıklarının eleştirilmesi esas kabul edilir. Değişimi yönlendiren akıldır. Klasik modernlik anlayışı insanı doğayla, mikro kozmosu makrokozmosla bütünleştiren, aşkın olanla, insana ait olan arasındaki ikilikleri reddeden akılcı bir tasavvura dayanmaktadır (Touraine, 2007: 44). Örneğin Modern öncesi dönemde toplumun birbirleriyle eşit olmayan, uhrevi kaynaklı çeşitli zümrelerden oluştuğu ve bu zümrelerin birbirlerini tamamlayıcı bir işleve sahip olduğu düşünülmüştür. Söz konusu zümreler arasında geçişe neredeyse kapalı hiyerarşik düzen, modern tasarımda yerini rasyonel kaynaklı, araçsal ve geçişliliğe açık bir şekle bırakmıştır. Yeni düzende, en azından tasavvur edilen haliyle, bireyler eşittir ve birbirlerine hizmeti karşılıklılık ilkesine dayanır. (Taylor, 2014:197-198). Modern öncesi dönemlerde dikey ve parçalı olarak kurulan toplumsal bağlar modern düşüncede yatay bir gerçeklik olarak sunulur. Toplumdaki hiyerarşik bağlar rasyonel temeldedir ve değişime açıktır (Taylor, 2014: 463).

Gerek bilimsel gelişmelerin elde ettiği sonuçlar gerekse bu sonuçlar etrafında ortaya çıkan düşünceler insanın doğa karşısındaki edilgen durumunun ortadan kalkmasına ve özne oluşuna kapıları açmıştır. Artık bilinmez ve korkulan doğa algısı sarsılmaktadır. İnsan, doğaya hâkim olabilecek bir potansiyele sahip olduğunun farkına

varmaya başlamıştır. Modern hayat formunda birey artık hem toplumla hem de iktidarla arasındaki bağları kendi iradesiyle kurma imkânına sahip olmuştur. İlahi kaynaklı hiyerarşik yapıdaki edilgen durumundan kurtularak kendini seküler çerçevede etkinleştirme tasavvuruna ulaşmıştır.

Modernliğin gelişiminde ve bireyciliğin ortaya çıkışında XVII. ve XVIII. yüzyıl düşünürlerinin önemli katkıları olmuştur. Renè Descartes, Jean Jacques Rousseau, John Lock ve Immanuel Kant bireyciliğe çeşitli açılardan katkı sağlamış düşünürlerin başında gelmektedir.

2.3.1. Renè Descartes

XVII. yüzyıl felsefesinin kurucusu kabul edilen Rene Descartes (1596-1650) Rönesans düşüncesiyle sarsılan geçmişin değer ve düşünceleri yerine yeni bir düşünce ve bilim metodolojisi önermiştir (Scruton, 2002: 26). Descartes, benlik üzerine öne sürdüğü düşünceler ile hem rasyonalistleri hem de kendisine zıt düşüncelere sahip olan empiristleri etkilemiştir (Yalçın, 2003). Descartes'in felsefesi Touraine'e (2007: 61) göre özne ve varoluş felsefesidir. Descartes'in insanı aktif bir özne olarak kabul etmesi, şüpheciliği bir yöntem olarak seçmesiyle ilgilidir. Bu yöntem aynı zamanda insanın geçmişin değerlerinden bağımsız olmasını ve sahip olduğu bilgiyi sorgulamasını sağlamıştır. Descartes (2003: 23) şüpheciliğe dayanan yöntemini şu şekilde açıklamıştır: *“Doğruluğunu apaçık bilmediğim bir şeyi doğru diye kabul etmemek, yani aceleyle yargıya varmaktan ve önyargılara bağlanmaktan dikkatle kaçınmak ve vardığım yargılarda, ancak kendilerinden şüphe edilmeyecek ölçüde açık ve seçik olarak kavradığım şeylere yer vermek.”* Descartes'in şüpheci yöntemle bilgiye ulaşılabilirliğini açıklaması, Skolastik dönemde edilgen konumda olan insanı aktif özne olmaya yönlendirmiştir. Ayrıca Descartes'in (2003: 10) kesin bilgiye ulaşmada akıl sahibi her insanı eşit görmesi ve insanların bilgilerindeki farklılığın sadece bilgiyi edinme süreçlerinden kaynaklandığını söylemesi de geçmişin hiyerarşik toplum düzeniyle çelişmektedir.

Descartes (2003: 21) hakikati bulma amacına ulaşabilmek için insanın sadece kendi aklını, kendi bilgisini kullanabileceğini, hakikat yolunda ne geleneklerin ne de oy çokluğuyla kabul edilenlerin yeterli olabileceğini belirtmektedir. Descartes'e göre hakikat arayışındaki insan, kendi yolunu ancak kendi aklıyla aydınlayabilecektir. Düşünmeye konu olan şeylerde başkalarının düşünceleri ya da sanılar bize yol gösteremez. Başkaları bir görüşte birleşseler dahi bu görüşleri doğrudan kabul etmek

bizi yanılsa götürebilir. Bizim ancak kendi açık ve seçik sezgilerimizle araştırma yapmamız gerekir (Descartes, 2010: 14-15). Hakikati, bilge kabul edilenlerin bilgisi ya da toplumların ortak kanıları yerine kendi akli ve yöntemiyle bulabileceğini düşünen Descartes (2003: 36) her şeyden şüphe ederek “*Düşünüyorum, öyleyse varım.*” önermesine ulaşır. Bu önermeye ulaşırken zihninde var olan birçok bilgiyielediğini, sadece düşünen bir ‘ben’in varoluşuna ait bilgisinden şüphe etmediğini ifade eder. Bu ‘ben’ her şeyden şüphe duyduğu halde düşünen ‘ben’in, düşündüğünden şüphe duymaması sonucu ulaşılan ‘ben’dir. Bu ‘ben’in düşünmek için bir mekâna veya maddeye ihtiyaç yoktur. Var olması için düşünmesi yeterlidir. İnsan böylece bilgiye ulaşan, maddeden bağımsız ve bildiğinin bilincine varabilen aktif özneye dönüşür. Tourain’e göre (2007: 61-62) Descartes için insan doğa değildir ama Tanrı ile özdeşleşmez. İnsan, Tanrı ile doğa arasında yer alır. İnsan, akli ile doğayı çözümleyerek doğaya egemen olur. İnsan iradesini Tanrı iradesinden ve doğadan ayırır. Böylece insan kozmosa bağımlılıktan kurtularak bir özne konumuna yerleşir.

2.3.2. John Locke

John Locke (1632-1704) epistemoloji, etik ve siyaset üzerine eserler vermiş ve ardılları üzerinde ciddi etkiler bırakmış olan bir düşünürdür. XVII. yüzyıl düşünürü olmasına rağmen düşünceleri XVIII. yüzyıl düşüncesini doğrudan etkilemiştir. Locke’un düşüncelerinin merkezinde hep insan vardır ve metafizik tartışmalara girmemiştir (Gökberk, 2012: 294). Locke’un düşünceleri aynı zamanda bireyciliğin şekillenmesi ve gelişmesinin temelini oluşturacak kadar önemlidir. Locke, bireyi esas alan düşünceleri ve göreceli yaklaşımı ile liberalizmin kurucusu olarak kabul edilir.

Locke (2000) bilginin kaynağı konusunda Descartes’ten farklı olarak empirist bir yaklaşıma sahiptir. İnsanın sahip olduğu bilgileri doğuştan getirdiği düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır. Locke, bilgiye insanın anlama yetisi sayesinde deneyimlerle ulaşılacağını savunmuştur. Bilgi, çeşitli gözlem ve deneyimler yoluyla daha öncesinde boş zihinde oluşturulan idelerle kazanılır. Duyularla oluşturulan ideler olmadan bilgi de olmaz (Locke, 2000: 1). Locke tıpkı bilgi gibi ahlâkî ilkelerin de doğuştan zihninizde var olduğu bilgisine ve evrensel olduğu iddiasına karşı çıkar. Çünkü herkesçe kabul edilmesi zorunlu diye kabul ettiğimiz bu ilkeler farklı zamanlarda, farklı toplumlarda ve yerlerde ya değişik biçimlerde kabul edilmiştir ya da bir kısmı hiç kabul edilmemiştir. Hatta aynı zamanda yaşayan bir toplumda bile bu ilkelere birçok kimse uymaz. Bir

ilkeye uyma konusunda uyum sağlanması halinde ise insanların sahip oldukları inanç ve değerleri bu ilkeye uymalarının gerekçelerini farklılaştırabilir (Locke, 2000: 2).

Locke gerek bilginin edinilmesinde gerekse ahlâk ilkelerinin benimsenmesinde deneyimler ve sonradan öğrenmelerin etkili olduğunu ve ortaya çıkan farklılıkları doğal kabul etmektedir. Bilgi konusundaki görelî bakış açısı Locke'un bireyci yönünü ortaya çıkartmaktadır. Ancak Locke'daki bireycilik daha somut biçimde siyaset felsefesi ile ilgili düşüncelerinde belirgindir. Locke (2012) Yönetim Üzerine İkinci Deneme adlı eserinde bireyin tebaa yerine birey-vatandaş olduğuna dair düşünceler öne sürmüştür. Locke hiç kimsenin hiçbir gerekçeyle paternal bir yönetim hakkına ve yetkisine sahip olmayacağını belirterek kral-tebaa şeklindeki hiyerarşik biçimi reddetmiştir. Locke, politika teorisini Robert Filmer'in (1588-1653) yönetim hakkının ilk insan Âdem'den krallara miras kaldığına; kralların Tanrı adına ülkeye sahip olduklarına dair iddiasını reddederek (Locke, 2012) insanların siyasi otoriteden bağımsız olarak dünyaya geldiğini ve kendisini yönetenleri özgürce seçebileceğini savunmaktadır. Locke'a göre yöneticiler keyfî şekilde değil, yönetilenlere karşı sorumlu davranmak zorundadır (Woolhouse, 2011: 211). Nitekim Filmer'in iddiasının temelinde kralların tebaanın dünyada ve ahirette selametini sağlamakla yükümlü 'çoban'ı olduğuna dair inanç vardır. 'Çoban' metoforuyla ifade edilen ve Foucault'un (2013) Pastoral iktidar olarak nitelendirdiği bu anlayış Mısır medeniyeti ve Eski Ahit'e kadar uzanır. Paternal nitelikli bu anlayış, hükümdarı toplumun selametinden sorumlu; toplumu da hükümdarın tebaası olarak görür. İktidar amaçsaldır. Topluma rehberlikle yükümlüdür. Bu anlayış çok eski ve yaygın bir inanç halinde iktidarların meşruiyet kaynağı olarak işlemiştir (Foucault, 2013: 110-116). Locke ise sadece Filmer'in iddiasını eleştirmemekte, köklü bir inanca da başkaldırmaktadır. Bu yönüyle onun birey-iktidar ilişkisine dönük düşünceleri devrimsel niteliktedir.

Locke holistik bir toplum anlayışından kısmen seküler olan bireyci bir toplum anlayışına geçişi savunmakta ve ahlâklılık ile bireysel çıkarların Tanrı'nın varlığı sayesinde birbiriyle bağdaşabileceğini savunmaktadır (Touraine, 2007: 73-74). Locke, bireysel özgürlükler ve yönetim üzerine düşüncelerini bir doğa durumu tasarısıyla açıklar. İnsanların doğa durumunda birbiriyle eşit olduklarını ve birbiriyle hiyerarşik bir ilişkiye girmediklerini varsayan Locke her insanın özgür ve eşit bireyler olarak yaşama, mülkiyet edinme gibi haklara sahip olduğunu öne sürer. Bireyler daha önce ortak olan mülkiyete konu nesne ve taşınmazları emekleri sayesinde sahiplenirler. Birey emeğiyle mülkiyet edinme ve bunu kullanma hakkını elde eder (Locke, 2012). Locke insanlığın

doğa durumunu açıklarken bireyin kendi amaçları doğrultusundaki yaşantısını ve diğer bireylerle ilişkisini ele alarak birey merkezli bir tasavvur oluşturur. Birey Locke'un doğa durumunda toplumun bir parçası değil, toplumu oluşturan bir unsur olarak kabul edilir. Ancak bu kabul toplumu yok saymaz. Locke'a göre insanlar amaçlarını gerçekleştirmek için çeşitli topluluklar kurar ve doğa durumundan çıkarlar. Doğa durumundan çıkan bireyler mülkiyetlerinin korunması ve mülkiyet haklarına saldıranların cezalandırılması işini hükümete bırakarak sahip oldukları çeşitli haklarından kendi iradeleri ile vazgeçerler (Locke, 2012:3; Woolhouse, 2011: 216). Böylece herkesin kendi doğal haklarını koruması için başvuracakları yöntemlerden doğacak kaos ve savaş hali önlenir. Bireyler güvenliklerini korumak için toplumsal bir düzen oluşturur. Bu düzenin kurulması ve bazı hakların hükümete devedilmesi tamamen bireysel rızaya dayalıdır (Touraine, 2007: 74; Cevizci, 2001: 231-232). Locke yapılan yasaların doğal yasalarla uyumlu olmasını zorunlu görür. Yürütme erkinin yasa koyucuların üzerinde olmasını kabul etmeyerek yasaları ve yasa koyucuları yürütme erkinin keyfiyetinden korumaya çalışır (Woolhouse, 2011). Ancak yasa koyucular da sınırsız bir güce sahip olmayıp bireysel özgürlükler ve doğal hakların korunmasına riayet etmek zorundadır. Yasa yapıcılar, yasa yaparken toplumun iyiliğini gözetmek zorundadır (Dunn, 2008: 42).

2.3.3. Jean Jacques Rousseau

Rousseau (1712-1778) özgün düşünceleriyle bireyciliğe çeşitli açılardan katkı sağlayan, toplumsal sözleşme fikrine farklı bir boyut getiren, holistik toplum yerine akla ve iradeye dayalı toplum anlayışını savunan önemli bir XVIII. yüzyıl düşünürüdür. Rousseau, Cevizci'ye (2007) göre modern toplum yapısına getirdiği eleştirileri ile diğer Aydınlanma düşünürlerinden farklı bir konumda yer alır. Aklı yok saymaz ancak duyguya önem verir. Modern devlet ve toplum anlayışını insanın doğal iyiliğini yok ettiği için kıyasıya eleştirir.

Rousseau tıpkı Locke gibi bir doğa durumunun varlığından yola çıkarak birey ve toplum üzerine düşüncelerini inşa eder. Rousseau'nun birey, mülkiyet ve özgürlük üzerine düşünceleri ile doğa durumu tasarısı Locke'un düşünceleri ve tasarımından farklıdır. Rousseau Hobbes'un doğal insanın kötü ve saldırgan olduğu iddiasını reddeder. Locke'la paralel olarak insanların doğa durumunda mutlu olduklarını varsayar. Ancak Damrosch'a (2011: 243) göre Rousseau, insanın doğa durumunu betimlerken ampirik bir veriden ziyade bir çıkarsamadan hareket eder. Eğer insanın

düşünceleri, değer yargıları ve inançları toplum tarafından biçimlendirilmeseydi insanın doğal hali nasıl olurdu, sorusunun cevabını doğa insanı betimlemesi yaparak verir. Böylece bürünülen rollerin arkasında insanın içindeki asıl gerçekliğin ne olduğunu açıklama çabasına girişerek var olan toplumsal ilişkileri eleştirir. Rousseau'ya (1990) göre doğal insan tıpkı hayvanlar gibi ihtiyaçlarını gidermek için çabalar ve yalnız yaşar. Doğal insan yalnız yaşadığı için kusur ya da erdem kavramlarına sahip değildir. İyiliği bilmediği için kötü olarak da nitelendirilemez. Toplumsallaşmadığından ahlâki bir düşünüş ve davranışa ihtiyaç duymaz. Başkasına da düşmanlık beslemez. İnsan doğa halinde kendisi için özen gösterir, kendini tehlikelerden korur ve böylece kimseyle savaşmak istemez (Rousseau, 1990: 117-119).

Rousseau uygar toplumla doğa insanını sık sık karşılaştırır. Doğa insanı özgürlük, mutluluk, kötülüğü bilmeme ve kimseye bağımlı olmama konusunda uygar insandan daha üstün özelliklere sahiptir. Aynı zamanda doğa insanı diğer insanlarla eşittir ve aralarında efendi-köle ya da zengin-fakir ilişkisi yoktur. Rousseau'ya (1990: 122) göre insan doğa halinde kendine dış etkilerden bağımsız bir sevgi duyar. Başka insanlara güçlü bir merhamet duygusuyla yaklaşır. Doğa insanının bu duygu durumu aklın devreye girmesi ve toplumsallaşma düzeyi arttıkça bozulmuştur. Doğa insanı aslında kötü değildir. İnsanı kötüleştiren toplumsallaşmasıdır. Rousseau, insanların var olan bütün nimetlerden faydalandıkları ve özgür oldukları doğa durumundan uygar topluma geçiş aşamasını mülkiyet edinmeye bağlar. Aynı zamanda mülkiyetin başlaması eşitsizliğin ve eşitsizliğe bağlı olarak köleleşmenin de başlamasına yol açmıştır (Rousseau, 1990: 135). Rousseau'nun insan hakkındaki düşünceleri aynı zamanda Hristiyanlığın insan doğasını kötü kabul eden anlayışıyla çelişmektedir. Rousseau toplumun kendisini değil, eşitsizliğe dayalı toplum düzenini reddetmektedir. Dolayısıyla Rousseau modernlik karşıtı ve eskiyi özleyen bir düşünür değildir. Touraine'e (2007) göre Rousseau modernliğe karşı modernist, Aydınlanma'ya karşı da aydın bir duruşla eleştiri getirmektedir.

İnsanın özgürlüğünü onun doğasından yola çıkarak açıklayan Rousseau için özgürlük, insan olmanın bir zorunluluğudur. İnsanın özgürlüğünden vazgeçmesi ya da özgürlüğünün elinden alınması demek, onun her türlü hakkının ve ödevinin ortadan kalkması demektir. Bu ise insan oluşla bağdaşmaz (Rousseau, 2006: 9). Rousseau'yu bireyci olarak nitelendirmemizi sağlayan da insanın doğallığına ve özgürlüğüne verdiği önemde saklıdır. Doğa halinden uygar topluma geçen insanın yozlaşmış, eşitsizlikler yaratmış ve köleleşmiş olduğunu söyleyen Rousseau, doğa insanına geri dönüş

olmayacağını farkındadır. O halde toplumun eşitsizliklerini ortadan kaldırmak, köleleştirici unsurları yok etmek ve insanların barış içinde ve özgür olarak yaşamalarını sağlayacak bir toplumun kurgulanması gerekir. Bu toplumsal düzen Rousseau'ya (2006) göre bireysel çıkarlardan bağımsız ortak iyiyi dikkate alan genel iradenin toplumda egemen olması ile gerçekleşebilir. Genel irade toplumu oluşturan her bireyin özgürlüğünü, güvenliğini ve adaleti güvence altına alır. Toplumu oluşturan tüm bireyler bir sözleşme dahilinde herkesin iyiliğini düşünen yasalar yapacak ve yönetim mekanizmasını oluşturacaktır. İnsanlar sadece ortak çıkarlar göz önüne alınarak verilen kararlarla yönetildiğinde eşitsizlikler ve köleleştirici uygulamalar ortadan kalkacaktır (Rousseau, 2006). Rousseau böylece insanların kendi iradeleriyle oluşturdukları sözleşme yasaları ile kendilerini koruma altına alacaklarını düşünür. İnsanlar kendi yasalarına uyarak tıpkı doğa durumundakine benzer şekilde özgür ve eşit olabileceklerdir.

Rousseau, öne sürdüğü düşünceleriyle bir taraftan doğayı temsil eden bireyi, diğer taraftan da genel iradeye dayalı halk egemenliğini savunur (Touraine, 2007). Rousseau'nun genel iradeyi esas alan toplum kurgusunun tek tipçi kolektif bir yönetim ideali olduğu, bu idealin liberal çoğulculuk ve özgürlük anlayışı ile çeliştiği, hatta Rousseau'nun bu demokrasi anlayışının tehlikeli olabileceği Gray (2000: 117) tarafından vurgulanır. Rousseau, özgürlüklerin önemini sıklıkla vurgulamasına rağmen onun özgürlük anlayışı Locke gibi liberalizmin diğer öncülerinin özgürlük anlayışları ile tezatlık içerir. Locke devlete karşı bireysel özgürlükleri savunurken Rousseau bireylerin ancak genel iradenin güvencesinde var olabileceği ve tikel iradelerin genel iradeyi zayıflatan özgürlüklere sahip olmasının köleleştirmeye yol açacağı iddiasındadır. Dolayısıyla Rousseau'nun bireyi, ancak herkesin eşit olduğu bir toplumda özgür olabilir. Özellikle genel irade kavramına verdiği önem yüzünden sıkça eleştirilmiştir. Ancak bireyin kendini koruması, özgür olması, kendi iradesiyle yasa yapması ve toplumun farklı dinlere hoşgörü göstermesi yönündeki düşünceleri ile Rousseau'nun bireycilik düşüncesine katkı yaptığı söylenebilir.

2.3.4. Immanuel Kant

Immanuel Kant (1724-1804) Aydınlanma düşüncesinin içinde yer alan ancak Aydınlanma düşüncesini ve kendinden önceki düşünceleri kendi felsefesinde toplayarak bu düşüncelerin üstüne çıkmış önemli bir filozoftur. Kant felsefesi birçok yönüyle bir dönüm noktası oluşturur (Gökberk, 2012: 347). Kant felsefesi Ortaçağ'dan kalma felsefi

izleri tamamen silerek hümanizmayı tüm yönleriyle hayata geçirmiştir. Kant birbiriyle karşıt durumdaki empirist ve rasyonalist akımların ilkelerini yeniden ele alarak değerli bulduğu ilkeleri sentezlemiştir. Bu sentezle hem bilim ve bilgi hem de ahlâki ilkelerin temellerini oluşturmuştur (Cevizci, 2007: 307).

Kant (2009a: 10-11) ahlâk felsefesini oluştururken insanın yaşama gayesinden yola çıkar. Ona göre insanın en büyük yaşam amacı mutluluk olamaz. Aksi halde hayvandan farkı kalmaz. Çünkü akıl, mutlu olmak ve haz almak için yaşamaya engeldir. Akıl daha yüce bir yaşama amacının kanıtıdır. Bu amaç da ‘iyi isteme’dir. Cesaret, soğukkanlılık, sabır gibi erdem sayılan eylemler tek başına değerli sayılmaz. İyi isteme amacına hizmet etmiyorsa bu eylemlerin değeri yoktur. Kant’ın iyi isteme üzerine temellenmiş ve eylemin başlangıcındaki iyi istemeye odaklanan ahlâk felsefesi Ward’a (1971) göre kendinden önceki bütün ahlâk felsefelerinden farklılık arz eder. Kant’ın ahlâk felsefesinde bireyin davranışının sonucu değil, davranışa yönelten amaç önemlidir. Bu amaca odaklanan ahlâki ilke ahlâki davranışın sonucunda oluşturduğu etkiyi önemseyen diğer tüm ahlâk felsefelerine göre apayrı bir yerde durur. Gelenek, din ya da bir başka otoriteyle bağlantı kurmak yerine salt bireyin aklı üstüne kurduğu bu düşünce sayesinde Kant, bireyciliğe önemli bir katkı sağlamıştır.

Kant’a göre bireyin ahlâki davranışının gerçekleşmesinde herhangi bir dış etki var ise bu davranış tam anlamı ile ahlâki olarak değerlendirmek mümkün olmaz. Kişi iyiyi isterken bütün eğilimlerden ve eylemle ulaşmak istediği amaçlardan bağımsız olmalı ki eylemi ahlâki olarak değerli olabilsin (Kant, 2009a: 9). Kişi herhangi bir otoritenin varlığından, bir faydaya ulaşma amacından ya da bir kaygıdan dolayı değil, sadece iyi isteme amacıyla davrandığında ahlâka uygun davranış olur. Kişi ahlâklılı davrandığı için mutlu olabilir, ama davranışın asıl amacı mutlu olmak değildir. Asıl iyi isteme ödevini gerçekleştirmektir (Kant, 2009a: 12). Kant erdemli olmanın mutluluğa indirgenmesine karşıdır. Tıpkı Rousseau gibi Kant da akılla iradeyi birleştirerek doğal düzene boyun eğen bir özgürlüğü savunur (Touraine, 2007: 39). Doğal düzene boyun eğmeden kasıt insanın doğasında bulunan iyi istemedir. İnsan doğa yasalarının pasif bir nedenselliği değildir. İnsanın nedenselliği, özgürlüğüne bağlı olarak gerçekleştirdiği ve evrensel bir yasa olarak temellenecek iyi istemedir (Kant, 2009a: 65).

İnsan akıllı, ahlâki ilkeler koyabilecek ve evrensel akla ulaşabilecek niteliktedir. Bu aklın koyacağı ilkeler aynı zamanda evrensel bir ilke olacakmış gibi nesnel olmalıdır. Bu, bütün eğilimlerinden, öznel yargılardan ve dış etkilere bağımsız olan akıldır. (Kant, 2009a: 55). Bu akla sahip olan insan da içinde iyiliğin nüvelerini taşıyan

bir varlıktır. İnsan iyilik üzerine ve yaşama amacına uygun eğitildiği takdirde kötülükten uzak kalacaktır. İnsan, Tanrı istediği için veya bir cezadan kaçınmak amacıyla kötülükten uzaklaşma fikrine sahip olmamalıdır. İnsan, yaşama amacının iyilik olduğunu bilmeli ve özgürce iyiliği isteyen bir varlık olmalıdır (Kant, 2009b: 41-45). İnsan akıl sahibi diğer insanları da hiçbir şekilde araç olarak görmemelidir. İnsan kendi başına bir amaçtır. İnsanın eğilimlerinden dolayı değerli olan nesneler koşullu bir değere sahiptir. Bu nesneler ‘şey’ olarak tanımlanır. Oysa insanlar akıl sahibi olduklarından kişidir (Kant, 2009a: 45). Kant insanın kendisinin bir amaç olması ilkesiyle insana başlıbaşına bir değer verir. Hiçbir amaç onu nesneleştiremez. Lukes’e göre (1995) Kant’ın ahlâk anlayışında insan olmak tek başına saygı görmeyi ve herkesle eşit olmayı sağlar. Çünkü insan amaç âleminin bir üyesidir. İnsanın Tanrının çocukları olmasıyla temellenen Hristiyanlığın eşitlik ilkesi, Kant’la amaç noktasında temellenir. İnsanların eşitliği artık Tanrısal kaynaktan beslenmek yerine bizzat kendisinin akli varoluşundan kaynaklanmaktadır.

Kant, 1784’te yazmış olduğu “*Aydınlanma Nedir?*” *Sorusuna Yanıt* isimli kısa makalesinde Aydınlanma’yı insanın olgun olmama durumundan kurtularak olgunlaşması olarak tanımlar. Olgunlaşmama ise insanın kendi aklı ve iradesini bir otoriteye ve rehberine bağlı olmaksızın kullanamama durumudur. Bu ise tamamen insanın korkaklığı ve tembelliğinin sonucudur. Kant “*Aklını kullanma cesaretini göster!*” çağrısını yaparak insanın biricikliğine ve eşsiz potansiyeline vurgu yapar. İnsan ancak kendi aklını ve iradesini kullanarak özgürleşecek ve olgunluk düzeyine erişecektir. Kant’ın kendi aklıyla eyleme özgürlüğüne çağrısı öncelikle bireysel olarak gerçekleşebilecek bir şeydir. Olgunlaşma, toplumsal olarak daha fazla zamana ihtiyaç duyar. Bireysel olarak özgürleşme ve otoriteleri sorgulama çağrısı kamu düzenini bozmaya dönük değildir. İnsan düşünmeli, sorgulamalı ama kamusal yükümlülüklerini de aksatmamalıdır. Bu noktada Kant’ın sorgulamaktan ve aklın özgürce kullanılmasından kastettiği şey Foucault’a (2014: 177-179) göre aklın kendisinde bir amaç olarak kullanılmasıdır. Kant insanların kamusal alanda özgürce eleştirmesini ve sorgulama yapmasını ister. Ama görev ve rollerini yerine getirmede aynı özgürlüğe sahip olmadığını da ekler. Örneğin vergi sistemini kıyasıya eleştirmeli ama vergisini vermeyi de sürdürmelidir. İnsan, toplumsal düzende rollerini reddederek kaosa yol açma özgürlüğüne sahip değildir. Değişim, sorgulamalarla ve zamana yayılarak gerçekleştirilmelidir. Kant’ın bu yaklaşımında bireysellik ve özgürlük çok önemli olmasına rağmen toplumsallık ve düzenin devamı da önemlidir. Kant bireyle toplumu

çatıştırmak ve topluma rağmen bireye geniş bir özgürlük alanı sağlamak yerine toplumdaki aksaklıkları bireyin akla dayalı özgürlüğü ile giderilmesini ister.

Kant'ın ahlâki eylemi özgürlüğünün bir sonucu olarak sunması ve aynı zamanda insanı eylemlerinden sorumlu tutması bireyciliğin felsefi anlamda önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Ortaya koyduğu ahlâki ilkelerin bireysel olarak insanı özgür ve sorumlu kılması bireyciliğin felsefi olarak zirveye ulaşması olarak kabul edilebilir. Kant (1960) aynı zamanda bireysel olarak koyduğu ahlâki ilkelere dayanarak evrensel bir barışın mümkün olduğunu belirtir. Kant bireysel olarak kendi çevremizde uymakla sorumlu olduğumuz ahlâki yasaların devletler arasında veya evrensel bir devlet içindeki dünya vatandaşları arasında da geçerli olması gerektiğini ifade eder. Evrensel bir hukuk düzeninin insan aklına dayanarak uygulanması bu barışı temin edecek güçte olmalıdır. Böylece Kant, ahlâki ilkeleri hem bireysel anlamda hem de politik anlamda geçerli kılarak Tanrısal ya da bir başka dayanak yerine tamamen insanın aklına ve özgürlüğüne dayanan bir toplum düzeni tasavvur eder. Kant'ın bu yaklaşımı hem bireycilik hem de bireyciliğe dayanan liberalizm için önemli bir düşünce kaynağı oluşturur.

2.4. Bireyciliğin İdeolojik Çerçevesi: Liberalizm

Modern birey farklı akılsallık ve otoritelere ihtiyaç duymadan dünyanın bilgisine ulaşabilen tekil bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Bu anlayış liberalizmde bireyin kendi bilgisine ulaşabilme, ilgilerini açığa çıkarma, ilgi duyduklarına ulaşabilmek için bilgisini kullanabilme yetisi olarak ele alınmış ve insan 'homo economicus' olarak değerlendirilmiştir. Böylece insan aklı artık tümel ve evrensel bilginin taşıyıcısı olarak değil, tikel ilgilerin tikel tatminlerine yoğunlaşmış olan akıl olarak kabul edilmiştir (Toker, 2005). Liberalizm, insanı tümelle olan ilişkisinden kopartarak kendi tikelliği içine sıkıştırılmıştır. Yayla (2012: 145) liberalizmde millet gibi bütünlük içeren toplumsal yapılara göre bireyin daha gerçek ve somut görüldüğünü ve bireyin toplum, millet gibi müphem görülen yapılara göre daha öncelikli olduğunu belirtir. Liberalizme göre birey toplumdan öncedir. Toplumu kuran bireydir. Liberal düşünce bireyin kolektif amaçlar, kamu yararı adı altında araçsallaştırıldığını iddia ederek bireyleri kendi tekillikleri içinde değerlendirir (Yayla, 2012: 147).

Bir düşünce sistemi, ekonomik model ve ideoloji olarak bireycilik temelinde yükselen liberalizm, Smith'in (1968) ifadesiyle bireyin özgürlüğünü amaç edinen politik bir sistemdir. Liberalizmde bireysel özgürlüklerin geliştirilmesi ve korunması diğer amaçlardan daha önemli yer tutar. Liberalizm kelime anlamı olarak 'özgürlük'

olarak tanımlanmaktadır. Liberalizm, Latince ‘liber’ kelime kökeninden türemiş olup ‘liberal’ kelimesi de öncelikle ‘entelektüel olarak bağımsız düşünceye sahip, geniş görüşlü ve hoşgörülü kişi’ anlamında kullanılmıştır (Örs, 2015). Liberal kelimesi İspanya’da kralın bazı imtiyazlarının sınırlandırılması gerektiğini savunan bir siyasal partinin adı olarak ilk defa XIX. yüzyıl başlarında kullanılmıştır (Geuss, 2002; Smith, 1968). Ancak liberalizm düşünce ve politik-ekonomik sistem olarak XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başı arasında İngiltere’de doğmuştur. Buradan önce Avrupa ve İngiliz kolonilerine, sonrasında ise tüm dünyaya yayılmıştır (Smith, 1968).

Liberal düşüncede bireyin farklı konulardaki özgürlükleri birbirinden ayrı ele alınmaz. Liberalizmde bireyin siyasi özgürlükleri ile ekonomik özgürlükleri birbiriyle doğrudan bağlantılı olup, karşılıklı olarak birbirini etkiler (Haar, 2009: 18). Dolayısıyla birçok liberal düşünürün eserinde bireyin özgürlükleri siyasi ve ekonomik olmak üzere bütüncül biçimde ele alınır. Örneğin, Locke bir yandan kişinin kendi varlığı ve eylemleri üzerindeki haklardan yola çıkarak mülkiyet edinmenin meşru olduğunu ispatlamaya çalışırken (Locke, 2012: 26-27) diğer yandan siyasi yönetimi de yaşamı ve mülkiyeti korumak için gerekli yetkilerle sınırlandırılmış biçimde kurgulamaya çalışır (Locke, 2012: 88).

Liberalizmde hem toplumsal ilişkilerdeki hiyerarşik yapılanmalar hem de toplumun ekonomik üretim ve mübadele biçimleriyle ilgili yorum ve eleştiriler insanın davranışları ve doğasına dayanılarak yapılır. Haar’a (2009: 21) göre birçok liberal düşünür, insan davranışlarının akıldan ziyade tutku ve arzuların etkisi altında olduğunu savunur. Liberallere göre her birey arzuları ekseninde hareket ederken kendi mutluluğuna ulaşma amacı için çalışır. İnsanlardaki bu doğallık salt akılsal planlamalarla veya farklı nedenle bozulduğu takdirde toplumsal olarak istenen amaca ulaşamaz. Hatta bu tür planlamalar daha da zararlı sonuçlara yol açabilir.

2.4.1. Liberalizmin Ekonomik ve Tarihi Gelişimi

Liberal düşünce ve bireyciliğin bu denli gelişiminde düşünürler ile toplumsal ilişkilerin ve üretim biçimlerinin değişiminin karşılıklı etkileşimi etkili olmuştur. Yüzyıllardır kutsaliyet atfedilmiş monarşi ve kiliselerin mutlak otoritesi karşısında burjuvazinin ticaret yoluyla güç kazanması, buna paralel olarak üretim biçimlerindeki değişim ve toplumlar arasında etkileşimlerin başlaması bu otoriteleri sarsmıştır. Ayrıca seküler düşüncelerle birlikte özgürlüğün doğal bir hak ve pragmatik bir zorunluluk

olduğunu öne süren iddialar da geleneksel otoritelere zarar vermiştir. İki koldan başlayan ve hızlanan süreç bir yandan sanayileşmenin önünü açarken öbür yandan modernleşmeyle birlikte Aydınlanma'nın gerçekleşmesini sağlamıştır. Böylece liberal düşünceler ve bu düşüncelerin eksenindeki liberal politikalar, ekonomi ve siyaset mekanizmasında etkili olurken daha öncesinde bütünün parçası olarak kabul edilen insan ise akıl, arzu ve özel amaçlarıyla birey olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Liberalizmin içeriğini oluşturan düşünceler modern olmakla birlikte modern zamanların öncesinden de beslenmektedir. Eski Yunan düşüncelerinden Magna Carta'ya (1215) kadar liberal ve bireyci değerlerin yüceltilmesi kısmen de olsa görülmektedir. Modern anlamda bireyin bütüncül biçimde yüceltilmesi ve otoritelere karşı edilgen durumdan kurtarılması XVII. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. 1688 İngiliz Devrimi ile siyasal olarak işleyen süreç, Locke'un düşünceleri ile de olgunlaşmaya başlamıştır (Örs, 2015: 55).

Ortaçağ'da Batı toplumunun dua edenler (din adamları), savaşanlar (soylular) ve çalışanlar (köylüler) olmak üzere katmanlaşmış hiyerarşik bir yapısı vardır. Bu yapıda ekonomik üretim ancak ihtiyaçları gidermeye yöneliktir. Aşırı tüketim ve lükse dayalı bir üretim söz konusu değildir (Huberman, 2015: 11-12). Ortaçağ'da soylu kişilerin elinde toplanan toprak mülkiyeti zenginliğin ölçütü kabul edilir. Para ve diğer nesnelere dayalı mülkiyet pek önemli görülmez (Sombart, 2013). mübadelelerde kazanan ve kaybeden anlayışı bulunmaz. Kâr etmek, düşünce ve pratikte hoş karşılanan bir şey değildir. Kullanım nesnelerinin üretimi ve gıda ihtiyacının giderilmesiyle sınırlı tarımsal üretime dayalı bir ekonomi mevcuttur (Huberman, 2015: 73-74). Ortaçağ anlayışında pazar, üretimdeki emeği, tüketiciye sağlayacağı faydayı, ödenecek vergileri dikkate alan birçok düzenlemenin bulunduğu ve adaletin sağlandığı bir yerdir. Piyasa, özellikle gıda gibi temel ihtiyaçlarda toplumun birçok kesimini bir şekilde ürünle buluşturan adalet sahası işlevi görmektedir (Foucault, 2015: 28).

Bu düzen, tüccarların zamanla etkinleşmeye başlaması, kullanım nesnesi üretimini elinde bulunduran loncaların etkisinin azalması ve şehir nüfuslarının artması ile bozulmaya başlar (Huberman, 2015: 74). Coğrafi keşiflerle birlikte tüccarların altın ve gümüşe değer vermesi ve Avrupa'da bilinmeyen birçok malın kıtaya girişi zenginliğin anlamını değiştirmiştir. Geçinme odaklı tarımsal üretim, teknik gelişmelerle birlikte artarak kâr etmenin de amaç olmasını sağlamıştır (Kazgan, 2000: 43). Tüccarların kazanç amacını yaygınlaştırırken şehirlerde tüketim anlayışı ihtiyacın ötesine geçmiştir. Lüks ve zevke dayalı bir tüketim anlayışı görülmeye başlanmıştır. Soylular

fakirleşirken, bir zamanlar aşağılanan burjuva, zenginliğiyle soylulardan daha itibarlı hale gelmiştir (Sombart, 2013: 58, 152). Kâr odaklı ticaret toprak yerine parayı zenginliğin simgesi haline getirmiş, şehirlerin büyümesi de topraktan kopmayı ve lükse dayalı tüketim talebini ortaya çıkarmıştır. Böylece dinî-kozmik bir tasavvurdan dünyevi olan güncel bir tasavvura geçiş başlamıştır.

Geçiş süreci ekonomik ilişkilerle sınırlı olmayıp politika ve düşüncede de kendini göstermiştir. Foucault'un tespitine göre XVI. yüzyıldan önce kitaplardaki hâkim düşünce yöneticilerin Tanrı'ya itaat etmesi ve Tanrı'nın yasalarını uygulayarak halkının sorumluluğunu gerçekleştirmesi gerektiği şeklindedir. Daha sonra ortaya çıkan kitaplarda ise artık politika bir bilim ve yönetim sanatı olarak kabul edilmiştir (Foucault, 2013: 77-78). Adaleti ve Tanrı'ya itaati sağlamak gibi bir amaçla kutsallaştırılmış olan devlet dünyevileştirilerek idari bir yönetim olarak ele alınmıştır.

Topraktan ziyade üretilen değer ve para, zenginlik ve gücün ölçütü olmuştur. Devletin politikaları da bu yönde değişmeye başlamıştır. Deniz aşırı ülkelerde ticareti tekellerinde bulunduran tüccar şirketlerin kazancı ülkenin zenginleşmesinin aracı olarak görülerek tekelleri koruyacak düzenlemeler yapılmıştır (Kazgan, 2000: 44). Kralın üretim ve mübadele biçimlerini doğrudan ele alması ve devletin zenginleşmesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapmasını öngören merkantilist politikalar bu dönemde etkin olmuştur (Huberman, 2015: 137-140). Merkantilizm için ülke içindeki paranın miktarı gücü ve sermayeyi ifade etmektedir. Merkantilizmde bir tarafın kazanması, diğer tarafın kaybetmesine bağlı olduğu ve ulusal zenginliğin kamu harcamaları ile mümkün olacağı savunulur (Kazgan, 2000: 44-45).

Devletin ekonomiye doğrudan müdahalesi ve her türlü ekonomik etkinliği kontrol etmesi, gelişmeye çalışan ve önlerinde engel olmasını istemeyen orta sınıfın hoşnutsuzluğu artmıştır (Örs, 2015: 56). Merkantilist politikalara karşı olarak Adam Smith ve öncesinde bazı teorisyenler ekonomiye müdahale edilmesi politikalarına ve devletin yönetim sınırlarına yönelik eleştiriler yöneltmiştir (Huberman, 2015: 154). Smith (2011) merkantilist politikaların ilkelerini örneklendirerek anlatmış ve bu ilkelerin tutarsız ve faydasız olduğunu iddia etmiştir. Smith'in eleştirileri merkantilizmin yerine serbest ticaret ve üretim modeline geçişte önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca merkantilizme karşı fizyokratlar tarafından 'laissez faire' yani 'bırakınız yapsınlar' sloganı etrafında serbestleşme talepleri güçlenmiştir. Sanayi üretimi yerine tarıma dayalı ekonomi politikalarını benimsemekle birlikte fizyokratların aşırı serbestlik isteyen görüşleri de merkantilizmin terkedilmesinde etkili olmuştur

(Huberman, 2015). Fizyokratlar tıpkı fizik ve doğa yasaları gibi toplumun işleyişinin ve ekonomik ilişkilerin de bir doğası olduğunu belirterek bu doğal düzene müdahalenin dengeyi bozduğunu iddia etmişlerdir (Aktan, 1995).

Merkantilizmin gözden düşmesi ve sanayi kapitalizminin yükselişe geçmesiyle birlikte liberalizm biçimlenmeye ve ekonomiye hâkim olmaya başlamıştır. Ticaretin ‘kazanan ve kaybeden’ şeklinde değil, ‘kazanan ve kazanan’ şeklinde formüle edilmesi ve pazarın serbestleşmesiyle liberalizmin etkinliği başlamıştır. Üretimin verimli olabilmesi ve zenginliğin yaygınlaşması için işbölümünü öneren Smith (2006) liberal ekonomik modelin önemli bir teorisyeni olmuştur. Smith üretimde iş bölümünü önermekle kalmayıp, iş bölümünün mübadelenin doğal bir zorunluluğu olduğunu öne sürmektedir. İşbölümü ise standart olmayıp pazarın nicelik ve niteliğine göre değişmektedir (Smith, 2006: 19). Feodalitenin ekonomik ve toplumsal düzeni zaman içerisinde yıkılarak liberalizmin idealize ettiği düzen egemenliğini kurmuştur. Bu süreç sadece üretim ve mübadele biçimlerini değil, aynı zamanda toplumsal ilişkileri siyaseti, bireysel düşünce ve pratikleri köklü bir değişime uğratmıştır.

2.4.2. Liberalizmin Etik ve Felsefi Temelleri

Liberalizm, diğer ideolojiler, felsefi akımlar ve dinler gibi ‘daha iyi’ bir yaşam idealiyle doğmuştur. ‘Daha iyi’ çok farklı anlamlar içerebildiği gibi ‘iyi’nin kriterleri de farklı olabilir. Liberalizmin gelişiminde iki etik temel bu ‘iyi’yi belirlemeye yardımcı olur. Bunlardan biri ‘Doğal Haklar’ diğeri ise Yararcılık’tır (Vergara, 2014: 17,20). Her iki etik dayanak noktasından çıkarılan ilkeler de geçmişten daha iyi bir noktaya ulaşmayı hedefler. Hangi etik temele dayanıyor olursa olsun bireyin özgürlükleri farklı gerekçelerle savunulur. Bireyin kişisel becerileri ve potansiyeli ile baskısız bir şekilde var olması gerektiği liberal düşüncenin özünü oluşturur. Bireysel özgürlüklerin korunması hem doğal hak yönüyle hem de toplumsal fayda açısından özel bir öneme sahiptir. Özgürlüklerin ele alınışında her ne kadar Tanrısal bir ilham söz konusu edilse de bu etik temeller özünde seküler bir anlayışla inşa edilmiştir.

2.4.2.1. Doğal Haklar Teorisi

Doğal haklar teorisi ve bu teoriye bağlı olan doğal hukuk, insanın ve diğer canlıların dünyaya gelmesiyle sahip olduğu, başkasına devredilemeyecek ve başkasının elinden alınamayacak hakları olduğunu ileri sürer. Doğal hakların ilham aldığı kaynaklar çeşitlidir. Bu kaynaklar Vergara’ya (2014: 125-126) göre Tanrı’nın yaratılmış

kulları olarak bu hakların Tanrı tarafından herkese verildiğini kabul eden Tanrısal kaynak, bir olayı değerlendirirken herhangi bir yazılı kaynak yerine başvurduğumuz adalet duygusu ve vicdanın yargısı ile olayları rasyonel biçimde değerlendirme aracı olarak kullandığımız akıldır. Liberalizmin insanı ele alışındaki doğalcı çıkış noktası her insanın doğuştan eşit, rasyonel ve ahlâki olarak “iyi” olduğuna duyulan inançtır. İnsan bir başka kişi veya gruba bağımlı olmamalı ve özgürlüğüne kimse müdahale etmemelidir. Kişi ancak kendi rızası ile yaptığı sözleşme kapsamında otoritenin koyduğu hukuki kurallardan sorumlu olabilir (Örs, 2015: 51-52).

Doğal haklar ve hukuk kavramlarının çok uzun tartışma geçmişi bulunmaktadır. Ancak modern siyaset felsefesinde liberalizme doğal haklar teorisi ile güç katan Locke’un düşünceleri olmuştur. Locke (2012: 10-12) hakların kaynağını siyasal sistem öncesindeki doğa durumunda bularak insanın doğal haliyle özgür ve diğerleriyle eşit olduğunu varsayar. Buradan hareketle siyasal sistemin insanın doğa halindeki özgürlüğünün ve eşitliğinin korunması amacıyla var olduğu takdirde meşru olabileceğini iddia eder. Locke için doğal haklar Tanrısal kaynaklıdır ve yaratılmış bireyler olarak üzerimizde tasarruf hakkı da ancak Tanrı’ya aittir. Yaratılan olarak bir insan diğer yaradılan insanlar üzerine keyfi bir egemenlik kuramaz.

Locke’un mutlu, eşit ve özgür doğa durumu tasvirinin tersine Hobbes (2007: 92-93) doğa durumunu mutsuz ve güvensiz olarak niteler. Ancak haklar konusunda Locke ile benzeşen düşüncelere sahiptir. İnsan doğa durumunda özgür ve eşit olup her türlü hakka sahiptir. Nitekim bu eşitlik güvensizliği ve sonrasında savaşı doğurur. Çünkü insan eşitlik durumundan kurtulmak, kazanmak, kendini güvenlik altına almak ve doğasında bulunan şan ve şeref tutkusuna ulaşmak için rekabete girer. Böylece herkesin herkese savaşımaya girdiği kaos ve güvensizlik ortamı oluşur. Hobbes (2007: 98-100) kaos durumundan çıkış için insanın barışı aradığını ve güvenliğini sağlamak için aklına başvurduğunu belirtir. İnsan barışı tesis etmek adına bazı haklarını ve diğerlerine zarar verecek özgürlüklerini devlete devreder. Doğa yasası ve doğal haklar Hobbes için farklı şeylerdir. Biri yükümlülük diğeri ise özgürlükleri içerir. İnsan yükümlülüklerini yerine getirmek için özgürlüklerinden feragat eder. Yasa değişmezdir. İnsan, aklına başvurarak bu yasaları koyar. Kendini güvenlik altına almak için ise yasalarla belirtilen yükümlülükleri yerine getirmeye zorunludur. Hobbes (2007: 153) doğal yasaların kaynağını Tanrı’da ve insan aklında bulur. Dolayısıyla doğa yasalarına uymak Tanrısal bir zorunluluktur. Samuel Pufendorf (1991: 27-29) da eylemlerin dürtü kaynaklı olduğunu, insanın dürtüsel kaynaklı eylemlerini özgürce gerçekleştirmek

istememesine rağmen iç sesinin onu engelleyebildiğini belirtir. İşte bu iç ses ya da zihinde oluşan kurallar doğal yasalardır. Bu yasalar Tanrısal bir güce sahiptir. İnsan doğal yasaların yükümlülüklerini yerine getirmek ve özgürlüklerini sınırlandırarak doğasındaki kötü ve zararlı istekleri zincirlemesi gerekir. Aksi halde cezalandırılmaktan kaçamaz.

Rousseau (1990) mevcut toplumsallığın insanın özgürlüğünü, eşitliğini ve barış içinde yaşadığı doğal hali yok ettiği varsayımı ile doğal hakları savunur. Ona göre insanın doğal hakları uygar toplumda istismar edilmiştir. Doğa durumundaki eşitliğin ve başkasına zarar vermeyecek bir özgürlüğün yeniden tesisi için insanlar bazı kişisel haklarından feragat ederek toplumsallığını yeniden kurmalıdır (Rousseau, 2006). insanın doğa durumuna yaptığı vurgu, Rousseau'yu doğal haklar teorisinin güçlü bir savunucusu yapar.

Kant'ın bir doğa tasavvuru ve sözleşme teorisi yoktur. İnsanı ele alırken doğal temelden ayrılmaz ama daha farklı bir açıdan yaklaşır. İnsanın doğası gereği sahip olduğu aklını kullanarak iyiyi istemesi onun doğal zorunluluğudur. İnsan mutlu olmak için yaşamaz. İnsan aklını kullanıp iyiyi istemek için özgürlüğe gerek duyar. Dolayısıyla özgürlük zorunlu bir nedenselliktir. İnsan akli evrensel nitelikte olup duyum ve çıkarlarından bağımsız halde kendi yasasını kendisi yapacak niteliklere sahiptir. Ahlâki gerekçelendirmeler ışığında insanın bu doğasına boyun eğmesi zorunludur. Diğer insanları da kendinde bir amaç olarak görmesi ve bu nedenle onlara saygı duyması gerekir (Kant, 2009a). Kant da insan doğasından yola çıkarak insanı yüce bir amaç için yaşayan, kendi akıl yasasını evrensel nitelikte oluşturabilen bir varlık olarak görerek insanın doğal hak ve sorumlulukları olduğunu ifade eder (Kant, 2009b).

Doğal haklar teorisinin toplumsal pratikteki karşılığı 1779 ABD Bağımsızlık Bildirgesi ile 1789 Fransız İnsan Hakları Bildirgesi'nde karşımıza çıkar. ABD Bağımsızlık Bildirgesi'nde insanların eşit yaratıldığı ifade edilmektedir. İnsanların yaşama, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarının Tanrı kaynaklı ve devredilemez haklar olduğu vurgulanmaktadır. Fransız İnsan Hakları Bildirgesi de insanın müdahale edilemez haklarını ele alır. Bildirgenin ilk maddesi her insanın özgür ve eşit doğduğunu ifade ederek siyasal birliğin ancak insanın doğal haklarını korumakla görevli olduğunu açıklar. İnsanın doğal hakları ise başkasına zarar vermeyen özgürlük ile mülkiyet, güvenlik ve baskıya direnme hakkıdır.

Doğal haklar teorisine birçok düşünür farklılaşan görüşleriyle katkı sunmuşlardır. Genel eğilime bakıldığında ise insanın yaşamak için dünyaya gelmiş olmasından yaşam hakkı türetilir. Yaşam hakkının devamı içinse kişinin güvenliğe

sahip olması, özgürce yaşam mücadelesini verebilmesi ve mülkiyet edinmesi gerekir. Bireyler güvenlik ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelirler. Aynı zamanda sürekli tüketen bir varlık olarak mülkiyet edinmek de zorunlu ve doğal bir hak olarak kabul edilir (Vergara, 2014: 133-134).

2.4.2.2. Yararcılık

Yararcılık ahlâki olarak liberalizmin dayandığı bir diğer dayanak noktasıdır. Yararcılık doğalcılığın tersine bireylerin doğuştan bahşedilmiş değişmez hakları olduğunu reddeder. Her türlü eylem ve düşüncede daha çok yararın gözetilmesini gerekli görür. Yarar ilkesi Antik Yunan ve Roma'da da var olan bir düşünce olmakla birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren derli toplu biçimde inşa edilir. Vergara'ya (2014) göre yararcılar davranışların etik değerlendirmesinde ortaya çıkacak toplumsal yarar ve zararı kriter olarak belirler. Bu kriter toplumdan bağımsız olarak sadece bireysel yarar ve zararı gözetmek için kullanılmaz. Eylem aynı zamanda toplumsal fayda sonucunu doğuruyorsa etik olarak iyidir. Bireysel çıkarların toplum çıkarlarına uyumu dikkate alınır. Eylemi a priori ilkeler ışığında değil, sonucunda oluşacak maksimum faydaya göre yargılar. Bu bakımdan sonuç odaklı bir ahlâk teorisidir.

Yararcılığın modern inşasında ilk olarak David Hume (1711-1776) dikkati çeker. Hume ahlâkın kaynağının duygu olduğunu belirtir. Akıl, ahlâki bir yargılama yapabilecek nitelikte değildir (Akarasu, 1998: 166). Hume ahlâki açıdan nesnel ölçütler çerçevesinde 'iyi-kötü' ya da 'doğru-yanlış' ayrımlarını reddeder. Bu ayrımlar aslında dünya tasavvurumuzla ilgilidir. İçinde bulunduğumuz duruma ve yaşadığımız olaylara göre toplumsal fayda veya zarar ölçütlerini kullanmamız ve sürekli değerlendirme yapmamız gerekir. Hume, insanın bencil olduğunu ama bu bencilliğinin diğerlerini de dikkate alan bir potansiyelde olduğunu düşünür (Scarre, 1996: 58).

Hume'dan sonra Yararcılık teorisini radikal noktalara kadar götüren Jeremy Bentham olmuştur. Bentham (1823: 1) insan doğasında mutluluk ve acıdan kaçınmanın yer aldığını ve tüm söylem, eylem ve düşüncelerimizde bu iki gücün etkili olduğunu söyleyerek yararcılığın bu gerçeği dikkate alarak oluşturulduğunu belirtir. Yararcılık, etik bir teori olmanın yanında birçok politik eyleme de yön vermesi nedeniyle politik bir teyidir. Bentham (1823: 2) eylemler arasında bir ayrım yapmaz. Bireysel ve toplumsal olarak mutluluğumuzu artıran eylemlerin iyi, bunları azaltan eylemlerimizin de kötü olduğu varsayımı ile kararlar almak gerektiğini iddia eder. Bireyin kendini topluma

adaması istenmez. Birey kendi faydası için çalışırken toplumsal faydayı da dikkate aldığına hem bireysel hem de toplumsal fayda oluşur.

John Stuart Mill (1806-1873) Bentham'dan sonra yararçı ahlâkla ilgili düşünceleri daha da olgunlaştırarak, liberalizm ve bireyciliğe önemli katkı sağlamıştır. Mill'in (1986: 11) yararçı etiği de başlangıçta hazzın varlığı ve acının yokluğu ile tanımlanmış mutluluğa bağlıdır. Keza mutluluk bireysellikle sınırlı değildir. Hem bireysel, hem toplumsal, hem de tüm canlılar için mutluluk sağlayan tüm eylemler iyidir (Mill, 1986: 19). Her insanın mutluluk istediği varsayımından yola çıkan Mill (1986: 55-56) erdemli olma, güç ve saygınlığa ulaşma gibi amaçların da mutluluk gibi nihai bir amaca ulaşmak için araçsal bir işlevi olduğunu ifade eder.

Mill, liberalizmin çıkış noktası olan özgürlükleri de yararcılık perspektifinden ele alır. Vergara (2014) Mill'in özgürlükleri iki alana ayırdığını; ilkinin bireysel alana ait özgürlükler, ikincisinin ise toplumu ilgilendirecek olan, duruma bağlı özgürlükler olduğuna dikkati çeker. Mill'e göre bireysel özgürlükler başkasına zarar vermediği sürece baskı altına alınmamalıdır. Çünkü bireyler kendini ifade edebildiği ve eylemlerini baskı hissetmeden gerçekleştirebildiği sürece bireysel ve toplumsal gelişme sağlanabilir. Özgürlük ve şartların uygunluğu bir araya geldiğinde asıl gelişme bireysellik yoluyla gerçekleşir (Mill, 2004: 108-109). Eğer birey sınırlarını aşar da başkasına zarar verip adaleti ortadan kaldırmaya kalkarsa toplumun bunu bastırmaya hakkı olabilir. Birey toplum içinde başkalarına saygı gösterme yükümlülüğü altına girer (Mill, 2004: 132). Özellikle tartışma ve düşünce özgürlüğü kapsamında kişinin düşünceleri tüm toplumca onaylanmasa bile kişi susturulmamalıdır. Çünkü bu düşünce herkes karşı çıksa bile doğru olabilir. Güncelde doğru olan düşünce zamanla etkisini kaybedebilir. Eleştirilmeyen düşünce dogmatikleştiği için topluma gerekli faydayı sağlayamaz (Mill, 2004: 103-104).

Mill (2004: 115) bireysel dürtüler ve enerjiyi gelişim için zorunlu görür. Başkasına göre yaşamayı ve koşulsuz itaati reddeder. Bireylerin başkasının baskısı ya da toplumsal âdetlere uyarak kendi bireyselliğini hiçe saymasının yetenekleri ve özgünlüğü öldürdüğünü iddia eder. Her birey, başkasının çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde kendi dürtü ve arzuları için yaşadığı zaman toplum da canlılık kazanacaktır. Bireysel özgürlük ile hem birey hem de toplum gelişime doğru yönelir (Mill, 2004: 117-118). Mill, bireyin meşru yollarla rekabete girerek çıkar elde etmesini toplumun genel çıkarı için zorunlu görür. Çünkü ticarete ve bireysel rekabet alanında başarısızlar ve kaybedenler lehine bir müdahale, toplumun genel çıkarına aykırıdır (Mill 2004: 158-

159). Bireyler kişisel alanlarında ve toplumsal ilişkilerinde kendi arzu ve yeteneklerini özgürce ortaya koyduklarında herkes bir şekilde bundan fayda sağlayacaktır.

Yararcı argümanlara dayanarak liberal bireyciliğe ekonomi-politik olarak yol çizen Adam Smith, devletin toplum ve bireylere karşı tek görevinin, mutluluğu sağlamak olduğunu belirtmektedir. David Ricardo da aynı görüştedir. Bu noktada birey ve toplumun mutluluğu yegâne amaçtır. Zenginlik, demokrasi gibi amaçlar mutluluk amacına götürecek ara amaçlardır (Akt. Vergara, 2014: 18). Thomas H. Green ise insanın özgür olması için sadece hukuki değil, maddi bölüşüm ve imkânların da herkese açık olması gerektiğini ifade ederek diğer liberallerden farklılaşan bir noktada yararcılığa dayanır. Böylece yapmaya değer gördüğü ve yapmaktan zevk aldığı şeyler için güce ve imkâna sahip olan birey, ortak refaha daha yüksek düzeyde katkı sağlayabilecektir. Green, bireysel ve toplumsal refah arasında bir etkileşim olduğunu ve özgürlüğün de bu refaha katkı için gerekli olduğunu iddia etmektedir (Yayla, 2014: 92).

2.4.3. *Liberalizmin Temel İlkeleri*

Liberalizmin farklı dayanak noktalarından çıkardıkları ilkelerle birlikte her liberal düşünürün birbiriyle az ya da çok farklılaşan düşünceleri bulunduğundan tek bir liberal metinden bahsetmek imkânsızdır. Bu nedenle liberalizm birçok çelişkiyi içinde barındırır (Örs, 2015: 49). Farklılaşan düşüncelere ve etik dayanaklara rağmen birçok liberalin ortak kabul ettiği ilkeler vardır. Bu ilkeler aynı zamanda bireyciliğin de içeriğini ve sınırlarını oluşturur. Detaylardaki farklılaşmaları bir kenara bırakırsak her liberalin üzerinde durduğu en temel ilke bireyin özgürlüğü ilkesidir. Bireyin özgürlüğü etrafında yer alan diğer ilkeler ise sınırlı devlet, hoşgörü ve eşitlik (Haar, 2009: 1-2) olarak kabul edilir. Bu ilkelerle birlikte serbest piyasa kuralları da ekonomik ilişkileri biçimlendirir. Liberalizmin tüm bu ilkeleri birbiriyle sıkı bir ilişki içindedir. Bireyin özgürlükleri ile serbest piyasa ve sınırlı devlet talebi birbirinden bağımsız düşünülmezken, hoşgörü ilkesiyle birlikte hepsi bireysel özgürlüğün teminatı olarak kabul edilir. Liberalizmin öne sürdüğü bütün ilkeler ve savunduğu temel değerler modern anlamıyla bireyciliği var eder. Bu ilkelerle birey, hem diğer bireylere karşı hem de kolektif baskı ve otoritelere karşı korunmak istenir.

2.4.3.1. *Bireysel Özgürlük*

Liberal ideolojinin çıkış noktası birey ve bireysel özgürlüklerdir. Bireyin özgürlüğü hem doğalcı hem de yararcı etik açıdan temellendirilen bir ilkedir. Yayla'ya

(2014) göre özgürlük liberalizmin en temel ilkesidir. Çünkü özgürlük ilkesi hoşgörü, saygı ve hukukun üstünlüğü gibi değerlerin de kaynağını oluşturduğundan liberalizm bir özgürlük teorisi olarak kabul edilebilir.

Bireyin özgürlüğünün doğal ve zorunlu bir hak olduğu düşüncesi, Locke'un (2012) Ortaçağ hiyerarşik toplum düzenine yapmış olduğu eleştiri ile modern düşüncede yer alır. Locke bireyin kendi yaşamını sürdürme, mülkiyet elde etme ve siyasal yaşamda yer alma gibi özgürlüklerinin kısıtlanamayacağını, kendine ve mülkiyetine zarar verenleri cezalandırma hakkını ise sözleşmeyle üst otoritelere devrettiğini ifade eder. Doğalcı bir temelde her insanın eşit ve özgür doğduğu düşüncesine sahip olan Hobbes (2007) Locke'a nazaran insanın bencil, hırslı ve savaşçı özelliklere sahip olduğunu ve bu özellikleri nedeniyle kendini korumak için özgürlüklerinin bir kısmından feragat ederek güvenliğini güvence altına aldığını savunur. Ancak Hobbes hırs ve bencilliği yüzünden insanın kontrol edilmesi gerektiğini söyleyerek diğer düşünürlerle farklılaşır. Kant'ın (2009a) insan özgürlüğüne bakışı ise etik temeldedir. İnsanın kendi aklından nesnel etik ilkeler çıkarabilmesinin ve bu ilkelerle eylemler gerçekleştirebilmesinin ön koşulu özgürlüktür (Kant, 2009a: 33-34).

Klasik liberal düşüncede özgürlükler konusundaki felsefi düşünceleri siyasi bağlam sınırları içine alınır ve negatif ve pozitif olmak üzere ayrı ve karşıtlıklar içeren biçimde tartışılır. Klasik liberal öğretisi özgürlüklerin negatif boyutta olmasını savunur. Negatif özgürlük en kısa ifadeyle kişisel eylem, düşünce ve isteklere müdahalesizlik olarak tanımlanabilir. Hobbes (2007: 96) özgürlüğü negatif biçimde, insanların eylemlerini gerçekleştirmesinde başka insanlardan gelen dış engellerin yokluğu olarak tanımlamıştır. Yakın zamanın özgürlük savunucusu Berlin'e (2008) göre birey, bir amaca ulaşmak için kendi kişisel yetersizliğinden dolayı değil de başkalarının doğrudan veya dolaylı olarak engellemesine maruz kalıyorsa özgür değildir. Ancak amaca ulaşamama durumuna neden olan hastalık ya da fakirlik gibi yetersizliklere başkalarının yol açtığına dair bir inanç yoksa kişinin özgürlüğüne müdahale edilmiş sayılmaz. Özgürlük alanının genişlemesi, kişinin eylem ve düşüncelerini açıklamasındaki müdahalesizlik alanının genişlemesine bağlıdır. Mill'e (2004: 50) göre birey kendisini ilgilendiren konularda tamamen özgürdür. Bu özgürlüğü ile zihinsel ve bedensel olarak kendi üzerinde tek buyruk sahibidir. Her birey özgür bir şekilde kendi iyiliklerini arama hakkına ve yeterliliğine sahip olup kendisinin bedensel, zihinsel ve ruhsal yönde bekçisidir.

Negatif özgürlük savunucuları özgürlük ve demokrasi arasında zorunlu bir bağlantı olmadığını savunmaktadır. Çünkü demokrasi özgürlüğün sigortası olmayabilir. Berlin (2008) bireylerin ‘beni kim yönetecek’ sorusu yerine ‘yönetim bana ne kadar özgürlük verebilir’ sorusunu sormalarını gerektiğini belirterek özgürlük ve demokrasi arasındaki bağı gevşetir. Dolayısıyla yöneticinin kim olduğundan ve nasıl seçildiğinden ziyade insanlara ne kadar az müdahale edeceği negatif özgürlük açısından daha fazla önem taşımaktadır. Liberal düşünürler negatif özgürlük bağlamında düşüncelere ve inançlara karşı nötr bir tutum sergilemek gerektiğini ifade ederler. Her insanın düşüncesini özgürce ifade edebilme ve inancını yaşayabilmesi gerekir. Liberalizmdeki özgürlük vurgusu kolektif ve bireysel olarak diğer bireylere hoşgörüyü ve farklılıklarla birlikte yaşayabilmeyi gerekli kılar. Çünkü liberaller açısından felsefi olarak nesnel ve tek bir ‘iyi’ anlayışı yoktur. Birçok yaşam tarzı ve ‘iyi’ anlayışı içinden birinin dayatılmasına karşı çıkarlar. Liberalizm’e göre herkesin ‘iyi’si kendinedir ve her birey bu konuda özgürdür (Üskül, 2003: 131). Berlin (2008) de insanların sahip olduğu amaçları dolayısıyla sıklıkla anlaşmazlığa düştükleri gerçeğini normal karşılayarak amaçlardaki çatışmaların düşüncelerde zenginlik sağladığını iddia eder. Amaçların farklı ve çelişir durumda olması normaldir ancak çelişkiler bir kişinin amacının engellenmesi hakkını doğurmaz. Erdoğan (1993: 51-52) liberal öğretinin var olan ‘iyi’ anlayışlarını öznel kabul ettiği için birinin diğerini bastırmasına karşı çıktığını belirtmektedir. Liberalizmin çoğulcu tutumu, amaçlar ve değerler arasında bir karşılaştırma yapılmasını doğru bulmaz. Gray (2003: 9-11) hoşgörü ile ‘modus vivendi’ anlayışı arasında derin bir ayrım olduğuna işaret ederek hoşgörüyü başkasının yanlış olduğunu düşündüğümüz davranışlarına tahammül etmeyi ve bize aykırı gelen ‘iyi’ anlayışlarını istemeyerek de olsa kabul etmeyi dayattığını; ‘modus vivendi’nin ise her insanın kendi yaşam tarzını birbiriyle çatışmadan sürdürebileceğini savunur. Bu anlayış, farklılıklar arasında ayrım yapmaksızın her birinin iyiyi arayan yollar olduğunu kabul eden değer çoğulculuğudur. Gray bu noktada ‘modus vivendi’ ilkesini hoşgörü ilkesine tercih ederek liberal çoğulculuğun temelini sağlamlaştırmaya çalışır.

2.4.3.2. Serbest Piyasa ve Rekabet

Liberalizmin düşünce ve inanç özgürlüğü konusundaki tavrı, ekonomik ilişkilerde çok daha detaylı bir boyut kazanır. Ekonomik alanda özgürlükler ve serbest piyasa vurgusu liberalizmin neredeyse merkezini oluşturur. Ekonomik özgürlük

Yayla'ya (2012: 161-162) göre her bireyin kazanç elde etmek için ekonomik etkinliklerde bulunmasının önündeki engellerin olmamasıdır. Her birey ister fabrikatör olsun, ister emeğini satan işçi olsun, girişimci olarak kabul edilir. Liberal teoriye göre özgürlüğe dayalı piyasa ekonomisinde her birey alıcı ve satıcı olarak seçim özgürlüğüne sahiptir. Hiç kimsenin ekonomik etkinliklerden men edilemeyeceği ve herkesin bu etkinliklere eşit olarak katılma şansı olduğu varsayılır (Örs, 2015: 58). Liberalizmde toplumsal ve ekonomik ilişkilerde doğal bir düzen bulunduğu varsayılarak düzenin serbest işlemesi halinde dengeye oturacağı ve herkesin çıkarına fayda sağlayacağı savunulur (Yayla, 2012).

Liberalizmin ekonomik alandaki özgürlük anlayışı XVIII. yüzyıl sonrasında merkantilist politikaların kontrolcü yapısına karşı 'bırakınız yapsınlar' argümanı ile gelişmiştir (Kazgan, 2000: 51). Böylece piyasanın özgürleşmesi ile üretim ve ticaretin önündeki kurumsal, hukuki ve kimi zaman ahlâki ilkelerden beslenen engellere karşı bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Bu muhalefetin oluşmasında ve Liberalizmin ekonomik alandaki özgürlük düşüncesine Locke'un mülkiyet özgürlüğü ile ilgili düşünceleri önemli bir esin kaynağı olmuştur. Locke (2012: 24-28) doğanın ve doğanın nimetlerinin ortak olduğunu ancak insanın aklını ve emeğini kullanarak toprağı ve ürünleri kendi mülkü yapma hakkı olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Tanrı insandan çalışmasını ve dünyayı ıslah etmesini istemiştir. Locke (2012: 61) insanın sadece kişisel memnuniyet için çıkarlarının peşinden giden bir varlık olduğunu da beyan ederek ekonomik ilişkilerdeki özgürlüğün doğal bir hak ve zorunluluk olduğunu savunmuştur. Aynı şekilde David Hume da tüccarları övmüş, ticaret serbestisini ve rekabeti savunarak merkantilizmin kontrolcülüğüne karşı çıkmıştır (Kazgan, 2000: 53).

Bireysel çıkarlar için mücadelenin, bencil duygular ve kibirle yaşamanın hem doğal hem de zorunluluk olduğu, toplumsal çıkarlar için fedakarlığın ve erdemli yaşamanın ne denli zararlı olduğu Mandeville'nin Arılar Masalı'nda işlenmiştir. Masalda bencilce ve düzenbazca ama refah içinde yaşayan arılar küçük sorunlar karşısında Tanrı'ya dua eder ve düzenbazlıkların son bulmasını ister. Tanrı duaları kabul eder ve bütün arılar birbirilerine fedakarca yaklaşır. Bencillik son bulur. Herkes tasarruf eder. Ama böylece bütün mesleklerin kazancı azalırken zevkler biter. İnsanların yaşama enerjisi kalmaz. Kovan da korumasız kalınca başka arıların istilasına uğrar (Günör, 2016). Mandeville bu masalla bireysel çıkarlar için yaşamanın zorunluluğunu vurgulayarak liberalizme ahlâki açıdan karşı çıkanlara cevap vermeye çalışır.

Merkantilizmin kontrolcü politikalarına karşı çıkan ve serbest piyasanın ilk mimarları olan fizyokratlar Mandeville gibi düşünmektedir. Onlar da insan doğasının akılcı olduğunu ve davranışların doğal bir mantık içinde ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir. Fizyokratlara göre insan hem doğal hak sahibi olarak özgürdür hem de doğası gereği kişisel çıkar ve haz arayışındadır. İnsanın doğal durumunun dikkate alındığı bir piyasanın kurulması ile toplumsal refahın sağlanabileceğini iddia etmişlerdir (Kazgan, 2000: 57-58). Fizyokrat olmamakla birlikte onların düşüncelerini dikkate alan Adam Smith de bu doğalcı açıklamaları kabul etmiştir. Smith (2011: 30) insanın sadece kendi çıkarı için çalışan insanların ‘görünmez bir el’ tarafından toplum için çalışmaya itilmiş olacağını öne sürmektedir. Fizyokrasi ve liberalizme göre bireyin çıkarları ile toplumun çıkarlarının uyuşmasının yolu doğal işleyişe müdahale etmemekten geçer. Hukuk da piyasanın doğası içinde işlemesini sağlamalı ve doğal işleyişi koruyacak şekilde düzenlenmelidir (Kazgan, 2000: 57).

Mandeville’in eserindeki bencilliğin ve bireysel çıkar peşinde koşmanın toplumsal iyiliğe ulaşmanın yegâne yolu olduğu noktasındaki ana fikri liberalizmin köşe taşı olmuştur (Örs, 2015: 59). Serbest piyasa liberallere göre bireysel özgürlüklerin mantıksal bir sonucudur. Hayek, her bireyin kendi amaçlarını özgürce seçebildiği ve amaçlarına ulaşmak için serbestçe etkinlikler gerçekleştirebildiği bir toplumun özgür kabul edilebileceğini söyleyerek özgür bir toplumun merkezine serbest piyasayı yerleştirmiştir (Erdoğan, 1993: 139). Ludwig von Mises de ekonomik özgürlüğün bireyin tüm özgürlüklerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, ekonomik özgürlük içinse serbest piyasanın tam işleyişinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Ekonomik özgürlük, politik özgürlüğün teminatı olarak kabul edilmiştir (Yayla, 2012: 162).

Rekabet ilkesi liberalizmin bireysel çıkarlar ekseninde geliştirdiği özgürlük anlayışının bir sonucudur. Her birey sadece ihtiyaçlarını karşılamak için çıkarının peşinde koşmaz. O aynı zamanda daha fazla güçlü olmak, kibirlenmek ve zevklerini yaşamak için de çabalar. Bu çok yönlü çabalar da bireyler arası rekabeti ortaya çıkarır. Yayla (2012: 177) rekabetin olmadığı yerde serbest piyasadan söz edilemeyeceğini belirtir. Rekabet, daha yararlı, daha ucuz olanın üretilmesini, verimin yükselmesini ve herkesin kendi becerisine göre iş yapmasını sağlar. Smith’e (2011) göre serbest piyasada tekelliliğin sestetkenmesi veya belli girişimcilerin kayrılması, tüketicilerin ve diğer girişimcilerin aleyhinedir. Rekabet ise niteliği ve ucuzluğu getirir.

Rekabetçilikte en radikal görüşü Herbert Spencer öne sürmüştür. Spencer’in toplumsal yaşamdaki uyum yeterliliği üzerindeki ortaya koyduğu görüşlere göre her

insan zihinsel ve bedensel emeğinin karşılığını, ortaya çıkacak talebe göre alır. Becerilerin ve emeğin belirleyici olduğu bu düzen, doğal bir düzendir. Spencer'in görüşleri liberalizmin serbest piyasa ve doğal düzenine karşılık gelmektedir (Tosun, 2010). Spencer sadece ekonomide değil hayatın her alanında güçsüzlerin, fakirlerin ve çalışmayanların desteklenmemesi gerektiğini savunmuştur. Tıpkı doğal hayatta olduğu gibi toplumsal hayatta da geride kalmışların desteklenmesi gelişimi engellemektedir. Uyum yeteneği yetersiz olanların desteklenmesi ile uyum yeteneği güçlü olanların yaşama şansına darbe vurulmuş olur (Örs, 2015: 85). Hatta Spencer yoksulluğun yoksullar tarafından hakedildiğini, çalışmadıkları için kazanamadıklarını düşünmekte ve bunun bir doğa yasası olduğunu iddia etmektedir (Dardot ve Laval, 2012: 119).

2.4.3.3. Sınırlı Yönetim

Modernlik öncesi tüm siyasi örgütlenmeler dini içerikli olup toplumsal bağlar dini anlamda gerçekleşmektedir. İnsanlar hayatı dünya ve ahiret olmak üzere bir bütün olarak algılamışlar ve tüm kozmik düzeni hiyerarşik bir yapıda kabul etmişlerdir. İnsanlar hiyerarşik yapı içinde ve değişmez normlarla birbirlerine ve örgütlenmelere bağlanmıştır (Taylor, 2014: 73). Dinî bir anlam çerçevesinde Ortaçağ ve öncesindeki toplumsal yapının katmanları olan kral 'çoban', halk ya da tebaa ise 'sürü' metaforu ile ifade edilmektedir. Kral tüm toprakların ve tebaanın sahibi olarak onların bu dünyadaki ve ahiretteki selametinden sorumlu olmuştur (Foucault, 2013). Uzun süre boyunca var olan dinî meşruiyete sahip katı hiyerarşik yapıya karşı çıkış hareketleri XVI. yüzyıldan itibaren başlamış; kralın da üstünde olan dinsel içerikli normlar sorgulanmıştır. Devlet, halkı selamete ulaştırma görevinden uzaklaşarak ve baba-evlat ilişkisi kopmaya başlamıştır (Foucault, 2015: 7). Artık 'Kim, hangi yollarla, hangi sınıra kadar ve hangi amaçlarla yönetmeli?' sorunu gündeme yerleşmiştir. (Foucault, 2013: 78). Liberalizmin devletin yönetim sınırları hakkındaki önemli bir referansı Locke'un görüşleri olmuştur. Locke, Ortaçağ düşüncesinin soylu sınıflara yüklediği ilahi meşruiyeti doğalcı bir perspektifle sorgulamış ve reddetmiştir. Locke'a göre devlet, topluma karşı dünyevi sorumlulukları olan, mülkiyetlerini ve özgürlüklerini korumak için insanların kendi cezalandırma özgürlüklerini rızalarıyla devrettiği bir otoritedir. İktidar bireysel mülk ve özgürlükler üzerinde keyfi hiçbir hakka sahip değildir (Locke, 2012).

XVIII. yüzyıldan sonra tebaanın yönetimle olan kişisel ve çok yönlü ilişkisi çıkar temelli olarak yeniden biçimlenmiştir. Yönetimin ilgileneceği alan bireysel ve toplumsal çıkarların gerçekleşmesi üzerine yoğunlaşmıştır (Foucault, 2015: 40).

İnsanların yaşama amaçlarının mutluluk ve acıdan kaçınmak olduğunu ileri sürmüş olan yararçı etik, liberalizmin iktidarın sınırlandırılması ilkesinin de kaynağını oluşturmuştur. İnsan hem ekonomik, hem politik hem de diğer alanlarda bu ilke temelinde hareket ettiğinden iktidarın görevi en yüksek sayıda insanın amaçlarına ulaşmasını sağlamakla sınırlandırılmıştır (Dardot ve Laval, 2012: 90, 97). Devletin yapısı gereği bu görevi doğrudan müdahale ederek ve amaçlar belirleyerek sağlayamayacağı dillendirilmiştir. Smith (2011: 1) devlet adamının görevinin halkın refaha ulaşmasını sağlamak için gerekli koşulları oluşturmak ve devletin gelirlerini artırmak olduğunu belirtmiştir. Yine Smith'e (2011: 31) göre devlet ekonomik etkinlikleri düzenleme ve planlamada bir sermaye sahibinden daha iyi olamaz. Bu tür işlerde hem gereksiz bir yük alır hem de faydadan çok zarar getirir.

Liberalizmin bireylerin her türlü eylem ve düşünceleri için talep ettiği özgürlük ile toplumsal düzenin, yasaların ve güvenliğin koruyucusu olan devletin müdahaleleri arasında sürekli bir gerilim bulunmaktadır. Liberal düşünürler, devletin ve kurumların bireysel eylem ve düşünceleri ne ölçüde serbest bırakacakları ya da sınırlayacakları konusuna önem vermişlerdir. Liberal düşünürlerin devletin müdahale sınırlarına ilişkin görüşleri devlete ve bireye yükledikleri anlam çerçevesinde oluşmaktadır. Dardot ve Laval'a (2012: 20) göre bireyin doğal ve vazgeçilmez haklarından yola çıkıldığında iktidarın sınırı hukuksal temelde belirlenir. Bireyin çıkarları açısından yola çıkıldığında ise bireyin serbestliğinin doğal düzene uygun bir gerçek olduğu ve doğanın bozulmaması gerektiği şeklinde bilimsel bir temellendirme yapılır.

Doğal düzen öyle bir düzendir ki hem bireye hem de toplumsal refaha da katkı sağladığından düzene yapılacak müdahaleler fayda getirmez (Yayla, 2012: 173). Devlet ekonomik işlerde düzenleyici ve kolaylaştırıcı rolünde olmalıdır. Ancak bireysel girişimle gerçekleştiremeyecek olan ve tüm kamuyu ilgilendiren yatırım etkinliklerinde var olmalı ve eksiklikleri kapatmalıdır (Erdoğan, 1993). Eğer özel girişimciler bu yatırımları yapabilecek duruma gelirse devlet de bu alanı serbest piyasaya bırakmalıdır. Herbert Spencer ise devletin sınırları konusunda daha radikal görüşler öne sürmektedir. Spencer devletin her türlü müdahalesini kötülük olarak nitelemiştir. Spencer'a göre zayıf ve fakirlere yapılan sosyal yardımlar ve pozitif ayrımcılık olarak yapılan her şey doğal düzeni bozmakta ve gelişimi engellemektedir (Tosun, 2010).

Liberalizm, devleti bir dizi hizmetleri sunan bir örgüt olarak görür. Bireysel hakların korunması ve adaletin sağlanması bu hizmetlerin başında gelir. Dolayısıyla liberaller küçük bir devlet yerine yetkileri sınırlandırılmış bir devletin var olmasını

savunurlar (Haar, 2009: 32). Devletin topluma karşı sorumluluk ve sınırları onun meşruiyet kaynağını oluşturur. Liberal düşüncede en iyi devlet, yönetim etkinliklerinde en az müdahale eden devlettir. Devlet, yönetimi altında bulundurduğu insanların kendilerini özgürce ifade ettikleri ve özgürce eylemde bulundukları oranda meşruiyet sahibidir. Devletin görevi bireysel inisiyatiflere müdahale etmek ya da bireyleri bir amaca yönlendirmek yerine bireylerin etkinliklerini kolaylaştırıcı düzenlemeler yapmaktır (Örs, 2015: 64-65). Aynı zamanda devletin görevi bireysel özgürlükleri ve mülkiyeti koruyacak yasaları çıkarmak ve uygulamaktır. Her bireyin bu yasalar karşısında eşit olmasını sağlamaktır (Haar, 2009: 30). Liberalizm çoğunluğun totaliterliği tehlikesine karşı demokrasiyi koşulsuz olarak benimsemez. Devletin yetkilerinin sınırlandırılmasında eğer demokrasi totaliterlik tehlikesini barındırıyorsa yetkileri sınırlandırılmış otoriter bir yönetim de tercih edilebilir (Hayek, 2012a: 67-68).

2.4.4. Sosyal Liberalizm

XIX. yüzyıl başında kesin bir egemenlik kurmakla birlikte gerilimler ve içsel krizler yaşamaktan kaçınamamış olan liberalizmin dogmatikleşmiş değerleri yarım yüzyıl sonrasında sarsılmaya başlamıştır (Dardot ve Laval, 2012: 109-110). Sanayi kapitalizminin XIX. yüzyılda yaygınlaşması, üretimde ciddi artış meydana getirmiş olsa da halka ve emek sınıfına refah getirisi olmadığı gibi emek sınıfı için uzun çalışma süreleri ile sefalet içinde bir hayattan başka bir şey sunamamıştır. Kadın ve çocuklar da çalışmasına rağmen hanelere ancak açlığın giderilmesine yetecek kadar kazanç girmiştir. Toplumun alt sınıflarında yaşanan sefalet ve insanlık dışı koşullar büyük rahatsızlık kaynağı olmuştur (Huberman, 2015). Dolayısıyla klasik liberalizmin ideal olarak sunduğu birçok ilkenin pratik hayata yansımaları ümit edilen gibi olmamış ve hayal kırıklığı yaratmıştır. Serbest piyasa koşullarının ve sanayi kapitalizminin şehirlerde yol açtığı yüksek düzeydeki sefaletin liberallerce önemsenmediği, sadece mülk sahiplerinin haklarına yoğunlaştığı, insanların atom, toplumun da atomlaşmış bireylerin toplamı olarak görüldüğü şeklinde eleştiriler gelmiştir (Örs, 2015: 74). Çünkü kapitalistlerin önemseydiği tek şey elde edecekleri kâr miktarıdır. Her türlü imkân olsa dahi hiçbir kapitalist yeterli kâr elde edemeyecekse üretime yanaşmamaktadır. Örneğin Walter Lippmann, kapitalistlerin madalya almak ya da övülmek için değil sadece kazanmak için üretime geçtiklerini açıkça ifade etmiştir (Huberman, 2015: 289). Ücretli ve kalabalık sınıflar açısından ise liberalizmin ‘eşitler arası sözleşme özgürlüğü’ kavramının, gelişen sanayi ve şehir ortamında gerçeklikten uzak olduğu anlaşılmıştır.

Aynı zamanda işçi sınıfının hak taleplerinin önlenemeyen artışı, rahatsızlığın boyutunu büyötmüştür (Dardot ve Laval, 2012: 112-113). Sermaye sahiplerinin kâr odaklı bakışının yol açtığı sorunlar karşısında Marx ve Engels daha öncesinde karşıt yönden sarsıcı eleştiriler getirmiştir. Marx’a göre işçi sadece geçimini sağlayacak kadar süre için değil, tüm iş gününün emeğini satmak zorunda bırakılmıştır. İşçi kendisi için gerekli çalışma süresinin dışında daha fazla çalıştığı her saati işveren için çalıştığından emek sömürüsü ortaya çıkmıştır. Marx’a göre burjuvazinin kurduğu düzenin üretim ilişkileri üretim güçlerini engellemektedir ve emek sınıfı üretirken sadece küçük bir sınıf mülk edinmektedir (Huberman, 2015: 242-252). Marx ve sosyalistlerin güçlü eleştirisi yanında sefaletle karşı sendikalaşanlar ve daha iyi bir yaşam için örgütlü mücadele başlatanlar da şiddetle bastırılmıştır (Örs, 2015: 76). Eleştirilerin dozunun artması ve hak taleplerinin şiddetle bastırılması, rahatsızlığın boyutunun giderek artmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler karşısında liberalizm sadece burjuva çıkarlarını koruyan bir ideoloji olmak yerine tüm sınıfların özgürlüğünü savunmak zorunda kalmıştır. Böylece liberal gelenek içinden liberalizmin sosyal ve pozitif içerikli olarak yenilenmesi için sosyal liberalizm akımı doğmuştur (Erdoğan, 1993: 26).

Sosyal liberalizmin temsilcilerinden Thomas Hill Green, L. T. Hobhouse ve takipçileri serbest piyasa temelli klasik liberalizmin modern bir toplum için yetersiz olduğunu ve serbest pazarda egemenlerin tüketiciler ve çalışanları ezdiğini ifade etmişlerdir. Klasik liberalizminin aksine, özgürlüklerin gerçek anlamda yaşanabilmesinde devletin potansiyel bir güç olabileceği savunulmuştur (Racio, 2012; 82). Sosyal liberalizmle klasik liberalizmin ekonomi görüşü ile sosyal uyum arasında bir uzlaşma aranmıştır (Seaman, 1978). Thomas Hill Green ‘pozitif özgürlük’ anlayışını temel alarak özgürlüklerin sadece hukuki değil, bir imkân olarak anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Toplumun üretilen değerlerden pay alabilmesi için devletin görev alması gerektiğini savunmuştur (Erdoğan, 1993: 26).

Green ve Hobhouse’a göre birey, sadece haz ve çıkar peşinde koşan bir varlık olmayıp aynı zamanda toplumsal sorumluluklarının bilincinde olan bir varlıktır. İnsan kendi gelişimini gerçekleştirebilecek potansiyele sahiptir. Hayata eşit koşullarda başlayan bireylerin kısıtlanmasa dahi özgürce kendi kararlarını alabilmesi ve potansiyelini ortaya koyabilmesi çok zordur (Örs, 2015: 81). Nitekim sosyal liberallerin savunduğu pozitif özgürlük bireyin ‘kendisinin efendisi’ olması amacını taşır. Birey eylemlerini gerçekleştirirken nesneleşmeyi reddederek ‘özne’ olmayı seçer. Pozitif özgürlükle her türlü köleleşmeye karşı çıkan bireyin, kendi düşüncelerini oluştururken

ve eyleme geçerken iradesine başvurması ve kararlarının sorumluluğunu almasını gerekir (Berlin, 2008). Bireylerin tam anlamıyla özgür olabilmesi ve aldığı kararların sorumluluğunu üstlenebilmesi için gerekli koşulların üst otoriteler tarafından sağlanması gerektiği düşüncesi sosyal liberalizmin klasik liberalizmden ayrıldığı noktayı oluşturur.

Pozitif özgürlüklerin savunucusu Green, bireyin potansiyelinin ancak diğer insanlarla birlikte dayanışma içinde ve toplumsal olarak gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Her bireyin pozitif özgürlüğe ulaşabilmesini sağlayacak gücün ve sorumluluğun devlette olduğunu ve bu özgürlüğün mülkiyet ve sözleşme özgürlüğünden daha önemli olduğunu ifade etmiştir (Sawer, 2000). Hobhouse da serbest piyasa liberalizminde gerçek bir özgürlük olmadığını, işçi sınıfının işverene bağımlı olduğunu ve bunun gerçek rızaya dayalı bir sözleşme özgürlüğü olamayacağını belirtir. Sözleşme ancak eşit güçtekiler arasında olursa gerçek bir özgürlük olabilir (Hobhouse, 2009).

Mill, klasik liberal öğretinin bireyciliğini sosyalizmin toplumsallık ilkesiyle uzlaştırma yolunu aramıştır (Kazgan, 2000: 70) Bu nedenle sosyal liberaller, John Stuart Mill'in özgürlük ve bireycilik anlayışı ile toplumsallığa verdiği önemi düşüncelerine dayanak yapmışlardır. Mill'in özgürlükler ve bireycilik hakkındaki görüşleri, klasik liberaller kadar sosyal liberalleri de etkilemiştir. Örneğin Mill (2004: 52) toplumsal bir faydanın oluşması veya bir zararın önlenmesi için bireysel özgürlüklerin gerekirse kısıtlanabileceğini ve kişilerin bir işi yapmaya zorlanabileceğini belirtir. Kişinin bilgisi veya becerisi başkalarının önemli bir ihtiyacını giderecekse ya da bir zarardan kurtarılacaksa, bu kişi gerekirse bilgisi ve becerisini kullanmaya zorlanabilir. Çünkü her birey yaşadığı topluma karşı sorumludur. Ayrıca Mill, üretim ve dağılım süreçlerini ayrı değerlendirerek her bireyin toplumsal üretime erişiminin sağlanmasını savunmuştur. Mill'e göre her birey toplumsal etkinliklere katılım için imkâna sahip olmalı ve katılım için de zorlanmalıdır (Haar, 2009: 39). Sosyal liberaller kişisel gelişim için maddi ve kültürel imkânlarımızın olmadığı bir yerde klasik liberallerin iddia ettiği 'seçme özgürlüğü' kavramının anlamsız olacağını savunmuşlardır (Sawer, 2000). Çünkü sosyal liberalizme göre asıl liberal toplum her insanın kendi potansiyellerini sonuna dek gerçekleştirme imkânı bulduğu bir toplumdur. Serbest piyasa mantığı bu imkânı vermediği için devletin sosyal reformlarla bunu sağlaması gerekir (Örs, 2015: 80).

Sosyal liberalizm düşüncesinde devlet hem ekonomik alanda etkin olmalı hem de ücretsiz eğitim ile kültürel ve sanatsal etkinliklerle bireyler arası ekonomik ve kültürel eşitliği sağlayacak rolü üstlenmelidir (Sawer, 2000). Hobhouse, bireyci ve

toplumcu ögelerin birbirinden ayrılmayacağı düşüncesiyle kolektivist temeldeki sosyalizmle bireycilik temelindeki liberalizmin bir noktada buluşabileceğini savunmuştur. Sosyal liberallere göre liberalizm kazanma hırsına indirgenmez ve sosyalizm de kolektivist etkinlik saplantısına dönüştürülmezse uyum sağlanabilir (Erdoğan, 1997: 27; Seaman, 1978). Hobhouse ve Hobson zenginliğin toplumsal olarak daha iyi üretileceğini; toplumun bireysel becerileri, bilgiyi ve üretim için gerekli pazarı oluşturacak düzenlemeyi daha iyi yapabileceğini savunmuşlardır. Sosyal liberaller asgari ücret, emekli maaşı, servet vergisi, toprak reformu gibi önerilerle ‘refah devleti’ yaklaşımının teorik temellerini oluşturmuşlardır (Sawer, 2000).

2.4.4.1. Sosyal Liberalizm ve Refah Devleti

Klasik liberalizmin şekillendirdiği ekonomik ve sosyal hayatta ortaya çıkan sorunlarla birlikte sosyal liberal düşüncelerin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkili biçimde ifade edilmesi klasik liberalizmin gözden düşmesine neden olmuştur. Bu durum Dardot ve Laval’ın (2012) ifadesiyle I. Dünya savaşı sonrasına kadar sürmüş ve klasik liberalizm eleştirileri yaygınlaşmıştır. Klasik liberalizmin dogmatikleştirdiği piyasa ve bireycilik ilkelerinin devlet müdahalesiyle düzeltilmesi ve liberalizmin nasıl korunacağı sorunun merkezini oluşturmuştur. Bu sorunun ekonomi temelli çözümü J. M. Keynes ve takipçilerinin ortaya koyduğu ‘Refah Devleti’ teorilerinde aranmıştır. Keynes ve takipçilerinin eleştirileri ile bu teoriler 1930’dan itibaren geniş çaplı tartışılmıştır. Ancak refah devletinin tam anlamıyla uygulanması II. Dünya Savaşı sonrasında başlamış ve 1970’li yıllara kadar sürmüştür (Bayraktar, 2012; Blau, 1989).

Keynes, kendi kendini düzenlediği varsayılan ekonomik düzenin var olan sefaleti bitirmediğini ve potansiyel refaha ulaşmada engel oluşturduğunu savunmuştur. Fiyatlandırma, faiz sistemi ve ücretlendirme mantığının işsizliği çözemediğini kanıtlamak için analizler yapmıştır (Racio, 2012). Keynes, klasik liberal ekonomi mantığını reddetmiş, eşit ve adil bir toplum yaratmak için devletin sosyal refahı artıracak harcamalar ve yatırımlar yapmasının gerekliliğini vurgulamıştır (Bayraktar, 2012). Keynes ve takipçilerinin klasik liberalizmin ekonomi anlayışına getirdiği güçlü eleştiriler karşısında klasik liberaller devletin müdahalesine ve serbestliğin kısıtlanmasına dönük endişelerini dile getirmeye devam etmiştir. Ancak bu dönemde ciddi bir etkileri olmamıştır (Alp, 2009).

Refah devletinde dağıtımcı adalet ilkeleri çerçevesinde insanların refahı ve güvenliği esastır. Bireyler, hakları ile değil ihtiyaçları ve topluma üyelikleri ile

tanımlanır. Devletin, topluma üye bireylerin ihtiyaçlarını gidermek için var olduğu görüşü hâkimdir. Refah devleti bu yönüyle ekonomik olduğu kadar siyasal ve sosyal bir yöne sahiptir (Walzer, 1984). Refah devletinin genel olarak farklı tanımlamaları ve uygulamaları vardır. Ancak genel olarak refah devleti toplumun tüm bireylerinin asgari gelir düzeyine ulaşmasını sağlamayı amaçlar. Toplumun barınma, sağlık, eğitim ve emeklilik standartlarını sağlayacak önlemleri alır. Aynı zamanda refah devleti, toplumun her açıdan korunmasını sağlayacak kararları alır ve bu kararların yürütülmesinden sorumlu tutulur (Kahn, 2002). Her vatandaşın ekonomik temelde daha eşit koşullarda yaşaması için kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesi, ekonomik hayatta denetimlerin ciddiyetle yapılması, fakirliğe ve ırkçılığa karşı sosyal politikaların uygulanması ve vergilendirme politikalarıyla tam istihdamın sağlanması refah devletinin uygulamaya çalıştığı aktivitelerdir. Refah devleti, vatandaşların yaşadığı problemlerin azaltılmasını ve ihtiyaçlarının asgari düzeyde karşılanmasını amaçlamıştır (Cnaan, 1989). Refah devleti programı hem kapitalist sermayedarları asgari bir ücret ve istihdama zorunlu kılmakta hem de çalışanları kapitalist koşullara uymaya zorlayarak her iki tarafın da kazanacağı bir yol önermektedir.

Refah devletinin ahlâki ve pratik zorunluluklar olmak üzere iki dayanağı bulunmaktadır. Bazı hizmetlerin sadece devlet gibi kâr amacı gütmeyen kurumlarca yapılabilir olması ile piyasa mekanizmasının teorideki amaçlara ulaşması pratik dayanağı oluşturmaktadır. Diğer dayanak ise ahlâki olup birey, aile ve toplumun iyiliğini devletin daha iyi bileceği ve bu iyiliğe dönük önlemler alabileceği düşüncesidir (Gökbunar ve Kovancılar, 1998).

2.4.5. Neoliberalizm

Klasik liberalizm uygulandığı sırasında ekonomik, politik ve sosyal birçok sorunla karşılaşmıştır. Ancak hem bu sorunlara çare bulmada hem de farklı ideolojik kaynaklardan gelen eleştirilere yeterli cevap verememiştir. Klasik liberalizmin içine düştüğü krize karşı sosyal liberal akımın bulduğu çözümlerse birçok liberali tatmin etmemiştir. Sosyal liberalizmin pozitif özgürlük düşüncesi ile devletin eşitlikçi ve destekleyici politikalar uygulaması önerisine mesafeli duran liberal düşünürler, klasik liberalizmin bazı değerlerini yeniden ele almışlardır. Serbest piyasa, devletin sınırları, rekabet ve özgürlük ile bireycilik gibi klasik liberal ilkeler neoliberallerce de benimsenmiştir. Ancak bu ilkelerin anlamı, etki alanı ve yaygınlaşması bağlamında yeni

düşünceler sunmuşlardır. Kavramlar aynı kalmakla birlikte içeriğinde ciddi değişimler meydana gelmiştir. Dolayısıyla neoliberalizmi klasik liberalizmin yeniden canlanması olarak değil, klasik liberal öğretilerin temelinde yükselen yeni bir ideoloji olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Neoliberalizmin ilk filizleri, klasik liberal krize sosyal liberalizmden farklı bir çözüm bulmak için 1938’de toplanan Walter Lippmann Kolokyum’nda görülmüştür. Daha sonra farklı örgütlenmeler ve 1947’de kurulan Mon Pèlerin Cemiyeti neoliberalizmin ortaya çıkışında rol almıştır. Kolokyum’da klasik liberal öğretiler ve uygulamalar derinlemesine tartışılmış, kolektivist ve totaliterliğe kapı açan ideolojilere karşı çözüm yolları aranmıştır (Dardot ve Laval, 2012: 141-145). Liberalizm üzerine entelektüel düzeyde yapılan tartışmalar sürerken refah devleti egemenliğini devam ettirmiştir. Ne var ki 1970’lerden itibaren ekonomik sıkıntıların başgöstermesi ve devlet otoritesine ve hiyerarşik örgütlenmelere karşı yükselen hoşnutsuzluk refah devletinin egemenliğini sarsmıştır. Ayrıca refah devletinin emeklilik, sağlık ve eğitimi destekleyici uygulamaları ile düşük enflasyon ve tam istihdam hedefine ulaşmadaki başarısında sapmalar görülmüştür. Bu sıkıntılar neoliberalizmin yıldızını parlatmış ve refah devleti uygulamaları terk edilerek neoliberal perspektif benimsenmeye başlanmıştır (Duménil ve Lévy, 2005; Harvey, 2015: 19-21).

Neoliberalizmin temel bir politika olarak uygulamaya dökülmesi ilk olarak İngiltere ve ABD’de görülmekle birlikte Batılı diğer devletlere de yayılmış ve daha sonra tüm dünyayı egemenliği altına almıştır (Duménil ve Lévy, 2005). Harvey’in (2010: 170) esnek birikim rejimi olarak adlandırdığı bu dönemde üretim, işgücü piyasaları, tüketim kalıpları esnekleşmiş ve iş alanları farklı sektörlere kaymıştır. Diğer yandan sermaye çevreleri azalan kârlarını korumak için sendikal örgütlenmelerin zayıflamasından ve işsizlik oranlarının yüksek oluşundan faydalanarak emek aleyhine düzenlemelere girişmiştir. Yarı zamanlı çalışma ve taşeronlaşma yöntemleri benimsenerek işgücünün hakları ve istikrarlı yaşamı alt üst edilmiştir (Harvey, 2010: 72). Sektörel değişimlerde öncelik finans hizmetlerinin yükselmesiyle başlamış ve sermayenin önündeki uluslararası sınırlar ortadan kaldırılmıştır. Bu aynı zamanda ekonomik işleyiş ve ilişkileri ciddi ölçüde etkileyerek bireysel ve toplumsal bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir (Sennett, 2011: 30-34).

Neoliberalizm hakkında tek bir görüş ve tanımlama bulunmamaktadır. Ancak yapılan tanımlar kullanıldığı bağlama göre şekillenebilmektedir. Neoliberalizm için piyasa demek, serbest ticaret ve birikimin yerel ve küresel olarak yaygınlaştırılması ve

önündeki engellerin kaldırılması demektir. Sınırlı devletten bahsedildiğinde ise kalkınmacı devletin parçalanarak yerine özel girişim ve sermayenin birikimi için araçsallaştırılmış bir devlet kastedilir (Chandrasekhar, 2011). Neoliberalizmde klasik liberalizmin devletin küçültülmesi ve etkisizleştirilmesi düşüncesi yerine serbest piyasayı kısırtan, rekabete ve girişimciliğe alan açan bir devlet modeli benimsenir. Devlet bürokrasiyi azaltmalı ancak kontrolü elden bırakmamalıdır. Aynı zamanda serbest piyasada düzenleyici gücünü kullanmalı ancak sosyal adaleti sağlayacak girişimlerden uzak durmalıdır (Olssen, Codd ve O'neil, 2004: 138). Neoliberalizm, mali kapitalizmin önünü açarak onu küreselleştirmeyi amaçlar. Serbest piyasanın önüne engel çıkarılmadığı takdirde her türlü ihtiyacı karşılayacağını savunur. Böylece mali kapitalizmin egemen güç olmasını sağlayarak kapitalizmi yeni temeller üzerinde yeniden inşa eder (Dardot ve Laval, 2012: 255; Shaikh, 2005).

Genel anlamda neoliberalizm, kapitalist sınıfın çıkarlarını ve sermaye birikimini temel alan, şirket hissedarlarının ve finansörlerin çıkarlarını gözeterek yeni bir disiplin öngören, devletin işlevlerini de bu amaç etrafında şekillendirerek refah politikaları ile ilgili müdahalesini kısıtlayan bir sosyal düzen projesi veya ideoloji olarak tarif edilebilir (Duménil ve Lévy, 2005; Harvey, 2015: 1). Neoliberalizm ekonomik işlemlerle sınırlı olmayıp hayatın diğer alanlarında tüm insanların yaşama, düşünme, hissetme biçimi olmayı hedeflemektedir. Yani neoliberalizm adeta herkes tarafından uyulması zorunlu bir 'yaşama normu' haline gelmektedir. Bu norm içinde birey kendini tıpkı bir şirket gibi tasavvur ederek ilişkilerini bu tasavvura göre şekillendirmek durumundadır (Dardot ve Laval, 2012: 1). Yine Harvey'e (2015: 12) göre neoliberalizm 'yaratıcı yıkım'dır. Bu manada neoliberalizm sadece eski kurumları değil; alışkanlıkları, kavrayışları, iş bölümlerini, üreme etkinliklerini, sosyal ilişkileri de yıkarak piyasanın işleyişine dayalı olarak yeniden kuran bir sistemdir.

Neoliberalizmin klasik liberalizm gibi yönetimin müdahalesinin sınırlarını değil, devletin piyasa mekanizmaları ve rekabetin işleyişinde nasıl rol alacağını belirlenmesini tartışmaktadır. Neoliberalizmde devlet piyasaya rağmen değil, piyasa için bir yönetim etkinliğini gerçekleştirecek şekilde düzenlenmektedir (Foucault, 2015: 105-107). Yani devletin toplumsal alanda ekonomik ve sosyal ilişkilere müdahale edeceği ve edemeyeceği alanlar yerine devletin müdahalelerinin piyasa şartlarına uygun olarak nasıl gerçekleştireceği, neoliberalizmin odak noktası olmuştur (Foucault, 2015: 115). Neoliberalilere göre refah devleti anlayışında olduğu gibi devletin görevi vatandaşlara destek sağlamak ve sosyal adaleti sağlamak değildir. Bunun yerine F. A. Hayek'in

üzerinde durduğu piyasa serbestliğinin hukuki çerçevede korunması devletin ana işlevidir. Dolayısıyla piyasanın işleyişinde bireylerin amaçları karşısında devlet tarafsız kalacak ve piyasada kaybedenlere karşı ‘dağıtımcı adalet’ anlayışıyla hareket ederek pozitif bir tutum takınmayacaktır (Erdoğan, 1993: 31). Çünkü Hayek (2012a) bu tür bir adalet anlayışının farklı amaçlara sahip bireyler topluluğunda olmasının mümkün olamayacağını, ancak hiyerarşik ve aynılaştırmış amaçlara sahip bireylerin örgütlenmesinde gerçekleştirebileceğini ve bunun da özgürlükleri yok ederek istenen sonuçlara ulaşmayı imkânsız kılacağını iddia etmektedir. Hayek gibi Ludwig von Mises de liberalizmin asıl temelini özel mülkiyet ve bireyin piyasa özgürlüğü olduğunu, diğer liberal ilkelerin de bu piyasa özgürlüğünün bir sonucu olarak var olacağını savunmuştur (Turner, 2008: 192). Dolayısıyla neoliberal proje devletin piyasaya müdahale eden yönünü ortadan kaldırmış ve devleti piyasanın işleyişi için gerekli bir araç olarak görmüştür. Devletin örgütlenme ve işleyişini de bu araçsallığa göre dönüştürmeyi hedeflemiştir. Böylece kârlılık, müşteri hizmetleri, rekabet ve piyasa odaklı bir işleyiş, devletin öncelikleri haline getirilmiştir (Curtis, 2015: 134).

Neoliberalizm, devletin mal ve hizmetler üzerindeki yetkisinin küresel piyasaya bırakılmasını, sermayenin bölgeler ve ülkeler arası dolaşımının serbest olmasıyla uluslararası rekabetin güçlenerek verimliliği artıracak ve tüketim ürünlerindeki fiyatları düşürecek iddia etmektedir (Harvey, 2015: 74). Neoliberalizm bu iddiasıyla, sermayenin serbest hareketini küreselleşme olgusuyla güçlendirerek devletleri sermaye karşısında boyun eğmeye zorlamaktadır. Artık devletler ekonomi politikalarını toplum yararına özgür ve özgün biçimde belirleme şansını kaybetmişlerdir. Küresel iradelerin rızasını kazanmak için politika üretmek devletlerin zorunluluğu haline gelmiştir (Bauman, 2006: 72-77). Neoliberalizmin küresel ölçekte kurduğu hegemonyanın denetleyicisi de Sinclair’e (2005) göre kredi derecelendirme kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlar kamu çıkarı yerine özel çıkarların koruyucusu olup devletleri özel çıkarların korunması konusunda politika belirlemeye zorlar. Kredi derecelendirme kuruluşları devletleri neoliberalizmle uyumlu politika üretme potansiyeline göre değerlendiren küresel jandarma görevini sürdürmekte ve devletlerin toplum için ya da neoliberal ilkelerle çelişen politika üretmesini engellemektedir (Akt. Curtis, 2015: 105-107).

Neoliberalizm, klasik liberalizmin dayandığı ilkeler üzerinden kendini inşa etse de bu ilkelerin içeriğini farklı ele alır. Hatta bu farklılaşma klasik liberalizmin örtük bir reddiyesi olarak da kabul edilebilir. Sosyal liberalizmle birlikte özgürlük ve eşitlik gibi ideallerin sosyal demokrat havası neoliberalizmle yıkılır ve sağ muhafazakâr bir çizgiye

yerleşir. Toplumsal olana ve örgütlülüğe açtığı savaşıla özgürlük, eşitlik ve hukukun üstünlüğü gibi kavramların içini boşaltarak kendine güçlü bir hegemonya alanı yaratır (Özkazanç, 2005). Neoliberalizmin önemli bir savunucusu ve uygulayıcısı olan M. Thatcher “*Toplum diye bir şey yok, sadece tek tek insanlar var.*” diyerek asıl amacın bir ruh değişikliği yaratmak olduğunu ifade etmiştir. Bu ifade ekseninde toplumsal amaçlar tamamen yok edilerek bireylerin her konuda kendi başına hareket edebilecekleri ve hiçbir kolektiviteye sığınamayacakları bir ortam hedeflenmiştir (Harvey, 2015: 31).

Neoliberalizmin birey ve bireysel özgürlüğe bakışında ‘girişimci’ olma potansiyeli merkez noktayı oluşturur. Neoliberalizmde girişimci, sahip olduğu potansiyeli ve etrafındaki bilgiyi kullanarak kendisi için faydalı eylemleri gerçekleştirebilen, ticari mantığa sahip kişidir. Ancak bireyin girişimci potansiyeli hayatın tüm yönlerini kapsayacak şekilde ele alınır (Dardot ve Laval, 2012: 208). Dolayısıyla birey her türlü eyleminde çıkarına uygun kararlar alabildiği ölçüde girişimci niteliğine sahip olur. Bireylerin girişimcilik özelliklerine sahip olabilmesi için özgür olması gerekir. Neoliberal özgürlük konusunda Hayek (2012a) her bireyin kendi amaçları doğrultusunda, kendi becerileri, fırsatları ve kararları ile hareket ederken önündeki engellerin kaldırılmasıyla özgür olabileceğini ve eşitlik adına bazı bireylere ayrıcalık tanınmasının diğerlerinin özgürlüğünün kısıtlanmasıyla sonuçlanacağını iddia etmektedir. Hayek bu noktada bireylerin eşitlenmesinin mümkün olmayacağını; bu eşitsizlik durumunun normal olduğunu ve eşitsizliğe rağmen bu özgürlüklerin korunması gerektiğini savunmaktadır. Hayek’in perspektifinde bireyin bu özgürlükleri ancak hukukun üstünlüğü ile gerçekleştirebilir. Neoliberalizm savunduğu tüm ilkelerin koruyucusu olarak hukuku görür. Devlet de dahil olmak üzere her kurum ve birey, özel çıkarlar ve özgürlükleri temin edecek olan hukuka boyun eğmelidir. Hukukun üstünlüğü prensibinde her bireyin kendi özel amaçlarını kovalamasını sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır. Bu hukuki ortamda devlet ‘ortak iyi’, ‘kamu yararı’ gibi amaçlara sahip olmamalı, rekabete ve çıkar çatışmalarına kayıtsız kalmalıdır (Plant, 2010: 5-6).

Neoliberalizmin radikal türdeki bireycilik tasavvurunda özgürlük, girişimcilik ve tüketim tercihleriyle, başarı da rekabet şartlarının her alana yaygınlaştırılmasıyla tanımlanmaktadır. Örneğin mali kapitalizmin ekonomik model olarak benimsenmesi, bireylerin kendisini bir ‘sermaye taşıyıcısı’ olarak görmesine yol açmaktadır. Her birey kendi geleceğini planlamak ve güçlü olmak için bireysel emeklilik ve diğer sigorta ürünleriyle tanışmaktadır. Bireyler ücretli eğitimle beceri ve niteliklerini artırma, kendi evinin sahibi olma ve finans yatırımları yapmaya yöneltilmektedir (Dardot ve Laval,

2012: 256). Hayatın bir sınav olduğu algısı sadece okulda değil, diğer tüm alanlarda deneyimlenmektedir. Sınavlar statüyü yükseltmenin önemli bir aracı haline gelmektedir (Baudrillard, 2010). Neoliberalizme göre rekabet sadece şirketler ve devletlerle sınırlı olmayıp bireysel hayatın tüm yönlerinde etkinleşmelidir. Rekabetin verimlilik ve performans artışı getireceği savunulurken, bireysel özgürlüklerin de serbest piyasa şartlarıyla garanti altına alınacağı iddia edilir. Bu yapıda her birey kendinden sorumlu tutulur. Başarı girişimcilik becerilerinin yüksek olmasıyla, başarısızlıklar da bireylerin kendine yatırım yapmaması olarak değerlendirir (Harvey, 2015: 73). Böylece dezavantajlı olanlar suçu düzende ya da bir başka kişide değil, kendinde bulur. Her bireyin biricik ve kendine özgü olduğuna dair söylem havada kalır. Tüm insanlara aynı platformdan eşit özelliklerde çıkmış birer makineymiş gibi yaklaşılr.

Neoliberalizm esnek ve kısa süreli sözleşmelere dayalı bir hayatı bize dayatmaktadır. Yeni hayat tarzında evlilikler, arkadaşlıklar ve iş hayatı sıklıkla değişime açıktır. Uzun vadeli planlamalar ve öngörüler anlamını kaybeder. Belirsizlikler hayatın belirleyicisi olur. Bu belirsizlik de bireyselleştirici bir gücü açığa çıkartır. Ortaklık, dayanışma gibi düşünce ve tercihleri ortadan kaldırır (Bauman, 2005: 35-36). Sennett'in (2014: 25) 'uzun vade yok' sloganıyla tasvir ettiği bu durum, aile ve iş ortamlarında bireysel olarak güvensizlik ve sadakat duygusunun aşınmasına yol açmaktadır. İnsanlar arasında dayanışma davranışlarını zayıflatmaktadır. Her birey anlık değişime ve zorlayıcı etkenlere ayak uydurabildiği kadar hayatta kalma şansına sahiptir. Başkasına bağlanmanın ve sadakatin geçerliliği kalmamıştır. Oysa bu durum Bauman'a (2005: 63) göre insanların özgür seçimi değil, var olan koşullar nedeniyle baş eğmek zorunda kaldığı bir kaderdir. Birey, her türlü olumsuzluğun faili olarak kendini görmeye zorlanır. Yanlış beslendiği için hastalandığı, başarısız olduğu için işten atıldığı, iş görüşmesinde sosyal becerilerini yeterince gösteremediği için işe alınmadığı ve çalışmadığı için sınavı kazanamadığı algısı koşulsuz kabul edilir. Bu durum Hobbes'un (2007) tasvir ettiği her bireyin bencil ve çıkarları için birbiriyle çatıştığı topluma benzemektedir. Ancak burada bireyler arası çatışma bir savaşla sonuçlanmak yerine hukuk ve doğal düzen adına meşrulaştırılmaktadır.

Neoliberalizmle birlikte somut ürünlerin ve soyut kavramların tüketimi yaşamının normu olmuştur. Örneğin geçmişin eşitlik talebi yerine nicel olarak ölçülebilir bir 'mutluluk' seviyesinin yükseltilmesi talebi öne çıkmıştır. Mutluluğun yolu da tüketimden geçmektedir. Her insan, mutluluğunu aramada özgür ve eşit kabul edilmiştir. TV ve alışveriş reyonları karşısında oluşan eşitlik, siyasal olan eşitliğin ve

demokrasinin yerine geçmiştir (Baudrillard, 2010: 52). Çünkü neoliberalizmde ekonominin sürekli büyümesi için talep büyüklüğü çok önemlidir. Dolayısıyla insanların toplumsala eklemlenmesinde tüketici rolü önem kazanır. Düzenin işlerliği tüketimin devam etmesine bağlıdır (Bauman, 2005: 89). J. K. Galbraith'in iddia ettiği gibi üreticiler, toplumun ihtiyaçlarına göre üretmez. Tam tersine ihtiyaçlar çeşitli araçlarla topluma benimsetilir ve insanlar üretilenin tüketimine yönlendirilir. Bireysel davranışların ve ilgilerin piyasaya uyum sağlaması ve üreticilerin kâr etme amacına yönelmesi hedeflenir. Böylece bireyin özgürlükleri bir aldatmaca haline alır. Özgürlük tüketim esnasındaki seçimle tatmin edilir (Baudrillard, 2010: 82). Bireysel tatminlerin somut olanla, özgürlüklerin de tüketim ürünleri arasındaki tercihlere indirgendiği bireyselleşmiş hayatta mutluluk da tüm ilişkiler gibi kısa vadeli pozisyonadadır.

2.5. Bireycilik ve Liberalizmin Türkiye'deki Gelişimi

2.5.1. Osmanlı Dönemi

Osmanlı devletinde tebaanın devletle ilişkisi Batı toplumlarındakinden farklı bir seyir izlemiştir. Osmanlı'daki düzen, Batı'da feodal birimler, kral ve dini kurumlar etrafında şekillenen siyasal ve toplumsal düzenin birebir karşılığı olmamıştır. Osmanlı toplumsal düzeni ve devleti bu anlamda ne teokrazi ne de feodalite olarak tanımlanabilir. Osmanlı dini esasları dikkate almış olmakla birlikte ne padişah doğrudan uhrevi bir misyon sahibi olmuştur, ne de diğer dini otoriteler padişahın üstünde devlete müdahil olmuştur. Padişah dünyevi ağırlıklı bir düzenin temsilcisi olmuştur. Osmanlı'da padişah devletin sahibidir. Padişahın sahip olduğu siyasal düzende devletin sınırları içinde yaşayan insanlar da 'kul' tabiriyle tanımlanmıştır. Osmanlı'da herkes padişahın kulu olarak yaşamıştır (Berkes, 2010: 25-27). Özellikle XV. yüzyıldan itibaren devletin özel mülkiyet üzerindeki güçlü hâkimiyeti devletin merkezi otoritesinin dışında bir başka güç oluşumuna izin vermemiştir. Devlet öncelikle içerde ihtiyaçların karşılanmasına önem vermiş, iç ve dış ticareti bu ilke doğrultusunda yönlendirmiştir. XVIII. yüzyıla kadar da devlet ekonomik üretim ve ticaret üzerindeki kontrolünü sürdürmüştür. (Pamuk, 2007: 83-89). Siyasi olarak hiyerarşik yapıya sahip olan devlet düzeni ekonomik faaliyetleri de kontrol ettiğinden Batı'da olduğu gibi bireysel mülkiyete dayalı toplumsal yapıların ve düşüncelerin oluşması gerçekleşmemiştir.

Osmanlı, Batı'daki değişimin kendi düzenini ne yönde etkileyeceğini fark etmemiştir. Bu nedenle düzenin bozulması ve devletin zayıflamasına karşı önlem

alınması yönünde etkili bir çaba XVIII. yüzyıla kadar görülmemiştir. Bozulmaya karşı ise ancak geçmişin yeniden canlandırılması yönünde ıslah yapılmaya çalışılmıştır. Batı'yı örnek alarak yapılan kısmi ıslah çalışmaları da XVIII. yüzyıl sonrasında gerçekleştirilmiştir. Ne varki bu sınırlı çabaların hepsi sonuçsuz kalmış, kötüye gidiş engellenememiştir (Berkes, 2010: 38). XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı tebaası altındaki özellikle gayrimüslim etnik gruplar milli bir uyanışla Osmanlı'ya karşı bağımsızlık hareketi başlatmıştır. Bu hareketlerde farklı etnik grupların kendi burjuvazileri ve bağlı oldukları kiliselerin etkisi olmuştur (Georgion, 2006: 2). Bu gelişmelerle birlikte Tanzimat sonrasında Batı eksenli değişimler daha köklü gerçekleşmiştir. Örneğin 1864 yılında ilan edilen vatandaşlık yasasıyla Osmanlı tebaası dini ve etnik kimliklerinden bağımsız olarak vatandaşlık statüsü elde etmiştir. Osmanlı vatandaşlığı aynı zamanda Osmanlı milleti oluşturmak için atılan bir adım olmuştur (Karpas, 2009: 23). Bu dönemde yönetilenlerin statüsü ve adlandırılmasında modern anlayışla benzer bir yaklaşım görülürken padişah ve hükümetin yetkileri kanuna dayalı olarak belirlenmiştir. Yönetilenlerin eşit olduğu kanunlarla ifade edilmiştir. Böylece Tanzimat'la birlikte kanunlara dayalı bir yönetim ve eşitlik prensibi yönetim katında kabul görmüştür (Berkes, 2010: 220-222). Devlet yönetiminde ve ekonomisindeki bozulmalar ile milliyetçiliğin dalga dalga yayılması Osmanlıcılık eksenli reformlara yön vermiştir. Osmanlıcılık hem düşünce hem de devlet projesi olarak kabul edilmiştir. Ancak gayri müslim unsurlar başta olmak üzere hiçbir etnik grup bu reformları içtenlikle benimsemememiş, aksine Tanzimatla elde edilen serbestlikle çözülme daha da artmıştır (Demir, 2011). Başarılı olamasa da, tebaanın eşitlik temelinde vatandaşlık statüsü elde etmesi nedeniyle Osmanlıcılık projesi, modern toplum ve bireyin oluşumuna dönük önemli bir adım olmuştur.

XIX. yüzyıl sonlarında çöküşün önlenemeyişi ve bozulmanın devam etmesi yanında Batı'nın hızla güçlenmesi sadece devlet bürokrasisini değil, dönemin aydınlarını da harekete geçirmiştir. Osmanlı reformistlerini harekete geçiren temel motivasyon '*Devlet nasıl kurtulur?*' sorusuna cevap bulmak olmuştur. Birçok farklı düşünce ile birlikte liberal ilkeler de bu soruya cevap niteliğinde dillendirilmiştir (Reyhan, 2008: 1). Liberal temelli reform hareketleri devlet katında da karşılık bulmuş ve modernleşme sürecinde liberal değerlerle yakın bir yol izlenmiştir. Bunda gelişmiş Batılı liberal kurumların esas alınması etkili olmuştur (Erdoğan, 2005). Devletin kurtuluşu ve toplumun çözülmesinin engellenmesi ile ilgili yapılan Batılılaşma eksenli çalışmalar eğitim alanında da yoğun olarak görülmüştür. Batılılaşmayı esas alan, laik ve

modern eğitimin öncülüğü özellikle askeri okullarda başlamıştır. Bu okullarda sadece savaşçı değil uzmanlık gerektiren meslekler de öğretilmiştir. Bu değişim, halkın bu okullara ilgisini artırmıştır. Batılı eğitim anlayışı sonrasındaivil okullarda da uygulanmıştır. Böylece hem devletin ihtiyaç duyduğu eğitilmiş eleman ihtiyacı giderilmek istenmiş hem de toplum modernleşme bağlamında dönüştürülmeye çalışılmıştır (Güven, 2014: 230). Özellikle 1900'lü yıllardan itibaren Batı'daki gelişmeler takip edilerek ülkeye getirilmiş ve okullarda tatbik edilmiştir. Bu dönemde hem eğitimde pedagojik yaklaşımlara ilgi duyulmuş hem de özgürlük, vatandaşlık ve ulusal birlik temalı öğretiler okullarda yer almıştır (Çelebi ve Asan, 2014).

Modernleşme sürecinde liberalizm ve bireyciliğin siyasal olarak Türkiye'de kendini göstermesi XIX. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Kanuni Esasi aracılığıyla anayasal düzene geçiş hamleleri ve Yeni Osmanlılar hareketinin anayasa bağlamındaki özgürlük talepleri liberal düşünce ve pratiklerinin ilk örnekleri olarak gösterilebilir (Erdoğan, 2005). Osmanlı Devleti, merkezileşmiş yapısıyla hem serbest ticaretin yaygınlaşmasını hem de iç ve dış sermayedarların etkinleşmesini yavaşlatacak güce ve politikaya sahip olmuştur. Küçük üreticileri ve borçluyu koruyacak önlemleri almaktan çekinmemiş, serbestleşmeyi kendi kontrolünde ve temkinli olarak gerçekleştirmiştir (Pamuk, 2014: 151-159).

Devletin dönüşümünü kısmen etkileyen liberalizm kimi düşünürler tarafından daha geniş zeminlerde dile getirilmiştir. Osmanlı'daki paternal toplumsallık örgüsü liberal düşünürlerce eleştirilmiş, üretkenlik ve hareketin sağlanması için liberal ilkeler savunulmuştur. Yeni Osmanlılar'ın çekimser liberal düşüncelerinde temel eksen 'milli'lik olmuştur. Hem milli ticaretin önceliği savunularak korumacı bir ekonomi politikası önerilmiş hem de serbest ekonominin önüne engel olabilecek politikalar eleştirilmiştir. Örneğin Namık Kemal gibi düşünürler liberal düşüncelere sahip olmakla birlikte serbest ticaret ilkelerine ülkenin şartları ve bazı zararlı sonuçlarından dolayı temkinli olmuşlardır (İnsel, 2005). Osmanlı'daki liberal düşünceler I. Dünya Savaşı öncesinde bireyci bir karakterde olup serbest piyasayı savunan ve rekabetçiliği destekleyen yönleriyle öne çıkmıştır. Osmanlı liberalizminde en çok öne çıkan isim ise Prens Sabahattin'dir (Bakırezer, 2005). Prens Sabahattin Batılı bireyci toplumların Doğulu komüniteryan toplumlara göre daha üretken olduğunu iddia etmiştir (Erdoğan, 2005). Prens Sabahattin Osmanlı'daki temel sorunun toplum/devlet ile birey arasındaki tahakküme dayalı ilişki olduğunu düşünmektedir. Sabahattin'e göre birey ezilmektedir. Özel alan, kamusal alana öncelikli olmalı; özgür, girişimci ve Batı tarzında

vatandaşlığın önünün açılması gerekmektedir. Sabahattin dış devletlerin değil, toplumun zihniyet yapısının tehlikeli olduğunu öne sürerek zihniyetin eğitimle değiştirilmesi ve devletin merkezileşmeden arındırılmasını talep etmiştir (Reyhan, 2008: 65-67). Sabahattin'e göre toplumun yapısının değişimi öyle önemlidir ki devletin yönetim biçiminin ya da yöneten kişinin kim olduğunun bile bu noktada bir önemi yoktur (Reyhan, 2008: 82). Bir başka liberal olan Ahmet Ağaoğlu da toplumun temel sorununun bireyin bağımsız bir var oluş alanından yoksun olmasını görmüştür. Ancak toplumsal uyum ve dayanışmaya da önem vermiştir. Ona göre her bireyin doğal yetenekleriyle çıkarının peşinde olması normaldir. Ancak her bireyin içinde yaşadığı toplumla uyum sağlamaya da dikkat etmesi gerekir (Bakırezer, 2005). Halide Edip Adıvar da Batı'ya karşı şüpheli yaklaşmakla birlikte Türk toplumu için çözümü yine Batı'nın bir başka ülkesinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde görür. ABD toplumunun bireysel özgürlüklere verdiği değeri ve hukukun üstünlüğüne gösterilen saygıyı referans gösterir. Halide Edip için kurtuluş, bireysel özgürlüklerin yaşandığı bir toplumun oluşmasına bağlıdır. Devletin yaşaması için de bireysel özgürlüklerin sağlanması gerekir. Halide Edip, liberal bireyci ve özgürlükçü değerleri savunurken milli ve toplumcu bir tasarımı da reddetmemiştir. Tamamen Batı taklitçiliği üzerine kurulu bir reform yerine kendi toplumsal dinamiklerimizi ve kültürel değerleri de dikkate alan bir çözüm arayışında olmuştur (Türk, 2005). Düşünürler arasında farklı görüşlere sahip olanlar olsa da iki dünya savaşı arası dönemde liberalizm açısından birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkinin ele alınışı gerilimli bir seyir izlemiştir. Düşünce olarak bireye daha çok Kant'çı bir anlayışla bir değer atfedilmektedir. Ancak uygulamada birey, toplum ve devlet karşısında öncelikli olamamıştır. Durkheim'in bireysel hak ve özgürlüklerden ziyade toplumsal görev sorumlulukları öne çıkaran görüşleri devlet politikalarında hâkim anlayış olmuştur (Bakırezer, 2005).

Osmanlı devletinin son yıllarında kurtuluş için çareler arayan tek grup liberaller olmamıştır. Osmanlıcılık'la birlikte II. Abdulhamid tarafından benimsenen İslamcılık projesinin de yayılan milliyetçilikler karşısında çare olmayışı karşısında XIX. yüzyılın ikinci yarısında filizlenen Türk Milliyetçiliği, XX. yüzyıl başında öne çıkan düşünce hareketi olmuştur. Genç Kalemler ve Türk Yurdu dergileri ile Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi isimler Türk Milliyetçiliğinin yükselmesinde etkili olmuştur (Karpas, 2009: 48). Ziya Gökalp milliyetçilik temelinde ortaya koyduğu görüşlerle hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi aydın ve yöneticilerini etkilemiştir. Gökalp, Türk milliyetçiliği düşüncesinin teorisini olarak verdiği eserlerde Türk milletini tarihi, sosyolojik ve

kültürel açılardan ele alarak millete ve modern devlete bir yol çizme gayreti gütmüştür. Ortaya koyduğu düşüncelerde Batı'daki gelişmeleri ve düşünceleri yakından takip ettiği farkedilmektedir. Ancak bu gelişme ve düşünceleri doğrudan taklit yerine Türk toplumuna uygun olarak yeniden üretme yolunu tercih etmiştir.

Gökalp, Türklerin özgürlüğe düşkün olduklarından kolektivist olamayacağını, eşitlikçi olduklarından da bireyci kalamayacaklarını ifade ederek Türklerin kendi özgürlüklerini dayanışma çerçevesinde yaşaması gerektiğini savunmuştur. O halde Türkler için en uygun toplumsal düzen solidarizm olmalıdır. Dayanışmayı bozmayacak ve topluma katkı yapacak şartlarda olduğu müddetçe bireysel mülkiyet edinilebilecek ancak devlet öncü rolünde olacaktır (Gökalp, 2007: 286). Görüldüğü üzere Gökalp liberalizmin bireyci anlayışını benimsemediği gibi bireyi yok sayan kolektivizmi de reddetmektedir. Birey toplumla dayanışma içinde olduğu ve bu dayanışmayı yaşatmaya katkı sağladığı sürece diğer toplum üyeleriyle birlikte eşit ve özgür olarak yaşayabilir. Gökalp liberal bireycilerin toplumdan kopuk birey anlayışına karşı çıkarak bireyin toplumdan ayrı düşünülemeyeceğini savunur. Gökalp'e (2007: 183-185) göre toplum millettir. İnsan ruhu duygular ve fikirlerle meydana gelir. İnsana ruhunu kazandıran ise içinde doğduğu milletin kültürü ve dilidir. İnsan, kültürü ve dili benimseyerek ve toplumla duygudaşlık kurarak var olur. Dil, kültür ve duygu yönüyle millete bağlanan birey, milletiyle doğal olarak dayanışma içinde olacak ve milletten bağımsız bir varoluş arayışına girmeyecektir. Bireycilerin iddia ettiği gibi kişiler keyfine göre millet değiştiremez. Çünkü kişinin ruhu buna uygun değildir. Parla'ya (1993: 186) göre Gökalp liberal demokrasiye alternatif olarak sosyal demokrat içeriği olmayan, halkçılık temelli bir demokrasi yanlısıdır. Bu yönüyle Gökalp kolektivistler gibi liberalizmin her şeyine karşı değildir. Onun siyaset felsefesi Kant'çı perspektife dayalı çoğulculuk ile Rousseau'nun eşitlikçi ve demokrat düşüncelerine dayanmaktadır.

2.5.2. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet iradesinin ekonomi politikaları Gökalp'in ekonomik Türkçülük olarak savunduğu ilkelere büyük ölçüde örtüşmektedir. Gökalp (2007: 286-7) özel girişimciliği desteklemekle birlikte teknolojik ve diğer imkânsızlıklar nedeniyle devlet öncülüğünde sanayileşmenin gerçekleşmesini istemektedir. Burada dikkat edilecek husus ise bireysel mülkiyet kazanımının dayanışmaya engel olmayacak ve kamu yararını gözetecek nitelikte olmasıdır. Aynı zamanda her birey milli bir ekonomi için

oluşturulacak program kapsamında çalışmalı, devlet de bireysel faaliyetleri gözleyen ve denetleyen konumda yer almalıdır. Gökalp devletin her zaman ekonomide tek el olmasını savunmaz. Devletin kurduğu kuruluşlar da gerekli şartlar oluştuğunda özel girişimcilere devredilebilecektir. (Parla, 1993: 193-194).

Gökalp'in tezleri hem Türkiye'nin koşulları gereği hem de dünyadaki gelişmeler karşısında en tutarlı çare olarak kabul edilmiştir. Pamuk'a (2014: 181) göre klasik liberal ekonominin Batı'daki krizi ile Cumhuriyet'in kurucu iradesinin Türk girişimcilere dayalı ve dışa bağımlı olmayan milli ekonomi ideali, Türkiye'nin yönünü belirlemede etkili olsa da Türk girişimcilerin eksik kalması ve sermayenin yetersizliği devletin ekonomideki etkinliğini zorunlu kılmıştır. 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra liberal düşünceler dünyaya paralel olarak iyice gözden düşmüş (Bakırezer, 2005) olmasına rağmen, 'güdümlü' olarak çok partili siyasal hayata geçme denemelerinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) liberal politikalar önermiştir. SCF'nin programındaki devlet yatırımlarının ve harcamalarının kısıtlanarak serbest ekonomiye geçiş vaadi tüccarları; siyasi özgürlük vaadleri de okumuş kesimi kendine çekmiştir. Ancak iç ve dış gelişmelerin etkisi ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) ilk seçimlerdeki yoğun tepkileri karşısında SCF kapanmıştır (Yılmaz, 2005; Emrence, 2005). Bu dönemde planlama ve düzenleme etkinliklerine soğuk bakılmış ancak piyasanın tam serbest oluşunun ülke şartlarına uygun olmayacağı görüşü bazı liberallerce de kabul edilmiştir. Ayrıca birçok liberal düşünür devletin ekonomiye etkin katılımını desteklemiş, ekonomik ve siyasal liberalizm arasında bir ayrım yapılarak siyasal özgürlükler, ekonomik özgürlüklerden daha fazla dile getirilmiştir. Buna rağmen devletin politikası liberalizmden uzak, solidarist ve paternalist bir anlayışa dayandırılmıştır (Bakırezer, 2005). 1930 öncesi milli burjuva oluşturma yönündeki politikaların etkisinin sınırlı olması ve 1929 Ekonomik Buhranı nedeniyle birçok Batı'lı devletin de politikalarını değiştirmesi, 1930 sonrası devletçi ve ithal ikameci politikaların benimsenmesinde etkili olmuştur (Boratav, 2010: 62-63). SCF'nin kapatılmasıyla oluşan muhalefet yokluğu ve Osmanlı Devleti'nin dışa bağımlı hale gelmiş politikasından ders alınması, devletçiliğin benimsenmesindeki diğer etkenlerdir (Pamuk, 2014: 192). Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ilkelerinin 1937'de anayasada yer bulması ve liberalizme karşı duruşun bir yasak halini alması da liberalizmin hem ekonomik hem de siyasi açıdan alternatif olmasını imkânsızlaştırmıştır (Yılmaz, 2005).

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Prens Sabahattin'in tasavvurundaki gibi bireye bağımsız bir varoluş alanı yaratılmamıştır. Dolayısıyla bireysel hakları yasal düzenden önde tutan ve devleti bireysel hakları koruyacak bir araç olarak tasarlayan liberalizmin insan tasarımı yerine, yasayı önceleyen modern devlet tasarımı Türk modernleşmesinde etkili olmuştur. Devletin dönüşümü bireysel dönüşümden önce gelmiştir. Cumhuriyet iradesi de liberalizmin doğal ve bağlarından kopmuş olarak tasarımıyla bireyi öncelikli olarak tercih etmemiştir. Bunun yerine sadece geleneksel bağlarından kopmuş ve vatandaş kimliği ile milli birliğin bir parçası olan birey tasarımı benimsenmiştir (Toker, 2005). Cumhuriyet iradesinin Osmanlı'daki Türk Milliyetçiliği bakiyesine büyük ölçüde sahip çıktığı, ulus devlet modelini güçlendirmek ve milletin birliğini tesis etmek için bu bakiyeden yararlanmak istediği görülmektedir. Bu yönde en etkili isim Ziya Gökalp olmuştur. Başka düşünürlerin farklılaşan millilik ve milliyetçilik tanımlamaları olsa da Gökalp'in (2007) kurguladığı milliyetçilik kültüre dayalı olup, kan bağı ya da dindaşlığı temel almamaktadır. Gökalp'in toplumsal düzen için önerdiği solidarizm ve milli birlik için teorileştirdiği kültür milliyetçiliği Cumhuriyet iradesi tarafından benimsenmiştir. Böylece toplumsal dönüşüm için özünde bireyi yok saymayan ama toplumsal birlikteliği önceleyen milliyetçilik anlayışı devlet katında egemen olmuştur. Mardin'e (2010: 120) göre Atatürk devrimleri Osmanlı son döneminde de görülen sekülerleşme çabalarını çok daha ileri götürmüş, siyaseti ve toplumsallaşmayı Batı değerlerine ve laikliğe göre kurgulamıştır. Atatürk her bireyin eşit vatandaş statüsünde devlete ve millete karşı sorumluluk bilincinde olması ve geçmişin dini geleneklerinin kısıtlayıcı etkilerinden sıyrılmasını istemiştir. Bu yönde yeni bir kimlik oluşturmak için devrimlerini gerçekleştirmiştir. Ancak Atatürk Devrimleri ile Gökalp'in düşünceleri özellikle hukuki konularda kısmen çelişmiş; devrimler çok daha seküler ve Batılı tarzda gerçekleşmiştir. Hukuki düzenlemelerle örfi ya da dini tüm bağlar kopartılarak bireyin sadece devlet ve diğer bireylerle bağ kurması amaçlanmıştır. Başta medeni hukuk olmak üzere yapılan devrimsel düzenlemelerle kadın hakları, özel mülkiyetin korunması, soyadı kullanımı, iş ve aile ilişkilerinin düzenlenmesi ile toplumsal ilişkiler köklü biçimde değiştirilmiştir (Berkes, 2010: 531). Bu düzenlemelerle bireyler uhrevi ya da geleneksel bağlarla yaşamak yerine dünyevi yasalara bağlı yaşamaya yönlendirilmiştir. Böylece geleneksel ve dini bütünün parçası olan kişilerin modern birey olması amaçlanmıştır.

Cumhuriyet'in kurucu iradesinin toplumsal dönüşüm projesi Ünder'e (1998) göre çift yönlü olmuştur. Eğitim yoluyla gerçekleştirilmek istenen toplumsal dönüşüm

bir yandan Platoncu temelde kolektivist, kısmen içe kapalı, devlete, vatana millete ve rejime bağlı bireyler yetiştirilmeye dayanırken diğer yandan eşitlik temelinde çoğulcu, hoşgörölü, özerk, bireysel hak ve özgürlüklerinin farkında olan bireylerin yetiştirilmesi için Aydınlanmacı geleneğe dayanmıştır. Atatürk'ün öğretmenlere yönelik olarak söylediği 'Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister.' sözü Aydınlanmacı yönün bilinen bir örneğidir. Cumhuriyet iradesinin toplumsal değişim projesinde seküler ahlâka sahip, cumhuriyetçi, halkçı, laik vatandaşlar yetiştirmek ve Türk ulusal kimliğini edindirmek eğitimin temel amaçları olarak kabul edilmiştir (Vatandaş, 2010). Atatürk, Tevhid-i Tedrisat kanunu ve diğer eğitim girişimlerini gerçekleştirirken özgür düşünme, ulusal ahlâkın benimsenmesi ve çağdaş uygarlık ilkelerinin toplum tarafından anlaşılmasını ve içselleştirilmesini istemiştir. Bu noktada Atatürk, Doğu ve Batı kaynaklı tüm yabancı etkilerden sıyrılmış, uygarlık ve ulusal değerlerle uyumlu özgün bir eğitim programının gerekli olduğu inancında olmuştur (Berkes, 2010: 533). Liberal bir tasarım olarak ekonomik ve siyasi olarak bağlantısız, girişimci, rekabetçi ve çıkar temelli bir üretkenlik anlayışı Cumhuriyetin kurucu iradesinde karşılık bulmamıştır. Cumhuriyet'in kurucu iradesi bireysel özerklik tasarımı ile bireylerin geçmiş bağlardan kopmasını ve milli bir bağın kurulmasına önem vermiştir. Tasarımda ortaya çıkan, liberal ekonomik ilkelerden uzak, toplumcu, modern ve vatandaş kimlikli birey olmuştur.

2.5.3. 1946-1980 Dönemi

Devletin otoriter yönetim biçimi, Atatürk'ün ölümünden sonra iyice katılaşarak II. Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Ancak savaşın sonuçları karşısında ve Türkiye'nin dış ilişkilerinin yeniden biçimlenmesiyle ABD'ye daha yakın durulmuş ve otoriter devlet anlayışından sapmalar başlamıştır (Erdoğan, 1993: 270). Dış etkenlerle başlayan değişim, siyaset ve ekonomide liberal ilkelerin benimsenmeye başlamasıyla devam etmiştir. Türkiye'nin Batılı devletlerin ekonomik sistemlerine entegre olması için çalışmalar yapılmıştır (Koraltürk ve Çetin, 2005). Böylece liberalizmin dışlanmış durumu kısmen değişmeye başlamıştır. CHP içinden çıkan Demokrat Parti (DP) ile süreç hızlanmış ve CHP'de de liberalleşme hareketleri görülmüştür (Yılmaz, 2005). 1948'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde devletçi ekonomi politikalarının işlevsizleştiği ifade edilerek serbestleşme talepleri güçlü biçimde dile getirilmiştir. Bunun yanında DP'nin CHP'ye karşı daha özgürlük vaadeden tutumu ile Uluslararası

Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın Türkiye ile ilgili aldığı kararlar, Türkiye'nin küresel ekonomik sistemin bir parçası olmasında ve liberalleşmesinde etkili olmuştur. Bu süreçte ekonomik alanda Keynesyen ekonomiye geçiş çabaları başlamıştır (Koraltürk ve Çetin, 2005).

1950'de iktidara gelen DP, ABD'nin desteklediği bireysel girişim ve rekabete dayalı ekonomi politikalarını benimseyerek kalkınmayı amaçlamıştır. Orta sınıfın güçlendirilmesi için kredilerin kolaylaştırılması ve girişim imkânlarının artırılması yönündeki politikalar amacına ulaşarak girişimci bir grup doğmuştur. DP'nin ilk dönemindeki liberal devletçiliği CHP'nin devletçiliğinden önemli düzeyde farklı işlemiştir (Karpat, 2009: 122). Türkiye'nin bu dönemdeki liberalleşmesi modernleşme çabalarının içeriğinin de değişmesine yol açmıştır. 'Batılılaşma' artık kültürel yönden ekonomik yöne kaymış ve Türkiye 'Küçük Amerika' olma idealine yönelmiştir. DP döneminin liberalleşme süreci kısmen ekonomik yönlü olmuş ama siyasal yön pek önemsenmemiştir (Özel ve Sarıkaya, 2005). DP, devleti milletin koruyucusu, sınıflar üstü bir yapı ve 'ortak iyi'nin temsilcisi olarak görmüştür (Demirel, 2005a).

DP'nin liberal eksenli politikaları yüzünden yeni burjuvazi ile eski devletçi burjuvazi arasında çatışmalar yaşanmış ve karşılıklı güvensizlik gün yüzüne çıkmıştır. Uygulanan vergi politikaları ile en çok ücretli kesim zarar görmüş ve yoksullaşmaya başlamıştır. Parti içinde burjuvazinin çıkarlarına hitap eden serbestleşme yanlısı hizipler güçlenirken, yoksullaşan ve zor duruma düşen ücretli ve köylü kesim ise DP'ye karşı güvensizliğe düşmüştür (Karpat, 2009: 123). 1950'lerin ikinci yarısında ülke içinde yaşanan ekonomik bunalım DP'yi liberalizmden uzaklaştırarak otoriter ve müdahaleci politikalarla yöneltmiştir. Ayrıca DP siyasal olarak da özgürlükleri kısıtlayıcı sert tedbirlere başvurmuştur (Pamuk, 2014: 232). Bu dönemde muhalefet ise daha çok liberal çizgiyi takip etmiştir. Liberaller Batılılaşma ve modernleşmenin liberal ilkelerle gerçekleşebileceğine inanmakla birlikte milliyetçi yöne de sahip olmuşlardır. Liberalizmin birey ve bireysel özgürlük vurgusu, millet ve devlet ekseninde şekillendirilmiştir (Demirel, 2005a). CHP'de ise muhalefette kalmanın verdiği deneyim, halkla daha fazla iletişim kurulmasına ve siyasal liberalizm ile sosyal adalet ilkelerini benimsemelerine yol açmıştır (Karpat, 2009: 123).

1960 darbesi sonrasında askeri ve sivil bürokrasinin planlamacı bir model istemesi (Pamuk, 2014: 236) nedeniyle CHP iktidarı kalkınmacı ve planlı bir ekonomik modelle yoluna devam etmiştir. Bu dönemde içerde ve dışarda karşı karşıya kalınan sorunlar hem Batı'yla ilişkileri çalkantılı hale getirmiş, hem de liberalleşme sürecinin

kesintiye uğramasına yol açmıştır (Özel ve Sarıkaya, 2005). DP'nin ideolojik devamı sayılan Adalet Partisi'nin (AP) 1965'te iktidara gelmesiyle özel sektörün ekonomide güçlenme süreci hızlanmıştır. Özel sektör güçlenirken devletin ekonomideki etkinliği devam etmiştir (Pamuk, 2014: 237). AP kendisini milliyetçi ve muhafazakâr olarak tanımlamıştır. Liberalizmin seçimle sınırlı demokrasi anlayışını ve serbest piyasa modelini benimsemiş olmasına rağmen devlet müdahaleciliğinden de kaçınmamıştır. Liberalizmin siyasal ve bireysel özerklik yönüne önem vermemiştir (Demirel, 2005b).

1960 sonrası dönem, önceki dönemden nitelik olarak farklılaşmıştır. Toplum, millet ve devlet arasındaki diyalektik ilişki geçmişteki geleneksel meşrulaştırma argümanlarından uzak ve rasyonel biçimde ifade edilir olmuştur. Ekonomik çıkar motivasyonu, gerek girişimci grup, gerekse ücretli çalışanlar için meşrulaştırılmıştır. Yeniden yorumlanan milliyetçilik yeni koşullarla uyumlu hale gelirken farklı tonlarda sosyalist fikirler de yaygınlaşmaya başlamıştır. İnsanlar kimliklerini ideolojik söylem ve sloganlarla oluşturmaya başlarken siyasette sağ-sol kavramları daha belirgin hale gelmiştir (Karpat, 2009: 238). Milliyetçi grupların dışında etkinlikler artan diğer sol gruplar 1960 sonrasındaki liberalleşme havasından faydalanmıştır. Sol grupların artışı bölünmeleri de beraberinde getirmiş ve birbiriyle çekişen onlarca sol grubun oluşmasına neden olmuştur. Diğer yandan milliyetçi gruplarla da yaşanan gerilimlerle 1971 muhtırasına gelinmiştir (Karpat, 2009: 278-9).

1971 Muhtırası ile Türkiye'de askeri bürokrasinin etkinliği artmış, sokak çatışmaları yaygınlaşmış ve devlet, çatışmaların bastırılması maksadıyla çok sert tedbirlere başvurmuştur. Aynı zamanda siyaset, çalkantılı bir süreç izlemiştir. Sık değişen hükümetler, siyasi krizleri ve ekonomik çıkmazları beraberinde getirmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise çatışmalar artmış, siyasi çekişmeler ve istikrarsızlık içinden çıkılmaz bir hal almıştır (Schink ve Toynak, 2013). Bu dönemde sanayileşmeyle birlikte şehir nüfusları da artmıştır. Nüfus ve şehirleşme artışının getirdiği sosyal ve ekonomik problemlere karşı çözüm üretilememiştir (Keyder, 2016).

Karpat'a (2009: 231) göre bu dönemde halkın çoğunluğu cumhuriyet rejiminden ziyade yönetici bürokratik elit ve temsilcisi gördüğü CHP'ye karşı diğer partileri desteklemiş, ancak cumhuriyetin temel değerleriyle ilgili sorun çıkarmamıştır. Böylece cumhuriyet devrimlerinin büyük ölçüde başarıya ulaştığını söylemek mümkün olmuştur. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen idealize edilen milli birlik ve dayanışma ile bireyin düşünce özgürlüklerini içselleştirmesi ve Atatürk'ün idealize ettiği modern bağlamda

bireyleşmeye ulaşması yetersiz kalmıştır. Bir yandan ideolojik çatışmalar, diğer yandan siyasal içerikli, zedeleyici çekişmeler bu süreci sık sık sekteye uğratmıştır.

2.5.4. 1980 Sonrası Türkiye’de Neoliberalizm

1970’li yılların siyasi istikrarsızlıklarında ortaya çıkan sorunlara yapay çözümlerle yaklaşılması özellikle ekonomik alanda sorunların derinleşmesine neden olmuş ve AP hükümeti 24 Ocak 1980’de liberal yönlü çok radikal kararlar açıklamıştır. Ancak kararların uygulanması, 12 Eylül 1980 Darbesi ile iktidarı ele geçiren askeri yönetime kalmıştır (Pamuk, 2014: 265). 24 Ocak kararlarına göre IMF’nin talep ettiği reformların da ötesine geçilmiştir. Alınan kararlar, küresel sermayenin Dünya Bankası aracılığıyla empoze ettiği uluslararası serbest piyasa modelinin uygulanmasını ve sermayenin emek güçlerine karşı güçlendirilmesini içermektedir. Bu kararlar 1988 yılına kadar Turgut Özal’ın kontrolünde uygulanmıştır. Böylece neoliberalizm Türkiye’nin ‘alternatifi olmayan’ programı olmuştur (Boratav, 2010: 147-148).

1980’de başlayan köklü değişim sürecinin altında yatan neden, öncelikle Batı’lı devletlerin neoliberalleşme yönündeki dönüşümüdür. 1970’lerde başlayan neoliberalizm ve küreselleşme dalgası Türkiye’de de etkili olmuştur. 1980 öncesinin tam tersine dışa tamamen açık bir model benimsenmiştir. Yerli sermaye devletin etki alanından çıkarak küresel sermayeyle daha sıkı bağlar kurmaya yönelmiştir. Devletin ekonomiye doğrudan müdahale gücü azaltıldığı gibi kurumsal düzenleme ve değişimlerde sermayenin etkisi artmıştır. (Beriş, 2008; Pamuk, 2014: 310). İthal ikameci ekonomi modelinden ihracata dayalı büyüme modeline geçişle birlikte sendikacılık faaliyetleri kısıtlanmış, ücretler üzerinde baskı kurulmuş ve böylece üretim maliyetleri düşürülmüştür (Tellan, 2008). Bu yıllarda ücretlerin üzerine kurulan baskı ve tarımsal üretime verilen desteğin azaltılması ciddi eleştirilere neden olmuştur. Bunun yanında köklü politika değişimi hem yasal ve kurumsal altyapıdan yoksun kalmış, hem de günlük popülizm bu politikaları etkilemiştir. (Pamuk, 2014: 271-273).

Devletin yapısı ve işleyişi de 1980 sonrası neoliberalleşme ve küreselleşme ekseninde ‘sanayi toplumundan bilgi toplumuna dönüşüm, yönetim, düzenleyici devlet’ gibi kavramlarla işletmecî bir mantıkla yeniden yapılandırılmıştır. Böylece devlet neoliberal modele uyum sağlayacak niteliklerle biçimlendirilmiştir (Doğan, 2004). Turgut Özal devletin bürokrasisine karşı ‘girişimci birey’ ve devlete karşı da ‘millet’ kavramlarını öne çıkararak siyaset yapmıştır. Devletin millet için var olduğu ve

milletin becerikli ve girişimci bireylerinin önünün açılması gerektiği Özal tarafından ifade edilmiştir (Özkazanç, 2011: 24). Neoliberalleşme, taşrada birçok küçük sermaye sahibine büyüme ve dışa açılma fırsatı sunmakla birlikte Cumhuriyet'in devletçi politikalarını zayıflatmış ve milli burjuvazi oluşturma amacını ortadan kaldırmıştır. Artık burjuva hem dışa açık, hem de önceki döneme göre devletten daha bağımsız bir yapıya doğru yol almıştır (Beriş, 2008). Ancak bu dönemin kendine özgü yanı, piyasanın serbestleşmesi ile devletçiliğin içi içe geçmiş olmasıdır (Özkazanç, 2011: 19). Sermayenin devletten bağımsızlığı, devletin izin verdiği sınıra kadar olmuş, özellikle Özal döneminde devletin etkinlikleri de devam etmiştir. Sermaye gruplarının hükümetin desteğine ihtiyacı devam etmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 88).

1980-88 arası emek aleyhine işletilen neoliberal politikalar, 1989 işçi protestoları ve Anavatan Partisi'nin (ANAP) seçim yenilgisi ile kesintiye uğramış olsa da özel sektörün işçilere dönük kısıtlayıcı önlemleri ve sendikalaşmayı etkisiz kılma eylemleri devam etmiştir. 90'lı yıllardan 2002'ye kadarki süreçte parlementer sol partiler de neoliberalleşmeye karşı bir alternatif üretememiştir (Boratav, 2010: 176-177). Denetimsiz finans hareketleri, hızla artan borçlanmalar ve tüketimin azalmaması için alınan önlemler 1994 kriziyle sonuçlanmıştır (Sönmez, 2009). 1994 krizi, 1989'da başlayan emek hareketlerinin kazanımlarını geri almış ve neoliberalizasyon süreci yeniden hızlanmıştır (Boratav, 2015). Bu dönemde 80'lerde başlamış olan muhafazakâr-milliyetçi yeni sağın neoliberalleşme hareketi klasik liberal değerlerden sivil toplum, hukuk devleti ve vatandaşlık gibi kavramlarını yerleştirmemiştir. Ortaya çıkan boşluğu dini cemaatler, tarikatlar ve çek-senet mafyaları gibi kuralsızlığı simgeleyen unsurlar doldurmuştur. Denetlenemeyen ve kontrol edilemeyen iktidar yapısı ve hızlı değişimin oluşturduğu kuralsızlık iklimi, siyasi ve ekonomik çıkar gruplarını birbirine yaklaştırmıştır (Özkazanç, 2011: 27).

2001 krizi neoliberalleşmede yeni bir sayfa açmıştır. Piyasanın denetlenmesi ve piyasa-devlet işbirliği, IMF desteğiyle uygulamaya koyulan programla kabul edilmiştir. Devletin ekonomi ile ilgili karar alma ve denetleme görevleri özerk kuruluşlara devredilmiştir (Pamuk, 2014: 286). Krizin ardından ekonomide gerçekleşen köklü yapısal dönüşüm Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) tarafından ciddiyle sürdürülmüştür. Aynı zamanda muhafazakâr vurgu ile liberalleşme el ele gitmiştir. Sosyal projelerde ise kültürel kavramlara ve dinî değerlere başvurulmuştur. Batılı modern değerlerle çatışmadan kaçınılarak sağ-muhafazakâr bir siyaset izlenmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 103-105). Neoliberalizmde devletin sermaye grupları

arasında herhangi bir tercih yapmaksızın düzenleyici görevini sürdürmesi beklenmektedir. Ancak, AK Parti bu beklentiye ters olarak sermayedarlar arasında kimi zaman ideolojik tutumlar sergileyerek kayıracı eylemlerde bulunmuş ve bu yönüyle neoliberal ilkelerle kısmen de olsa çelişmiştir (Boratav, 2015).

2002 sonrasında IMF ile yapılan anlaşmalar gereği devletin yapısal dönüşümü gerçekleşmiştir. Devlet ekonomide aktör olma rolünden düzenleyici rolüne çekilmiştir. Hizmetler de özel sektör ve kişilere devredilerek kamu hizmetleri piyasalaştırılmıştır (Ataay, 2015). Böylece emek piyasası esnekleştirilmiş, sendikalaşma ve örgütlü mücadelenin etkisi azalırken, taşeronlaşma büyük ölçüde artmıştır. Piyasalaştırma süreci eğitim ve sağlıkta da devam etmiş ve bu alanlarda ticarileşme terminolojisi ağırlık kazanmıştır. Toplumsal yaşamda ise tüketim harcamalarındaki büyüme, ekonomik büyümeyi aşmıştır. Bu ise kazancın üstünde bir harcamayı ve dolayısıyla borçlanmayı artıracak bir durumu ortaya çıkarmıştır (Boratav, 2015). Neoliberalleşme birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de gelir dağılımında eşitsizliğin artmasına neden olmuştur. Hızlı şehirleşme ve artan eşitsizlikle birlikte devletin sosyal rolünün zayıflatılması, yoksulların muhafazakâr hayır işleri geleneğinin insafına terk edilmesine yol açmıştır (Pamuk, 2014: 292-294).

Neoliberalleşme, sermaye özgürlüğü ile küreselleşmenin önünü açan, ekonomik işleyişi serbest piyasaya düzenleyerek devletten bağımsızlaştıran bir süreç olmakla birlikte bu süreç Türkiye özelinde bizzat devlet tarafından yönetilmiştir (Özkazanç, 2005). Dolayısıyla 1980 sonrası liberalleşme Türkiye’ye özgü olabilecek çelişkiler barındırmaktadır. Liberal otoriteriyenlik modeli ve ‘ortak iyi’ anlayışından sapan bir devlet ile haklar söyleminden arındırılmış bir liberallik modeli ortaya çıkmıştır. Bu modelle bireylerin toplumsal bağları kopmuştur. Yalıtılmış ve atomize olmuş benlik ortaya çıkmıştır. Bireyden hem kendi çıkarlarını öncelikli olarak düşünen ve girişimci bir zihniyete sahip olması, hem de devlete tabi olmayı sürdürmesi beklenmiştir (Toker, 2005). Türkiye’ye özgü bu değişimde siyasal açıdan Türk-İslam’cı sağ ideolojiye, serbest piyasacılık ve devlet otoritesi eklenmiştir. Piyasa mantığının oluşturulması için kültürel müdahalelerden kaçınılmamıştır. Rekabet, bireysellik ve girişimcilik kavramlarının toplumun zihninde yer edinmesi sağlanmıştır (Özkazanç, 2005). Ancak Türkiye neoliberalizminde bireysellik çıkar ve rekabete indirgenirken, toplumsallık ise devlette vücut bulmuştur. Özal’cı tasavvurda birey, hak öznesi değil, çıkar öznesi olarak şekillenmiştir. Moral değerler ise etik olarak değil, geleneklere ve dini motiflere dayanmıştır. Özal’cı tasavvurdaki liberal muhafazakârlık, *homo economicus*’un vücut

bulduğu bireyin yaratımında kırılma noktası olmuştur (Toker, 2005). Yeni Sağ siyasetin neoliberal vatandaş tasavvuru kendi ayakları üzerine duran, girişimci özelliğiyle başarılı kariyere ve özel hayata sahip bireye dayanır. Bu birey özünde ekonomiktir. Toplumla ilişkisini çıkarlar temelinde kurar. Aynı zamanda yakın çevresiyle ilgilenir ve gönüllü yardımlar yapar. İnsanlar bu tür ilişkileri hem kendi arasında hem de bağ kurduğu cemaatlerle sürdürür. Böylece devlet devreden çıkar (Özkazanç, 2011: 85-87). Türkiye'nin neoliberalleşmesinde bu vatandaşlık tasavvuru, muhafazakârlık çerçevesinde biçim kazanmış ve bireyler bir yandan kişisel çıkar odaklı bir hayata itilmiş, diğer yandan da çeşitli cemaatler ve gruplar içerisinde var olmaya ve toplumsal ilişki kurmaya yönelmiştir. Böylece Cumhuriyet'in ilk döneminde var olan makro düzeyde bir toplumsallaşma ideali ortadan kalkmıştır.

Özal dönemiyle birlikte politikalarda çarpık bir popülizm devreye girmiştir. Yerelde imar afları, gecekondulaşma, çeşitli adlarla gerçekleştirilen birbirinden kopuk doğrudan yardımlar ve vergi iadeleri gibi uygulamalar ekonomik sınıflaşma bilinciyle oluşan örgütlü mücadele ve yaşama iradesini zayıflatmıştır. İnsanlar toplumsal yığınlar haline getirilerek asıl talepleri çarpıtılmış ve gerçeklikten uzaklaştırılmıştır. İnsanlar her koşulda günlük bireysel çıkarı için çalışmaya zorlanmıştır (Tellan, 2008). Nitekim 2000'lere kadar dönemde ortaya çıkan ekonomik işleyiş modeli ve birey tasavvurunun topluma yansımaları yolsuzluk problemini de çok ciddi boyutlara ulaştırmıştır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 90). Neoliberalleşme sürecinde medya da ideolojik hegemonyanın önemli bir ayağını oluşturmuştur. Medya, 1990 sonrasında toplum üzerinde daha da güçlenmiş; girişimci ve tüketimci birey fikrini tüm yönleriyle topluma aşılama görevini üstlenmiştir. İnsanlarda oluşturulan yeni ilgiler ve kaygılar neoliberal ahlâkın yerleşmesini sağlamıştır (Özkazanç, 2005). Bu çok yönlü işleyiş, insanların tüketici olarak biçimlenmesinin zeminini oluşturmuş ve tüketim toplumu olarak yeni sosyal ağları meydana getirmiştir. Olası talep düşüklüğü veya sapmalara karşı 'imaj yönetimi, pazarlama, reklamcılık, marka kültürü, halkla ilişkiler' gibi araçlarla durum sermaye lehine sağlamlaştırılmıştır. Böylece özgürlük talepleri son yıllarda tüketmekle eşdeğer hale getirilmiş ve insani değerler hızla metalaştırılmıştır (Tellan, 2008).

90'lı yıllardan itibaren liberal düşünce siyasal alanda devletle ters düşecek nitelikte insan hakları ihlalleri, etnik-dini ayrımcılıkla mücadele gibi söylemlerle ortaya çıkarken ekonomik alanda neoliberal ilkelerin savunucusu düşünürler de seslerini duyurmaya başlamışlardır. Siyasal ve ekonomik yönden liberal söylemler sağ-muhafazakâr çevrede karşılık bulmuş ve liberalizm muhafazakârlıkla iç içe geçmeye

başlamıştır (Beriş, 2005). Aynı süreçte sol düşünce de çok kültürlülük ve kimlik siyasetine ağırlık vererek mikro grup kimliklerin öne çıkmasına aracılık etmiştir. Oysa kimlik siyaseti ve çokkültürlülük yaklaşımları birçok eleştirmen tarafından neoliberalizmin genişleme stratejisinin ürünü olarak değerlendirilmektedir. Çünkü neoliberalizm, insanların büyük toplumsal yapılar içinde ortak amaçlar için birleşmesini engellemek istemekte, insanların sivil toplum kuruluşları ve kimlikler etrafında parçalanarak uysallaşmasını istemektedir (Özmen, 2013). Ayrıca sol hareketlerin sınıf mücadelesi yerine çok kültürlülük siyasetine yönelmesi sermaye üzerindeki çalışan sınıflar lehine kurulan baskının azalmasına yol açarak neoliberal hegemonyaya hizmet etmektedir (Okudan Dernek, 2014; Güney, 2006).

90'lı yıllardaki muhafazakârlık ve neoliberalizmin yakınlaşması 2002 sonrasında daha etkin biçimde devam etmiştir. AK Parti ile muhafazakâr liberalizm, Özal'cı liberalizmin eksik bıraktığı haklar söylemine daha fazla yer vermiştir. Neoliberalizmin piyasa merkezli yaklaşımının güçlendirilmesinin yanında bireysel haklar ile birey-devlet arasındaki ilişkinin dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Bu dönemde daha önce şekillenen çıkar merkezli bireye, devletle ilişkisinde haklarını savunacak bir tasarım sunulmuştur. Ancak bireyin ahlâki özne oluşunda sadece dini normlar belirleyici olmuştur. Din, insan olarak varoluşun belirleyicisi olarak kabul edildiğinden toplumsal eşitsizlikler de dini temellerle meşrulaştırılma imkânına sahip olmuştur (Toker 2005).

2.6. Bireycilik ile Liberal/Neoliberal Bireyciliğe Dönük Eleştiriler

Modern bir düşünce olarak hem geleneğe hem de toplumcu tasavvurlara alternatif olarak biçimlenen bireycilik düşüncesi ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren modernlikle birlikte farklı açılardan eleştirilerin hedefi olmuştur. İlk eleştiriler daha çok muhafazakâr çevrelerden gelmekle birlikte sonrasında bireyciliğin liberal çerçevesi sosyalistler ve diğer toplumcu düşünürlerce eleştirilerek gerek toplum için gerekse yine bireyin kendisi için zararlı olacağı, ayrıca toplumsal yapılardan bağımsız olarak bireyselleşmiş bir hayatın da gerçeklikten uzak olduğu savunulmuştur. Bireycilik ve modernlik karşıtları için otoritenin ve holistik toplumsal hayatın birey için de zorunlu bir yapı olduğunu savunan düşünceler, bireyciliğe temel olabilecek modern öncesi düşüncelere göre çok daha zengin bir literatür sunmuştur. Bu literatür bireyin de ancak toplumsal bütünlüğün içinde var olabileceğini, kendi başına kalmasının ya da toplumsal düzene aykırı düşmesinin hem kendi kişisel hayatını hem de diğer bireylerin hayatını tehlikeye atacağı temeline dayanmaktadır.

İlk Çağ dönemi Yunan felsefesinin en büyük iki düşünürü olan Platon ve Aristoteles'in düşüncesinde birey her zaman site içerisindeki varlığıyla ele alınmıştır. Bireyin amaçlarının sitenin amaçlarından bağımsız olamayacağı, bireyin ancak site yaşamına aktif katılımıyla kendi mutluluğuna ulaşabileceği vurgulanmıştır. Örneğin Sofistlerin haz ve bireysel faydayı öne çıkaran düşünceleriyle çatışan Platon için insanın amacı 'iyi' yaşamaktır. İnsanların yaşama amacına ulaşması için site gereklidir ve site yönetimi de bunu sağlamakla sorumludur (Gökberk, 2012: 56). Platon'a (2013) göre insan doğru olanı yapmak ve doğru yaşamakla iyi yaşamış olur. İyi yaşamaksa onu mutluluğa eriştirir (Devlet, 353d-354). Toplum bireye göre daha büyük olduğundan, doğru olanı bulmak için toplumdan yola çıkmak gerekir. Her bireyin ihtiyaçları vardır. Birey, bu ihtiyaçlarını karşılamak için farklı beceri ve potansiyellere sahip diğer bireylerle bir araya gelir. Toplum, farklı becerilere sahip insanların bu becerilerini kullanarak ihtiyaçlarını karşılamasıyla kurulur. Her birey toplumsal düzende kendi özelliklerine uygun bir konumda yer alır. Çiftçiler, zanaatkarlar, sanatçılar, askerler ve toplumu yönetenlerin her birinin farklı işlevleri vardır (Devlet, 369a-374e).

Platon bireyin iyi yaşaması ve sonuçta mutlu olmasının koşulunu toplum içinde kendi bireysel özelliklerine uygun konumda yaşamasına bağlı olduğunu söyleyerek toplumdan kopuk bireyin var oluş amacına ulaşamayacağını savunmaktadır. Platon toplumu bir vücuda, bireyleri de vücudun parçalarına benzetmektedir. Vücutta bir yerdeki problem tüm vücudu etkileyeceğinden toplumun bir noktasındaki problem de toplumun diğer noktalarını etkileyecektir. Toplumun tüm bileşenleri, herkesin mutluluğu için görev yapacak ve düzene uyum sağlayacaktır. Hiyeraşinin üstündeki de altındaki de bu düzenle mutluluğa erişecektir (Devlet, 420c-421c). Bir devlet için en büyük kötülük, parçalanmadır. Herkesin tek başına üzülmesi ya da sevinmesi; devletin bu ayrılıklar ve vatandaşlarından kimisinin mutsuzluğu karşısında kayıtsız kalması düşünülemez. Herkesin aynı şeye 'benim' dediği ve tek bir insan gibi hissedebilen devlet en iyi devlettir (Devlet, 462a-e).

Platon'un topluma verdiği önem Aristoteles'te de görülmektedir. Aristoteles (2013) insan doğasında her eylemi iyi yapma amacı olduğunu belirtmektedir. İnsanların bu amaç için önce aileyi, sonra da diğer ailelerle bir araya gelerek toplumu oluşturduğunu ifade etmektedir. Toplumun amacına ulaşması için de devlet gereklidir (Politika, 1252a-b). Aristoteles'in (2012) düşüncesinde 'iyi', sadece kendisi için tercih edilen ve onun yerine bir başkası tercih edilmeyendir. Onur, haz, akıl ve diğer tüm erdemler insanı mutluluğa eriştirecek 'iyi'ye ulaşmak için tercih edilir. Dolayısıyla her

insan için yaşama amacı ‘iyi’ye ulaşmaktır (Nikomakhos’a Etik, 1097b). Her insan, doğası gereği konuşma yetisine sahiptir ve diğer canlılardan politik olma özelliğiyle ayrılmaktadır. İnsan dil yetisi ve politik olma özelliğiyle iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırt edebilir ve bu ayrımı da toplum içinde birbiriyle iletişim kurarak yapar. Site ya da devlet, aile veya bir başka toplumsal birlikten önce gelir. Adalet temelinde devlet kuran insan övgüyü hak eder ve bu devletle insan en iyi hâline ulaşır (Politika, 1253ab). İnsanın iyi yaşamasına yardımcı olacak olan siyasettir. Siyaset insanların iyi yaşamasına, vatandaşların erdemli ve mutlu olmasına yardım edecek bir işleve sahip olmalıdır (Nikomakhos’a Etik, 1100a). Dolayısıyla devlet insanların sadece temel ihtiyaçları için kurulmuş bir birlik değildir. Vatandaşların aileleriyle beraber iyi, mutlu ve asil biçimde yaşamalarını sağlamalıdır. Asil davrananlar, devlete yardımcı olanlardır (Politika, 1281a). Görüldüğü üzere Aristoteles de toplumsal birliği ve bu birliğin yönetimi için oluşturulan devleti bir zorunluluk olarak görmekte ve her insanın bu devletteki yasalara uymasını istemektedir. İnsanın politik hayvan olarak görülmesi, insanın toplumsallaşmasının doğal bir zorunluluk olduğu düşüncesinden doğmaktadır. Dolayısıyla tek bir insanın toplum olmaksızın ne hayvani ihtiyaçlarını karşılaması, ne de bir insan olarak iyi olma amacına ulaşması imkânsızdır.

Aristoteles (2013) Platon’dan farklı olarak özel mülkiyetin var olmasını desteklemekte; ancak servet edinmeyi ve para kazanmayı iyi yaşamak için bir araç olarak görmektedir. Özel mülkiyet konusunda servet edinmenin sınırsız olmasına ve bir amaç haline getirilmesine karşı çıkmaktadır (1257ab-1258a-1263ab). Aristoteles’e göre mülkiyet ortaklığı da mülkiyetin eşit olması da gerekmez. Ancak mülkiyet durumunun farklılaşması derin olmamalı ve bir tarafın fakir kalmasına karşın diğer taraf aşırı zenginleşmemelidir. Bunun yanında Aristoteles insanların farklı özelliklerinden dolayı eşit olmalarını imkânsız ve gereksiz görmektedir (1267a). Eşitlik fikrini reddeden Aristoteles (2012) farklı özellik ve konumlardaki insanların birbirine ihtiyaç duyduğu için bir araya geldiğini savunmaktadır. Çünkü herkes aynı özelliklere sahip olursa birbirilerine ihtiyaç duymayacak ve bir araya gelmelerinin de bir anlamı olmayacaktır (Nikomakhos’a Etik, 1133a).

Platon ve Aristoteles’in siyaset, toplum ve birey hakkındaki toplumun önceliği ve toplumsal yapının zorunluluğu üzerine kurulmaktadır. Bireyin kendi başına kalması ve toplumdan bağımsız olması düşüncesinin bireyin var oluş amacıyla çeliştiği savunulmaktadır. Bu görüşler kendilerinden sonra gelen birçok düşünürü etkilemiştir. Özellikle Ortaçağ’da dini öğelerle desteklenen ve dönüştürülen bu düşüncelerle

toplumsal düzen, gelenekler ve hiyerarşik yapı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak modernleşme, hem toplumsal düzende yarılmalara hem de bu düşüncelerin sarsılmasına yol açmıştır. Buna rağmen kimi zaman toplum adına, kimi zaman da yine birey adına toplumsallık savunulmuş ve bireyciliğin çeşitli bileşenlerine karşı düşünceler geliştirilmiştir.

Rousseau (2006) akla ve bireysel özgürlüklere değer veren, insanı özünde iyi ve özgür olarak tahayyül eden bir düşünür olması nedeniyle ölümünden sonra ortaya çıkacak olan bireycilik düşüncesine önemli bir katkı sunmuştur. Ancak Rousseau liberal bireyciliğin temeli olan mülkiyet ve çıkar arayışının öncelikli olduğu toplumsal yapıları eşitsizlik ve köleliğe neden olduğu gerekçesiyle sert biçimde eleştirmiştir. Onun liberal bireyciliğe öncel eleştirileri toplum adına değil, birey adına olmuştur. Rousseau'ya göre liberal bireyciliğin temeli olacak olan çıkarıcılık ve eşitsizliğin normalleşmesi bireyin gerçek özgürlüğünü yok etmektedir. Ancak daha sonra Fransa'da yapılan bireycilik eleştirileri Rousseau gibi birey adına değil doğrudan toplum ve geleneğin devam etmesi adına yapılmıştır. Bireyciliği kelime olarak ilk kullanan Fransız düşünür Saint Simon'un takipçileri bireyciliği toplumsal atomculuk olarak niteleyerek ağır biçimde eleştirmişlerdir. Bireycilik karşısında toplumsal düzeni ve hiyerarşik yapıyı savunmuşlardır. Saint Simon'cular gibi Fransa'da Devrim'e ve Aydınlanma düşüncesine karşıt olanlar, bireyciliği toplumun ve toplumsallığın düşmanı olarak görmüşlerdir. Özellikle Fransız muhafazakârlar tek gerçek ve kalıcı olanın toplum, bireyin ise geçici olduğunu savunmuşlardır (Lukes, 1995: 14).). Hatta dönemin devrim karşıtı muhafazakârları bu duruşları nedeniyle bireycilik karşıtı olarak da anılmıştır (Swart, 1962). Bireycilik özellikle Fransa'da sosyalistler, muhafazakârlar kadar liberal çevrelerce dahi eleştirilmiştir. Bu eleştiriler bireyciliğin bir kötülük kaynağı ve toplumsal birliği bozucu olduğu şeklinde benzeşmiştir (Lukes, 1995: 22).

Bireycilik ve egoizm arasında fark olduğunu ifade eden Tocqueville'e göre egoizm tarih boyunca var olmuştur. Bireycilik ise demokrasi ve eşitliğin getirdiği yeni bir kavramdır. Egoizm her türlü erdem tohumunu zayıflatır. Bireycilik ise önce kamusal erdemlerin kaynağını kurutur sonra tüm erdemleri yok ederek son kertede yine egoizme ulaşır. Tocqueville Amerika ve Avrupa'daki gözlemlerinden yola çıkarak bireyciliğin her vatandaşın kendi benzerlerinin bulunduğu toplum yığınınından kendisini ayırarak aile ve arkadaşlardan oluşan küçük grupların içine çekilmesine yol açacağını belirtmiştir. Bireycilik nedeniyle kişi kendisine küçük bir grup oluşturduktan sonra büyük grupla ilişkisini kesebilir. Organik bir bütün olan toplumun her bir zincirini birbirinden

ayırarak insanların geçmiş ve gelecekle de bağıını kopartır (Tocqueville, 2016: 535-536). İntihar olgusunu bireyin toplumsallaşma deneyimi bağlamında inceleyen Durkheim toplumsal bağların çözülmesiyle intiharlar arasında bir ilişki olduğunu bularak ‘bireysel ben’in ‘toplumsal ben’e üstün olmasının birey ve toplum için tehlikelerine dikkat çekmiştir. Durkheim’e göre insan sadece maddi ihtiyaçlarını karşılayarak mutlu olan bir varlıktan öte akıl ve düşünce yoluyla toplumsallaşan bir varlıktır. İnsanın toplumsal etkileşim ve bağlarından koparılması, birbiriyle dayanışmadan uzaklaştırılarak kendi haline bırakılması, etkileştiği diğer insanlarla birlikte bir yaşama amacına adanmadan yaşamaya zorlanması birey için yaşamanın değerini azaltır. Böylece yaşamaya değer bir şey bulamayan insan kendi başına kalarak çöküntüye uğrar (Durkheim, 2013).

Durkheim, ahlâk konusunda da toplumun önemini vurgulayarak bireyin kendi başına ve doğal dürtüleriyle bir ahlâk geliştiremeyeceğini belirtir. Ahlâk, insanda tutkuları sınırlandırma ve insanı belli bir amaca yöneltme işlevi bakımından özgürlükleri tehdit eder gibi görünse de aslında bireysel tutkuların hoşnutluğu ve toplumun diğer üyelerinin haklarının çiğnenmemesi için gereklidir (Durkheim, 2004: 53-57). Hatta ahlâk, öz itibarıyla bireyin kendine hâkim olmasını sağladığından bireye anlamlı bir özgürlük sunmaktadır. Özgürlük başıboşluğun değil, düzenlemelerin ürünüdür. Anarşistlerin şikayet ettikleri disiplinsizlik ve arzuların egemenliğine göre yaşamak gerçek bir özgürlük değildir. Böylesi bir hayat insanların felaketine yol açacaktır (Durkheim, 2004: 63). Ayrıca ahlâk bireysel değil, toplumsal bir kavramdır. Çünkü ahlâk bireyler üstü amaçlara sahiptir. Bireyler üstü olan ise sadece toplumdur. Bireyin sadece kendini ilgilendiren, diğer insanları ilgilendirmeyen veya etkilemeyen amaç ve eylemlerde ahlâk aranmaz. Toplum, iddia edildiği gibi bireyler toplamından daha öte bir anlama sahiptir. Her birey içinde bulunduğu kolektif yapıdan etkilenecek kimliğini oluşturur. Toplum bireylerden oluştuğu kadar bireyler de kimlik ve ahlâk bakımından toplumdaki etkilenir (Durkheim, 2004: 67-69).

Bireyciliğe dönük eleştiriler modernlik karşıtlığı ile birlikte sürmüş ancak zamanla ekonomi politik bir eksen de kapsamıştır. Bu kapsamda liberal ilke ve pratikler farklı yönlerden gelen eleştirilerin hedefinde olmuştur. Çünkü liberalizm, bireyciliği yüksek bir değer olarak kabul etmiş ve toplumu bireysel amaçların gerçekleştirilmesi için kurulmuş bir araç kategorisinde görmüştür. Liberalizme göre toplum bireylerin toplamından başka bir şey değildir. Liberal düşünceye göre bireyler kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için bir araya gelirler ve birbirlerine karşılıklı hizmet ederek çıkarlarını gerçekleştirirler. Gelişme için bireylerin rekabet etmesi gerekir.

Liberalizmin dayandığı bu ekonomi politige, birey-toplum tasarımlarına ve insanın doğasına dönük varsayımlara Karl Marx'ın yönelttiği sert eleştiriler hem sosyalist çevrelerde hem de liberal çevrelerde etkili olmuştur. Marx, *El Yazmaları*'nda insanın bireysel yönü ile toplumun karşıt varlıklarmış gibi yansıtılmasına karşı çıkmıştır. Marx'a göre birey toplumsallığın bir ürünü olmakla birlikte toplum da bireylerin birbiriyle ilişkilerinin bir ürünü olarak var olur. Bireyi toplumsal yapan şey, tikelliği içinde yaptığı etkinliklerle tümel olana yaptığı katkıdır. Birey bu noktada hem tikel hem de tümel bir varlıktır. Birey, insan türünün diğer üyeleriyle etkileşimi ile kendi varoluşunu gerçekleştirir. Bu etkileşim, birey olarak özgünlüğünü yok etmesi anlamına gelmez (Marx, 2013a: 113).

Marx'a göre insan, hayvandan farklı olarak kendi hayat etkinliğini bilinçli olarak sürdürür. İnsan kendi hayat etkinliğini yürütürken özgürdür. İnsanın bu özelliği onu tür varlığı yapar. İnsan, hayvandan farklı olarak ürettiğine bakabilir, onunla ilgilenebilir. Sadece kendisi için değil, türünün ihtiyaçlarına göre üretir. Aynı zamanda üretim yaparken estetik bir kaygı da taşır (Marx, 2013a: 80-82). Bir tür varlığı olarak, türünün bilincinde olan insanın geçmişine bakıldığında kendisi dışındaki insanlara bağımlı olduğu görülmektedir. İnsan, ilk olarak aile ve klanına, daha sonrasında farklı klanların karşı karşıya ya da bir araya gelmesiyle oluşan toplumlara bağımlıdır. Üretim ve ihtiyaçların karşılanması için bu bağımlılık zorunludur. Dolayısıyla insanın bireyliği de ancak toplum içinde kurduğu ilişkilerin bir sonucu olabilir. Toplumdan yalıtılmış bir bireyin kendi başına üretimiyle bir uygarlık kurması söz konusu değildir (Marx, 2013b: 21). Görüldüğü üzere toplumdan bağımsız olarak kendi başına bilinçli bir birey yaşamı olduğunu reddeden Marx ve Engels'e (2012: 9) göre insanın özü de tek tek bireylerin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. İnsanın özü, kendi gerçekliği içerisinde toplumsal ilişkilerin bir ürünüdür.

İnsanın hayvandan farklılaşmasındaki ilk adım üretim biçimlerinin farklılaşmasıyla gerçekleşir. İnsanlar kendi geçim araçlarını üretirken maddi koşullarını da belirler. Ancak bu, aynı zamanda insanların hayat tarzlarının bir temsili olur. Dolayısıyla yaşama tarzları onların ne olduğunu gösterir. Bireylerin ne ürettiği kadar, nasıl ürettiği, burada belirleyici olur. Nüfus arttıkça ilişkiler de bu tarz içinde biçimlenir (Marx ve Engels, 2012: 19). Üreten ve etkinlik yapan bir varlık olarak insan, tarih içerisinde hayatını yeniler. İnsan ve sahip olduğu bilinç, üretim etkinliklerinin ve ilişkilerinin bir sonucudur. İnsan bir yandan tarihi koşullar içinde değişirken, kendisi de tarihi koşulları değiştirir (Marx ve Engels, 2012: 32). Ancak bu kendiliğinden olmaz.

İnsan kendi tarihlerini keyiflerine ve seçtikleri koşullara göre değil, doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar (Marx, 2003: 14). Dolayısıyla varlığını üretim etkinliklerini gerçekleştirme biçimine göre oluşturan insan özü itibariyle kendi başına yaşayamaz. Onu bireysel olarak var eden ilişkileridir. Birey bir yandan bu ilişkilerin kurucusu, diğer yandan da sonucudur.

Marx, XVIII. yüzyıl ekonomi politiğinin ve kapitalist üretim biçiminin bireyi toplumdan ayıştırdığını, doğa durumu kurgularının da insanları sivil-burjuva toplumuna hazırladığını ifade etmektedir. Sivil-burjuva toplumun bireyleri birbiriyle rekabet halindedir. Toplumsal olan üretim, insanın türüne olan bağımlılığını ortadan kaldırarak özel amaçlara indirgenir. Üretim toplumu dışsallaştırarak ortaya çıkar ve bireyi yalıtılmış hâle getirir (Marx, 2013b: 21). Birbirine bağımlı ve türsel ihtiyaçlarına göre üreten özgür insanın ilişkileri özel mülkiyetin devreye girmesiyle değişir. Marx'a (2013a: 114) göre özel mülkiyet, insanları sadece bireysel olarak sahip olma etkinliğiyle sınırlandırarak onun tümel yönünü görmezden gelir. Böylece insan malik olmayı bireysel olarak sahiplenme olarak kabul ettiğinde tek yönlü bir doyuma hapsolür ve yalnızlaşır. Özel mülkiyetin egemenliğindeki insan artık bilinçli ve özgürce üretmekten yoksun kalır. Ürettikçe yoksullaşır ve emeğine yabancılaşır. Böylece yabancılaşmış emek, insanı kendi türüne de yabancılaştırır. İnsan insana yabancılaşır ve diğer insanlardan kopar (Marx, 2013a: 82). Marx'ın yabancılaşma kavramına yüklediği anlam iki boyutludur. İlki özne insanın bir parçası olan nesnelerin, insandan dışsallaşmasını ya da dışsallaştırılmasını ifade eder. Yabancılaşmadan önce insan, ürettiği nesne üzerinde söz sahibi ve nesnenin kullanıcısıdır. Oysa sınıflı toplumda üretilen nesne, üretenden koparılır. Böylece nesne hem koparana, hem de kopartılana yabancılaşır. Nesnenin yabancılaşması öznenin doğayla ve diğer öznelerle arasındaki bağın kopmasına ve ayrı yaşamasına neden olur (Kulak, 2011).

Marx köleliğin zorunlu olduğunu oysa ücretli emeğin gönüllü olduğunu belirterek yabancılaşmanın ücretli emeği tasvir ettiğini ifade eder. Kölelikte, efendi kölenin ürettiğini zorla alır. Ücretli emek ise ürettiğinin karşılığında ücret alır. Köleliğe nazaran ücretli emek daha özgürdür. Ancak ne kadar çok üretirse aslında kendisini ezen sermaye sahibine güç katmakta ve kendisi ezilmeye devam etmektedir (Silier, 2011). Dolayısıyla kapitalist toplumda işçi her ne kadar bir köleye göre daha özgür olsa da sadece beslenme, barınma, üreme ve boşaltma gibi hayvani ihtiyaçlarını giderebildiği evinde özgürlüğe sahiptir. Ama insani etkinliklerden ve onu biricik amaç yapan soyutlamada hayvanlaşmıştır (Marx, 2013a: 79). Marx'ın özellikle kapitalist toplum

düzeni ve liberal politik iktisatçıların teorilerine getirdiği eleştirilere göre birey, toplumdan ayrı düşünülemez. Birey, türüyle özgür ilişki kuran, üretimini bu ilişki içinde geliştiren, ürettiğini güzelleştiren bir varlıktır. Marx eleştirilerini sadece toplum adına değil birey adına da yapmaktadır. Liberallerin özgürlük üzerine düşüncelerini bir aldatmaca olarak gören Marx'a göre özel mülkiyet ve çıkar eksanlı hayat aslında bireyin biricikliğini ve özgürlüğünü yok etmektedir.

Marx ve takipçilerinin eleştirileri liberal çevrelerde de karşılık bulmuştur. Artan eleştiriler ve mevcut düzenin verdiği rahatsızlığın büyümesi karşısında bazı liberal düşünürler klasik liberalizmin bireyciliğini ve toplum tasarımı eleştirmiştir (Erdoğan, 1993: 26). Söz konusu liberal eleştiriler Marx'çı perspektiften etkilenmiş olmasına karşın liberalizmin tamamına bir karşıtlık içermemiştir. Eleştirmenler liberalizmin düzeltilerek rahatsızlığın giderilmesine yoğunlaşmıştır. Liberalizmin birey anlayışına karşı T. H Green ve Hobhouse gibi sosyal liberal düşünürler her bireyin sadece serbest bırakılmasıyla gerçek bir özgürlüğün oluşmayacağını, zayıf insanların güçlüler karşısında ezileceğini dile getirmiştir. Gerçek bir özgürlüğün her bireyce elde edilebilmesi için devletin aktif rol alması ve insanlara özgürlüğün imkânını sunması gerektiğini savunmuşlardır (Örs, 2015: 81; Sawyer, 2000). C. B. Macpherson ise Marx'ın eleştirileri ışığında liberal bireyciliğin sahiplenici olduğunu belirtmiştir. Sahiplenici bireyciliğin kökenini Hobbes ve Locke'un düşüncelerinde bulan Macpherson, sahiplenici bireyciliğin hâkim olduğu toplumda mülk ve sermayenin belli insanlarda toplandığını belirtmektedir. Diğerlerinin ise bu imkânı yoktur. Macpherson'a göre var olmak için üretmek zorunda olan insanın emeği güçlüler tarafından düşük ücretle satın alınır. Zayıf kişiler üretme özgürlüğüne sahip olmayıp sermaye sahiplerine bağımlı kalır. Bu tür bir toplum eşitsizliği derinleştiren, özgürlüğü azaltan, gücü belli bir yerde toplayan ve her şeyi rekabete bağlayan bir düzene sahiptir. Sahiplenici bireycilik her şeye sahip olmaya çalışan, açgözlü bireylerin sürekli çatıştığı bir ortam yaratır. Bireyler sahiplenmek için diğerleriyle amansız bir rekabete girerler. Bu tür toplumlarda rekabet her şeyin belirleyicisidir. Oysa sahiplenici bireyciliğin hâkim olduğu modern piyasa ekonomisinden önce her birey sahip olmak için değil, var etmek ve yapmak için yaşamıştır (Örs, 2015: 93-94; Macpherson, 1990: 51-60).

Liberal ana akımın bireye verdiği anlam ve bireyci ilkelerle birlikte modernliğin insan tasarımına bir tepki olarak komüniteryen düşünceler doğmuştur. Ancak komüniteryen düşünce akımı tek tip değildir. Birbiriyle farklılaşabilen düşünce zenginliğine sahip olmakla birlikte liberalizmin birey anlayışına karşı birçok ortak

noktada birleşebilmektedir (Örs, 2015: 103). Tıpkı liberaller gibi komüniteryenler de birbiriyle örtüşen düşüncelere sahip oldukları kadar çelişen düşüncelere de sahiptir. Örneğin komüniteryenizmin önemli bir temsilcisi olan Charles Taylor'a (2006b) göre liberaller ile komüniteryenler arasında keskin iki ayrı ve her biri tek tipmiş gibi bir ayırım yapmak yanlış anlaşılmalara yol açabilir. Çünkü hem komüniteryenizmin hem de liberalizmin geniş yelpazade temsilcileri vardır. Her iki düşünce akımı birey ve toplum hakkında farklılaşan düşüncelere sahiptir. Dolayısıyla komüniteryenlik de liberallik de iki zıt homojen düşünce olarak algılanmamalıdır.

Komüniteryenizmin önemli bir temsilcisi kabul edilen Sandel (2014: 8) liberalizmin yetersiz bir toplum anlatısına karşı çıktığı için kendisini komüniteryenlere yakın kabul etmektedir. Bunun yanında hakların, çoğunluğun değerlerine dayanması gerektiği ve toplumun gelenek ve değerlerinin kesinlikle tartışılmaması gerektiği fikrini savunan komüniteryenlere ise uzak olduğunu belirtmektedir. Mesela, 'iyi' anlayışına dayalı adalet ilkelerinin savunulmasında komüniteryenler farklı görüşler sunarlar. Muhafazakâr komüniteryenlerin eleştirilmez kabul ettiği toplumsal değer ve geleneklerine dayalı adalet ilkeleri Sandel'e (2014: 10) göre kabul edilemez. Ancak Sandel liberalizmin bireysel hakların, adalet kapsamında 'iyi'ye öncel ve 'iyi'den bağımsız olmasını sorgular. Çünkü toplumsal 'iyi' anlayışı, adaletle ilişkili olmakla birlikte hakları savunan adalet ilkelerinin ahlâki temelde meşrulaştırılması gerekir. Bu ilkelerin toplumsal değerlerle ve gelenekle ilişkisine bakılmaz. Dolayısıyla Sandel'e göre bireysel haklar ne din ve geleneklere karşı tarafsız bir konumdadır, ne de bu haklar tamamen din ve geleneklerden çıkartılabilir. Hem liberaller hem de radikal komüniteryenler bu konuda hataya düşmektedir.

Liberaller her bireyin kendi erdem anlayışını kendi aklıyla ve tercihiyle belirleyebileceğini ve bu tercihlere saygı duymamız gerektiğini belirtirken komüniteryenler buna karşı çıkmaktadır. Örneğin din ve vicdan özgürlüğü ile diğer özgürlüklere karşı liberalizmin tarafsızlık ilkesi ciddi sorunlar barındırır. Dini tercihlere saygı duyulması gerekliliği sıradan bir arzuyla eş tutulamaz. Liberaller dinin içeriğiyle değil, bireylerin tercihleriyle ilgilenirler. Oysa din, bir bireyin hayatında çok önemli bir yer tutabilir ve diğer tercihlerle eş tutulamaz. Dini bayram günlerinde tatil isteyen bir kişi ile maç izlemek için tatil isteyen bir kişinin tercihlerine aynı değer verildiğinde toplumsal hizmetlerin yerine getirilmesi gibi konularda ciddi sorunlar ortaya çıkar. Ayrıca toplumsal bir gereklilik ya da tehdit karşısında dini ritüellerin kısıtlanması gerektiğinde bu kısıtlamanın meşrulaştırılması imkânsızlaşır (Sandel, 2014: 12). Sandel

aynı yöndeki eleştirisini ifade özgürlüğü için de sürdürür. Devlet tüm düşüncelere karşı tarafsız kalmak durumundaysa, fiziksel zarara yol açmayan ancak nefret içeren ya da ayrılıkçı hak talebinde bulunan düşüncelere karşı nasıl bir yol izlenmelidir? Sandel'e göre ne liberaller gibi ifade özgürlüğü adına içeriğe bakmaksızın serbest bırakmak ne de radikal komüniteryenler gibi toplumsal bütünlüğü ve gelenekleri bozar kaygısıyla yasaklamak gerekir. Bu durumda ifadenin içeriğinin ahlâki temelde sorgulanması ve ona göre karar verilmesi gerekir. Örneğin Nazilerin ifade özgürlüğü, soykırım mağdurlarını inciteceği ve toplumsal bir yarara hizmet etmeyeceği gerekçesiyle yasaklanmalı, ancak topluluk içinde bir grubun grup haklarını talep eden talepleri ise serbest bırakılmalıdır (Sandel, 2014: 14-16).

Genel olarak Aristoteles'i takip eden komüniteryenler toplumun ortak amaçlarının göz ardı edilerek sadece bireysel amaçlarla siyasal toplumun meşrulaştırılamayacağını dile getirmektedir. Komüniteryenler vatandaş olarak ortak yaşama iradesiyle katıldığımız topluma karşı sorumluluklarımız olduğunu, ancak liberal bireyciliğin 'hak' temelli yaklaşımının ise birbirinden kopuk, ilişkilerden bağımsız benlikleri öne çıkararak modern toplumun dayanışmacı özelliklerini yok saydığını savunmaktadır (Örs, 2015: 103). Liberalizm, toplumsal ya da bir başka kaynaktan gelen dışsal amaçlarla bireyin yönlendirilemeyeceğini, her bireyin kendi kişisel amaçlarını seçme iradesi ve arzularıyla var olduğunu savunurken, komüniteryenler bireylerin toplumdan ayrı bir varlık olarak ele alınamayacağını belirtmektedir. Komüniteryenlere göre birey, içinde yaşadığı toplumun uzun zaman içindeki birikimi, değerleri ve kültürü ile şekillenir. Bireyi kişisel olarak var eden ait olduğu toplumun erdem anlayışı ve değerleridir (Haklı, 2017: 94-96). Devletin erdem ve ahlâk anlayışları karşısında tarafsız kalıp bireyleri bir başına bırakması, komüniteryenlere göre toplumsal aidiyet duygusu ve ortak değerleri yok eder (Berten, Silvelra ve Pourtois, 2006: 15).

Modernlik öncesinde evren bir bütün olarak anlaşılmakta, insanlar da evrende bulunan hiyerarşinin bir parçası olarak algılanmaktadır. Hayatın tüm toplum ve evrendeki diğer tüm nesnelerle bir bütün olarak algılanması bireyi bir yönden kısıtlarken, diğer yönden hayatın anlamını da içermekte ve birey-toplum çatışmasına yer vermemektedir. Modernliğin bu yapıyı yıkması ve bireyi serbestleştirmesi toplum ve birey hayatında anlam yitimine yol açmış ve bireyin kendi dışındaki her şeye araçsal bir bakış açısıyla yaklaşmasına yol açmıştır (Taylor, 2011: 11). Bu soruna karşı liberalizmin herkesin kendi iyisini seçmesi ve toplumun bireylerin seçimine karşı tarafsız kalması gerektiği düşüncesi de gerçekte bağdaşmamaktadır. Gerçekçi bir bakış

açısını Cumhuriyetçi düşünce sunar. Cumhuriyetçi düşünceye göre ortak duygular ve aidiyetle kurulan toplumun bireyleri toplumsal konularda kararlara katılarak özgürlüğü yaşar. Vatandaşlar özgürlüklerini korumak için birlikte sorumluluk alır. Kamusal bir ihtiyacın karşılanması ya da bir tehdit karşısında bir araya gelerek gönüllü olurlar. Ancak liberal bireycilik gerçekçilikten uzak biçimde, bireyler toplamı olarak nitelenebilecek bir toplum kurgusunu dayatmaktadır. Ortak aidiyet, duygudaşlık ve sorumluluk içeren vatandaşlık kavramını ve toplumu kişisel amaçlar için gerekli bir araca indirgeyerek insanların özgürlüğü birlikte yaşamasına engel olmaktadır (Taylor, 2006b). Taylor'a göre insan, liberalizmin tanımladığı gibi ahlâki değerlerini ancak kendi aklıyla oluşturan ve kendi arzularıyla hareket eden içi boş bir varlık değildir. Taylor, 'ben'in oluşumunun ancak toplumun kültürü içinde oluşabileceğini, 'ben'in oluşumunun da diğer bireylerle etkileşim içinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Liberal teorilerin iddia ettiği gibi toplumsal kültürden ve diğerlerinden soyutlanmış bir 'ben' oluşumu gerçekçi ve sağlıklı değildir (Üskül, 2003: 250).

Komüniteryen düşüncede insan, soyut ve tek başına bir varlık değildir. İnsan doğuştan itibaren aile, klan, millet gibi toplulukların içinde var olur ve bu topluluklara soy, dil, kültür ve din gibi bağlarla bağlanır. Bu toplulukların kurduğu devlet sadece bireylerin haklarını koruyan bir araç değil, toplumun tümünü ve toplumsal dokuyu koruyarak geliştiren üst kurumdur. Devlet, tüm toplumu kapsar. Toplum için gerekli 'iyi' ya da yarar anlayışının gerçekleştirilmesi için çalışır ve bireyler de bu 'iyi' kapsamında var olurlar (Üskül, 2003: 229). Komüniteryenler ahlâkın toplumdan bağımsız var olamayacağını ileri sürmektedir. Bireyler, komüniteryenlere göre içinde bulunduğu toplumun değerleri ve 'iyi' yönelimini benimseyerek kendi ahlâki temelini oluşturur. Böylece toplumla bütünleşerek bireysel olarak varlığını sürdürür (Haklı, 2017: 100). Bununla birlikte Rawls'cu liberal teorilerin felsefi düzlemde incelenmiş teoriler olmasına karşın pratik hayatta bir karşılığının olmadığı komüniteryenlerce dile getirilmektedir. Günümüz toplumlarının işbölümleri, uluslararası piyasaların işleyişi ve çok uluslu şirketlerin etkinlikleri göz önüne alındığında bireylerin kendi yetenekleri, ilgileri, çabaları ve yaptığı sözleşmeler yoluyla özerkleşebileceği konusu gerçekçi değildir. Liberal teoriler bireysel beceri ve ilgilere göre özgür tercihler yapılarak yaşanabileceğini fazla abartmaktadır. Bunun yanında tercihleri yönlendiren çeşitli güçlerin denetlenmesinde, bireysel becerilerin kullanılmasında ve bireyin kendini geliştirmesinde ortaya çıkan engelleri ise göz ardı etmektedir (Örs, 2015: 106).

Taylor (2006a: 72) bireyi önceleyen anlatılara ve her şeyi ‘önce birey’ olarak kavradığımızı öne süren düşüncelere karşı çıkmaktadır. İnsanın ilk kavrayışları toplumsallıkta gömülüdür. İnsan ilk olarak kendini ve çevresini evlat, baba ve kabilenin üyesi olarak tanımlamıştır. İnsan kendini birey olarak daha sonra tanımlamıştır. Bu tanımlamaya, dünyanın Tanrısal bir tasarımla işlediği algısının insanlar arasındaki karşılıklı çıkar ilişkileriyle ‘görünmez el’ sayesinde işlediği algısıyla yer değiştirmesi eşlik etmiştir (Taylor, 2006a: 76). Sandel’e göre de bireyin kimliği aile, millet gibi topluluğa ve topluluğun tarihine bağlıdır. Birey bu aidiyet hissi ile kendi kendini yorumlayan bir özne olarak kendi tarihini yazabilir. Bireyin kimliği onun adalet duygusunu ve erdeminin kaynağını açıklayabilir. Oysa liberal etik bireyi tarihinden ve aidiyetinden soyutlayarak kendi başına bırakır (Üskül, 2003: 235).

Taylor (2011) her ne kadar modernleşmenin bir kazanımı olsa da bireyci bir toplumun oluşmasının hem bireyler hem de toplum için çeşitli tehlikeler barındırdığını savunmaktadır. Çünkü bireycilik benlik üzerine odaklanır. Sadece benlik üzerine odaklanma ise hayatın anlamını daraltarak tatsızlaştırır. Başkaları için kaygılanma ya da onlar için de bir şeyler yapma konusunda bireyleri kayıtsız bırakır. Bu durum çevremizdeki her şeyi ve kişiyi araçsallaştırmamıza, hayatımızı yönlendirmemiz gereken amaçların da ‘kâr-maliyet’ hesaplamalarının gölgesinde kalmasına yol açmaktadır. Böylece özgürlüğümüz, araçsallaştırma mantığımızla daralarak bizi sermayenin dayattığı yaşam biçimlerine karşı güçsüz bırakır (Taylor, 2011: 12-16). Sandel de günümüz topluluklarının toplum olarak anlamını yitirdiğini, bireysel ve kolektif olarak bir memnuniyetsizlik hissinin tüm toplumu kuşattığını belirterek aile, mahalle ve millet gibi toplumların ahlâki değerlerinin parçalandığını iddia etmektedir (Üskül, 2003: 235).

Komüniteryenlerin toplum merkezli birey anlayışları ile liberal bireycilik eleştirisi farklı düşünürlerce de geliştirilmektedir. Özellikle neoliberalizmin ve bileşenlerinin toplumsal ilişkilere ve doğrudan bireye olan olumsuz etkileri eleştirilen konuların başında gelmektedir. Bu eleştirilere göre toplumun dışlanması ve rekabete dayalı bireyciliğin yüceltilmesi toplumu çözmekte, bireyi de topluma bağlı olmaksızın yaşamının sözde özgürlüğüne çağırmaktadır. Toplumsal normlara meydan okumak, toplumun kültürünü, alışkanlıklarını reddetmek, anlık değişimler yaşamak, rekabeti hayatımızın her alanında gereklilik olarak görmek, haz odaklı hayat tarzlarını seçerek tüketime yönelmek ve diğer bireyler ve gruplarla geçici bağlantılar kurmakla mutluluğun yakalanacağı zihinlerimize işlenmektedir.

Bireyci ve kapitalist yaşama biçimlerine güçlü eleştiriler getiren Bauman'a (2017) göre 'kendini sevmeye' hali, insanı diğer canlılardan ayıran ve insanın hayatta kalmasını sağlayan önemli bir özelliktir. İnsanın kendini sevmesi için kendinde sevimli bir şeyler bulması gerekir ki, bu da ancak diğer insanların bizde sevebilecek özellikler bulması ile mümkün olur. İnsan diğerleriyle etkileşimdeyken önemsendiğini, sevildiğini hissederek ve kendine güvenildiğini farkederse kendini sevebilir ve böylece hayatta kalma şansını artırır. Bizim için önemli olan kendini sevmeye, başkalarına bağımlı ise 'komşunu kendin gibi sev' ilkesi zorunluluk haline dönüşür. Kanıttan ziyade inanç gerektiren bu ilke insanlığın doğuşunu gerçekleştirirken hayatta kalma içgüdüsünden ahlâklılığa geçişi de sağlamış olur (Bauman, 2017: 108-111). Dolayısıyla toplum, salt çıkarların temini için kısa süreli sözleşmelerin eseri olan geçici bir yapı değildir. Aksine Bauman'a (2011) göre toplum bir anlam fabrikasıdır. Bireysel olarak hayatın anlamı da ancak toplum içinde elde edilebilir. Çünkü toplum, bireyler arasında onaylamanın ve paylaşmanın öteki adıdır. Toplum, onaylanmış ve paylaşılanı yüceltilmiş hale getiren devasa bir güçtür. Bireyin öncesinde ve sonrasında var olan toplum içinde onaylamak, onaylanmak, paylaşmak ve paylaştıklarımıza saygı göstermek mutlu olmanın tek reçetesidir (Bauman, 2011: 10). Birey olmayı kendi bireyselliğinin bilincinde olma ve kendi kimliğini tanıma olarak tanımlayan Horkheimer'a (2010: 145) göre bireyleşme toplumdan ve siyasetten kaçış değildir. Bu orman kanunlarına geri dönüşe ve bireyselliğin son kısıntılarının da yok olmasına yol açar. Bağımsızlık, adalet, özgürlük ve hâlden anlama gibi özellikler hem bireysel hem de toplumsal özelliklerdir. Bireyi tehdit eden toplum değil, kitle kültürünün egemenliğinde gelişen atomlaşmadır. Oysa gelişmiş birey için gelişmiş toplum gerekir (Horkheimer, 2010: 150).

Benliği merkeze alan ve görecelilik esasına göre kurgulanan bireycilikte kişinin yakınlıkları ve çevresinde olan bitenler araçsallaştırılmış ve doyumun merkezine birey yerleştirilmiştir. Bireysel istek ve değerlerinin dışındaki istem ve değerler, kaynağı ister aşkın, ister farklı bir kaynak olsun görmezden gelinmiştir. Kapitalist üretimin biçimlendirdiği toplumsal düzenlerde iş arama gibi nedenlerle mekânsal hareketlilik zorunluluk halini almıştır. Böylece araçsallaştırma ve çıkar odaklı hayatı yaşamaya zorlanan bireyler arasında eski bağlar kopmuştur. Kurulan ilişkiler gayrişahsî, rastlantısal ve yüzeysel bir hâle dönüşmüştür (Taylor, 2011: 53). Bauman'a (2011: 22) göre günümüzde insanlara sunulan kısa süreli ilişkilerdir. Uzun süreli ilişkilerin sorumluluğundan kaçınmak özendirilir. Hareketlilik ve esneklik yüceltilen bir erdem

haline getirilir. Kaynakların güçlüler tarafından sınırsız tüketilmesi birçok sefaleti üretmesine karşın, bu durumun alternatifsiz ve normal olduğu dayatılır. Sennett (2014: 25) de Bauman'la benzer görüşleri paylaşır. Yaptığı çalışmalardan çıkardığı sonuçlara göre ilişkilerin kısa süreli ve sadakatten uzak yaşanmaya başlandığını, bunun da güveni ortadan kaldırdığını belirtmektedir. Güvenin ve sadakatin olmadığı topluluklarda fedakârlık, adanmışlık duyguları ve sorumluluk bilincinin gelişmeyeceğini savunmaktadır. Oysa insanın geçici hayatına anlam bulabileceği tek yer toplumdur. Süresi önceden belirlenmemiş uzun süreli bağlılıklar ve diğerlerine karşı sorumluluk duygusu bireyselliğin de sağlıklı biçimde hayat bulabilmesi için gereklidir.

Güven duygusunun kaybı sadece diğerine karşı olan durumlarda değil, kendimizi ilgilendiren konularda da yaşanmaktadır. Belirsizliklerin gittikçe hâkim olduğu hayatımızda geleceğe dönük öngörebilme becerimiz pasifleştirilmiştir. Başımıza gelmesi muhtemel aksiliklerin dışında da planlarımız alt üst olmakla karşı karşıyadır. Horkheimer (2010: 154) artık kişinin çocukları bir yana, kendi geleceğini bile planlayamaz olduğunu, büyük sermaye gruplarının oluşturduğu dışsal koşullar karşısında çaresiz bırakıldığını ifade ederek bu durumun bireyde kendi zihinsel işlevlerini kullanmaktan uzaklaşmaya, bireyin asıl bireysel özelliklerini ve gerçek özgürlüğünü kaybetmesine yol açtığını savunmaktadır. Bauman'a (2011: 60) göre bu belirsizlik, özgürlük uğruna kabul edilmiştir. İstenmeyen bir eylemi gerçekleştirmeme ve bir başkası tarafından bir eyleme zorlanmama olarak ifade edilen bu özgürlük ideali günümüzde güvensizlik ve belirsizlik karşılığında elde edilebilmektedir. Sennett (2014: 32) yeni kapitalizmde belirsizliğin ve istikrarsızlığın olağanlaştırıldığını ve hiç kimsenin bu belirsizlik karşısında dehşete düşmediğini belirtmektedir. Beck (2005) günümüz toplumsal yapısını 'Risk Toplumu' olarak nitelendirmektedir. Örneğin sanayileşmeye dayalı toplumda insanların sınıf ya da çıkar gruplarından oluşan kolektif yapılar içerisinde belirli bir sınıf bilinci ve grupla ilerleme ideali taşıyarak yaşadığını belirtmektedir. Oysa şimdi bu toplumsallığın yıkılarak insanların modernliğin ilk zamanlarında olduğu gibi aşkın olandan ve gelenekten değil, tam da bu kolektifliğinden kopup, risk toplumuna katılmaya zorlandığını savunmaktadır. Risk toplumunda ise insanlar bireysel, toplumsal ve küresel ölçekteki risklere karşı tek başına mücadele etmek zorunda bırakılmaktadır. Beck'in risk toplumu olarak nitelendirdiği ve düşünümsel modernlik çağı olarak adlandırdığı bu dönem Sennett'e (2011) göre yeni kapitalizmin kültürünün hüküm sürdüğü bir dönemdir. Sanayi döneminin ve refah devleti rejimlerinin bürokratik yapısı 1960'larda 'demir kafes'e benzetilerek

eleştirilmiştir. Bu yapının yıkıldığı yeni düzen ise cemaatleri etkinleştirmek yerine var olan kolektiviteleri de yok etmiştir. Bireysellik, rekabet, geçicilik, hareket, değişim ve belirsizlik yeni düzenin ilkeleri olmuştur. Belli bir işte çalışarak geleceği planlama imkânı ortadan kalkmış, insanlar kısa süreli sözleşmelere dayalı işlere mahkum edilmiştir. Sürekli beceriler geliştirme ve yeni durumlara uyum sağlama zorunluluk haline gelmiş; bağımlılık ve bağıllık durumları dışlanmıştır. Artan rekabetle birlikte sadakat ve güven ortadan kalkarken zayıfların aleyhine eşitsizlikler sürekli artmıştır. İşlemler ilişkilerden daha önemli hale gelmiştir (Sennett, 2011: 30-40).

Yeni düzenin belirsizliğinde bireyselleşmenin anlamı, modernleşmenin başlangıcındaki sıkı kolektif ve aşkın bağlardan kopuş olarak taşıdığı anlamdan çok farklıdır. Yeni anlamıyla bireyselleşme, her bireyin karşılaştığı sorunlarla tek başına mücadele etmesi, başarısızlık ve kayıpların nedenini kendi beceriksizlik ve ihmallerinde araması gerektiği anlamını taşımaktadır. Bu bireyselleşme de öncekinde olduğu gibi özgür bir seçimin ürünü değil, kaçınılmaz bir kaderdir (Bauman, 2011: 62-63). Neoliberalizm, başarı ve başarısızlık konusunda bireysel çaba, beceri ve sorumlulukları öne çıkarır. Örneğin iş hayatında bir başarısızlık varsa bu, bireyin kendi bilgi ve becerisini yeterince geliştirememesine bağlanır. Bireylerin karşı karşıya kaldığı zarar veya başarısızlık durumunda eşitsizliğin ya da sistemin neden olduğu olumsuzluklar göz ardı edilir. Her bireyin mülk, beceri ve bilgiyi de kapsayan kişisel sermayesini piyasa mantığına uygun biçimde kullanmakla sorumlu olduğu savunulur. Neoliberalizmin bireyciliğinde başarısızlığın nedeni, bireyin söz konusu sermayesini etkin ve akılcı biçimde kullanamaması olarak gösterilir. Bireyler başarısızlığın bedelini kendi başına ödemekle başbaşa bırakılır (Harvey, 2015: 73; Dardot ve Laval, 2012: 282). Risk alamayan, hareketsiz kalan daha baştan başarısız olmayı ve kaybetmeyi kabullenmiş sayılır (Sennett, 2014: 99). Neoliberalizmin toplumsal politikasında kaza, hastalık gibi bireysel riskler ve zararlar ile yaşlılık ve ölüm gibi olağan riskler karşısında bireyler özel sigortalar aracılığıyla kendi önlemlerini almak zorundadır. Kazançlarıyla bu risklerin önlemini almayan ya da alamayanların kamu/toplum tarafından karşılanan sigortalarla korunması reddedilir. Bu toplumsal politikanın amacı olası tüm engelleri aşarak ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve bireyleri kendi başının çaresine bakacak hale getirmektir (Foucault, 2016: 125).

Bireyin kendi kendinden sorumlu tutularak bir başına bırakılması, onu var kalmak için rekabetçi olmaya iter. Sadece kendi kazanç ve başarısı için çalışan ve girişim yapan bireyin karşısına aynı amaçlara sahip diğer bireyler çıkar. Böylece sadece

iş hayatında değil, hayatın her alanında rekabetçiliğin egemenliği başlar. Rekabet, sistemin işleyiş kodudur. Dardot ve Laval (2012: 267) neoliberalizmde emeğin verimliliğinin artırılması için ‘zenginleşmenin’ büyük bir değer hâline getirildiğini ifade eder. Her birey zenginleşebilmek için rekabet çerçevesinde çok çalışmak, kendi becerilerini sürekli geliştirmek ve sorumluluk bilincine ulaşmak zorundadır. Toplum hiç kimseye bir şey borçlu olmadığı için her birey kendini sürekli kanıtlayacak, risklere karşı başının çaresine bakacak ve kendi kendinin denetleyicisi olacaktır. Harvey (2015: 73) de neoliberal politikanın rekabeti bir erdem olarak sunduğunu belirtmektedir. Üretimin ve verimliliğin artması, kalitenin yükselmesi ve fiyatların düşmesinin ancak rekabet yoluyla mümkün olacağı savunulur. Bireyler, şirketler ve devletlerarası olmak üzere ekonomik işleyişin her noktasında rekabet var olmalıdır. Devletler de ülke içinde rekabetin işleyebilmesi için hukuki önlemleri almakla yükümlü tutulur. Bunun yanında neoliberalizmin toplumsal etkisi zihin ve davranışların rekabetçi biçimde dönüştürülmesi olmuştur. Rekabetin baskısı bireylerin üzerine yoğunlaştıkça kazançların azamileştirilmesi ve her bireyin kendi kendini rekabetçi davranışlarla yönetmesini sağlaması, sistemin hedefini oluşturmaktadır (Dardot ve Laval, 2012: 249). Temel çekirdeği özel mülkiyet olan neoliberalizm, mülkiyet kavramının içeriğini şirketleşme olarak doldurmaktadır. Neoliberal bireyci toplum kurgusuyla rekabet ve piyasa ilkelerine dayalı şirket modelini bireylerin, ailelerin, her türlü grup ve kurumun davranışına yansıtma asıl hedefi oluşturmaktadır (Foucault, 2016: 130).

Klasik liberalizmden devralınan haliyle siyasal özgürlüklerin temelinin ekonomik özgürlüklerle gerçekleşeceği neoliberaler tarafından da şiddetle savunulmuş; piyasa hukukuna ve bireylerin tercihlerine müdahalede bulunulmaması gerektiği ısrarla vurgulanmıştır. Lakin söylemsel olarak bireyliğe ve özgürlüklere bu denli yapılan vurgu hem teorinin kurgusunda çelişkiler barındırmakta, hem de iddia edildiği gibi pratikte karşılık bulamamaktadır. Curtis’e (2015: 61) göre piyasanın kâr edeni desteklediği; zarar edeni ve başarısız olanı ise oyun dışı bıraktığı bir düzende ortaya çıkan özgürlük değil, bir çeşit totaliterizmdir. Liberal düşüncede her türlü ‘iyi’ anlayışına kayıtsız kalma ilkesine karşın ‘kâr getiren iş, iyidir’ prensibi piyasanın işleyiş ilkesini oluşturmaktadır. Verimlilik ve arzuların tatminini karşılama ile gerçekleşecek olan kâr etme durumu, yaşayabilmenin zorunlu koşulu haline gelmektedir. Kârı artırmak tüm şirketlerin, başarıyı artırmak da tüm bireylerin üstünde yoğun bir baskıya dönüşmektedir.

Sennett'e (2014: 51) göre merkezi bürokratik yapı özgürleşme gerekçesiyle yıkılarak esneklik rejimi getirilmiştir. Esneklik, özünde bir özgürlük getirse de esnekliğe dayalı egemen ekonomi politik, özgürleşme değil daha çok hissedilen bir baskı oluşturmuştur. Kurumlar esneklik rejimi gereğince kökten dönüştürülerek zamansal birikimdeki süreklilik bozulmuştur. Esnek uzmanlaşma ile belli bir işte uzmanlaşma değil, kısa süreli görev ve hedeflerle çalışanlardan sürekli olarak yeni beceri ve çalışmalar istenmektedir. Merkezi olmayan iktidar yoğunlaşması ile ilişkiler doğrusal değil çok yönlü ve dolambaçlı kurulmaktadır (Sennett, 2014: 56-62). Dolayısıyla bürokratik yapıda var olan hiyerarşinin tek yönlü ve somut biçimdeki emir-komuta ilişkisi yerini çok yönlü ve doğrusal olmayan kontrollere bırakmıştır. Çalışan bireyler rekabetçilik esasına dayalı olarak bilgi ve becerilerini sürekli olarak geliştirmeye zorlanmıştır. Sennett (2014: 65-69) kullanım nesnelerine, kişilere ve kurumlara bağlılıkların ortadan kaldırıldığını, geçmişle bağın koparıldığını, düzensizliğin bir düzen olarak kabul edildiğini belirterek yaşananların sınırlar içinde olmak kaydıyla ahlâkdışı bir özgürlük olduğunu savunmaktadır. Bu ahlâkdışı özgürlük hem çalışanlarda hem de yöneticilerde karakter aşınmasına yol açmaktadır.

Neoliberalizm, bireylerin rekabetçi ve girişimci özne olarak kendisine sunulanlar arasında en akılcı ve çıkarlarına uygun olanı 'seçme özgürlüğü'nü yegâne özgürlük olarak sunar. Seçme özgürlüğü kapsamında birey, seçtiklerinden sorumlu ve riskleri göze alabilmiş olduğu ölçüde özgürdür. Birey her şeyin en iyisine sahip olmak için rekabetin hâkim olduğu piyasada kendi tercihleriyle seçim yapmalı, risklere karşı da en iyi güvenceyi sağlayacak sigorta yatırımlarını gerçekleştirmelidir (Dardot ve Laval, 2012: 276). Neoliberal bakış açısında eğer bireyler piyasada başarısız oluyor ve zarara uğruyorsa bunun sorumlusu olarak piyasa değil, bireyin akılcı seçimler ve yatırımlar yapmaması olarak kabul edilir. Aksaklıkların ve başarısızlıkların nedeni piyasanın tam olarak işletilmemesi ya da bireylerin piyasa kurallarına yeterince uyum sağlayamaması olarak gösterilir (Curtis, 2015: 86). Bireylerden, bilgi ve becerilerini en iyi şekilde geliştirecek eğitim yatırımını akılcı seçimlerle yapması beklenir. Kamunun eğitim alanından çekilmesini savunan neoliberaler özel sektörün rekabetçi ve gelişime açık yapısıyla bireylere çok daha nitelikli ve şartlara uygun eğitim imkânı sunacağını, bu imkânlar arasından da bireylerin en akılcı seçimleri yapmasının daha kolay olacağını iddia etmektedir (Dardot ve Laval: 2012: 277). Emek de işgücünü satan bir mübadele partneri olarak değil, kendi gelirini üreten bir girişimci olarak yansıtılır. İnsanlar bir yandan gelir akışlarının devamı için kendi bilgi ve becerilerine yatırım yaparlar, diğer

yandan kendi çocukları için de bu yatırımı eğitim yoluyla sürdürerek neoliberalizmin ihtiyaç duyduğu sosyal sermayeyi hazırlarlar. Sıradan okul ve mesleki formasyondan daha fazlasını ifade eden eğitim, neoliberal bireyin kendi kendisinin şirketi ve girişimcisi olabilmesi için başvurulacak bir yatırım aracı olarak düşünülür (Foucault, 2016: 193). Neoliberalizm insanlardan yüksek düzey performans göstererek sürekli rekabet içinde olmalarını talep etmektedir. Her bireyin şirket mantığına göre yaşamasını, ilişkiler kurmasını, kendi ayakları üzerinde durmasını; yaşamak ve haz almak için rekabet şartlarında ayakta kalmasını şart koşmaktadır. Bu düzenekte kişinin kendine yatırım yapmayarak yerinde sayması ve 'kendini aşmaması' bir kusur kabul edilmektedir (Dardot ve Laval, 2012: 389-391). İnsanların akılcı seçimlerle kendine yatırım yapması, becerilerini ve üretkenliklerini geliştirmesi aslında özgür bir tercihten öte hayatta kalmanın tek şartıdır. Çünkü neoliberal toplumda insanlar, çeşitli haklara doğal olarak değil, üretkenlikleri ölçüsünde sahip olabilmektedir. İnsanları koruyan zırh, medeni ve evrensel haklardan ziyade üretkenlikleridir. Buna örnek olarak siyasi sığınma ve vatandaşlık talepleri sığınmacıların kaçtıkları zulüme göre değil, üretkenlikleri ve beceri düzeyine göre değerlendirilmektedir (Curtis, 2015: 140).

Esnek üretim ve çalışma biçimi teknolojik gelişmeyle birlikte üretimin hızlı ve ucuza gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ancak üretimin devamlılığı için tüketimin de üretim hızına ulaştırılması gerekir. Hızla değişen moda, göz boyayan reklamlar, geçiciliğin öne çıkarılması gibi yollarla tüketim nesnelerinin kullanım süresi kısalmaktadır. Her türlü kültürel değer metalaştırılır ve tüketim kültürel bir alışkanlık haline getirilir (Harvey, 2010: 180). Bu süreçte bir yandan moda, zevkler ve alışkanlıklar hızla değiştirilirken diğer yandan en son bilimsel keşif, teknoloji ve sürekli güncellenen bilgiye anlık erişim hızı rekabeti yoğunlaştırır. Oluşan amansız rekabette bilimsel bilgi ve araştırmalar da metalaşır. Üniversiteler ve araştırma enstitüleri metalaşan bilgiyi üretmek ve para kazanmak için araştırmacıların üzerine baskı kurarken, sermaye de kendi kârlılığına yarayacak bilgi için bilimsel kuruluşları destekler ve böylece bilim, piyasanın emrine girer (Harvey, 2010: 184). Aslında bilimin bu noktaya gelişi yeni değildir. Taylor, (2011: 87) Bacon'un bilimde esas olanın doğruluk değil, etkililik olması gerektiği düşüncesinin modern bilimin araçsallaşmasına öncülük ettiğini belirtmektedir. Bilimin metalaşmasındaki nedenleri liberal pragmatizmin egemenliğinde bulan Horkheimer (2010: 58) da tüm doğayı ve toplumu kapsayan genel amaçlara odaklanan nesnel aklın dışlandığını ve yerine kişisel amaçlara ulaşmak için gerekli yolların uygunluğunu denetleyen öznel aklın geçirildiğini belirtmektedir. Öznel aklın

egemenliği ise aklın biçimselleşmesine ve doğaya egemen olma amacını gerçekleştirecek bir araca dönüşmesine yol açmıştır (Horkheimer, 2010: 67). Aklın içeriğindeki bu değişim hem doğanın çıkarlar için kullanılacak bir kaynak olarak görülmesine, hem de bilimin çıkarlara hizmet eden bir yatırım nesnesine dönüşmesine neden olmaktadır. Aklın araçsallaşmasıyla insan, kendine en yüksek ideal olarak güç ve faydaya ulaşmayı belirlemektedir.

Bolluğun hâkim olduğu ve kıtlığın unutturulduğu bu zamanda tüketimin artması ve sürekli hale gelmesi için nesneler birbirini tamamlayıcı biçimde sunulur. Nesnelerin toplamı görüldüğünden daha fazla anlam ifade eder. Her bir nesne birbiriyle tamamlayıcı biçimde sunulur. Marka ve nesnenin bütünlüğü nesnenin işlevselliğinden daha fazla önemlidir. İnsanların nesnelerle ilişkisinde nesnelere yüklenen anlam, ihtiyacı gidermesinden daha ötedir (Baudrillard, 2010: 17-19). Marka, aynı işleve sahip kullanım nesneleri arasındaki homojenliğı gizlemek amacını taşır. Aynı nesneler arasındaki küçük farklar abartılarak markanın kendisi nesneden daha önemli olarak sunulur. Aynı zamanda nesnenin yüzeysel görünümü sürekli değiştirilerek insanlar daha fazla uyarana sahip olanı aramaya ve bunları tüketime yönlendirilir (Sennett, 2011: 91-93). Tüketim toplumunda her türlü nesneye ihtiyaç varmış hissi oluşturulur. Sahip olunan tüketim nesnesi ve nesnenin markasıyla insanlar belli gruplar içinde statü ve kimlik sahibi olur (Baudrillard, 2010: 80). Kimlik arayışında olan insanlara tüketim tek adres olarak gösterildiğinden insanlar da çeşitli tüketim kalıplarıyla kimlik edinme çabasına girişir. Ne var ki elde edilen kimlikler kalıcı olmaktan yoksundur ve tüketilmek zorundadır. Kimlik tüketimi Başçı'ya göre (2015) üç ayrı kategoriye ayrılır. Makro düzey kimlik tüketimi ulusal düzeyde bir tüketim olup ulusal kültürü yansıtan tüketim kalıpları devreye girer. Mezzo düzey kimlik tüketiminde belli bir sosyal grubun ya da marka topluluğunun davranış kalıpları içselleştirilirken mikro tarz kimlik tüketimi doğrudan markayla özdeşleşmeyi içermektedir.

Tüketim kültürünün yaygınlaştırılması ile amaçlanan, tüketici olarak insanların arzularının metalaştırılmasıdır. Tüketim toplumunda var olabilmenin biricik yolu, kişinin kendini de satılabilir bir nesne haline getirebilmesidir. Metalaştırma dışardan bir zorlama ile değil, bizzat bireyin kendisi tarafından gerçekleştirilir. Topluma ayak uyduramama korkusu piyasa tarafından beslenir. İnsanların bu korkuyu yenebilmesi ve bireysel tercihlerini yapabilmesi vaadiyle tüketim araçları piyasaya sunulur. Tüketim toplumunda tüketici de ancak bu araçlarla toplumsallaşır (Bauman ve Lyon, 2016). Foucault ise neoliberalizmin tüketim olgusunu üretim olgusuyla birlikte ele aldığını

ifade eder. Neoliberalizmde birey, basit bir mübadele insanı değildir. Tüketerek bir bakıma kendi tatminini üreten bir girişimci ve kendi kendisinin şirketidir. Birey sadece anlık tatmin için değil, kendi tatminini kendisi üretmek için tüketir (Foucault, 2016: 193-4). Kendi tatminini üretmek için tüketmeye mecbur olan birey kendi kazancının artarak devam edebilmesi için kendini geliştirmeye adar.

Görüldüğü üzere liberalizmin kuramsal düzlemde savunduğu bireycilik ile neoliberalizmin oluşturduğu koşullarda bireyin geldiği durum hem birey hem de toplum açısından çelişkiler ve sorunlar barındırmaktadır. Geline nokta birey atomize edilmiş, sosyal yönü çıkarlar ve arzular çerçevesine hapsedilmiştir. İnsanlar çevresindekilerle sevgi, güven ve dostluğa dayalı ilişkiler geliştirmek yerine sözleşmelere dayalı profesyonel ilişkiler kurmaya yöneltilmiştir. Ayrıca sermaye grupları tarafından bireyin her bir anı biçimlendirilerek bireye üretkenliği ve becerileri kadar değer atfedilmiştir. Böylece birey bir araca dönüştürülerek ‘özgürlük’ ve ‘kendinden sorumlu olmak’ temalarıyla bir başına bırakılmıştır. Horkheimer’ın (2010: 120) belirttiği gibi aslında ‘özne’ yüceltilirken öldürülmüştür. Birey bir yandan özgürleştirilirken doğayla aynı kaderde buluşmuş ve çıkar nesnesi haline gelmiştir. İnsan başarılı olabilmek için dışardan gelen anlaşılabilir durumlara uyum sağlayabilecek bir aygıt haline gelmiştir. Hayatta kalmak dışında diğer amaçlarından soyutlanmış ve karşılaştığı her şeye, bu amaca uygunluğu derecesine göre önem vermeye zorlanmıştır. Kendisi araçsallaştığı halde bunun farkına varamamış ve kendisinin dışında her şeye meta gözüyle bakmaya başlamıştır (Horkheimer, 2010: 126). Bireysel özgürlük vurgusunun liberalizmde gerçek bir özgürlükten ziyade özgürlüklerle yönetilmeyi içerdiğini savunan Foucault’a (2016: 55) göre kurulmak istenen toplumda özgürlük gerektiği kadarıyla bizzat üretilir. Sanki piyasa şartlarında özgürce ve sözleşme etiğine göre davranıyormuş algısı yaratılarak insanların tutum ve davranışları belli bir yöne kanallı edilir. Yani insanlar sadece kendi becerileri ile çıkarları için çalışmaya, kolektif yapılara güvenmemeye ve sürekli rekabetle yaşamının zorunlu olduğu bir hayatı doğal kabul etmeye yönlendirilmektedir (Dardot ve Laval, 2012: 293). Genel itibarıyla liberal düşüncede bireylerin bölünemez ve birleşemez biçimde birbirinden farklı olduğu vurgulanmaktadır. Ancak gelinen noktada tüm farklılık vurgularına rağmen bireyler çıkarlarının peşinde koşanlar olarak benzeşmiştir (Horkheimer, 2010: 153). Liberal düzende kurgulanan toplumsal düzen neoliberalizmle hem genişlemekte hem de derinleşmektedir. Aynı işleve sahip farklı marka ürünler gibi her birey birbiriyle sadece

detaylarda farklılaşmaktadır. Her birey, bir bütünün birbirine benzeyen ama ayrıksı duran parçalarına dönüşmüştür.

3. BÖLÜM

YÖNTEM

Bu bölümde çalışmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı, araştırmanın geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları ile verilerin analizi hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Çalışmanın Deseni

Bu çalışmada desen olarak Karma Yöntem belirlenmiştir. Karma Yöntem araştırmaları yakın zamanda ortaya çıkmıştır ve halen gelişmektedir. Karma Yöntem araştırmasında hem nicel hem de nitel yöntemler birlikte kullanılarak uyumluluk tezi dikkate alınır. Bu tez, nicel ile nitel yöntemlerin birbirinin tamamlayıcısı olduğu kabulüyle her iki yöntemin tek bir çalışmada kullanılabileceği fikrine dayanır (Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 424). Nicel araştırmalar çok sayıda katılımcıdan yüzeysel veri toplarken, nitel araştırmalar az sayıda katılımcıdan derinlemesine veri toplar. Her iki yöntemin de sınırlılıkları bulunmakta olup karma araştırma yöntemi bu sınırlılıkları en aza indirmeyi ve problemi anlamada en doğru noktaya ulaşmayı hedeflemektedir (Creswell ve Plano Clark, 2014: 10).

Karma Yöntem nicel ve nitel araştırmaların basitçe birlikte kullanılması değildir. Aynı araştırma sorusu üzerinde her iki yaklaşımla elde edilen geniş çaplı verilerin derinlemesine analizini, bu veriler arasında bağlantı kurmayı ve birleştirme yapmayı gerektiren karmaşık bir süreçtir (Creswell, 2012: 535). Karma Yöntem araştırmaları tek bir yöntemle cevaplanamayacak olan soruları cevaplamaya yardımcı olur. Nicel ve nitel yöntemler arasında bir köprü oluşturarak yöntemler arası bölünmeyi ortadan kaldırır. Probleme dönük farklı alternatiflerin değerlendirilmesinde çoklu bakış açısı sağlayarak araştırmayı pratikleştirmeye yardımcı olur (Creswell ve Plano Clark, 2014: 15). Ayrıca tek bir yaklaşımla elde edilecek verilerle anlaşılması eksik kalacak olan araştırmalarda bu eksikliği giderecek alternatif verilerle araştırmanın tamamlanması karma yöntemle mümkün olur (Creswell, 2012: 535).

Karma Yöntem araştırmaları iki boyutta sınıflandırılmaktadır. Birinci boyut sınıflandırma zaman sırasına göre yapılır. Eş zamanlı araştırmada hem nicel hem de nitel veriler aynı anda toplanarak analiz edilir. Sıralı araştırmada nitel veya nicel veri toplama ve analizleri sırayla yapılır. İkinci boyut ise paradigma vurgusuna göre oluşur.

Her iki yaklaşımın eşit derecede önemli kabul edildiği *eşit statü* ile bir yaklaşımın daha fazla önemsendiği *baskın statü* araştırmanın paradigma boyutunun iki farklı türünü oluşturur (Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 426).

Karma Yöntem araştırmalarında farklı araştırma desenleri kullanılabilir. Bu desenler nicel ve nitel yaklaşımları kullanım sırası, yorumlamada öncelik verme durumu, dayandığı felsefi yaklaşım, kullanılan stratejiler ve kullanım amacına göre farklılaşmaktadır. *Yakınsayan Paralel Desen*’de nicel ve nitel veriler eş zamanlı olarak toplanır ve ayrı analiz edilir. Elde edilen bulgular birleştirilir. Her iki yaklaşıma da eşit vurgu yapılan bu desen pragmatik felsefeyle ilişkilidir. *Açımlayıcı Sıralı Desen* nicel yaklaşımlara vurgu yapar. Nicel verilerden yola çıkarak nitel veriler toplanır. Nitel veriler yapılandırmacı, nicel veriler de post pozitivizme dayanır. *Keşfedici Sıralı Desen* nitel verilerin analizi ile başlar. Sonrasında nitel verilerin doğrulaması için nicel verilere başvurur. İlk aşamada yapılandırmacı, ikinci aşamada post pozitivist paradigmaya dayanır. Kuramsal temele dayanan *Dönüştürücü Desen* toplumda var olan bir sorunun varlığını tespit etmeyi, olası etkilerini belirlemeyi ve değişimi amaçlar. Nicel ve nitel verilerin eş zamanlı ya da sıralı olarak toplanmasını içerir. *Çok Aşamalı Desen* çok aşamalı bir program dahilinde toplanan nicel ve nitel verilerin bir program geliştirme veya program değerlendirme amacıyla birleştirilmesini içerir. Her iki yaklaşıma eşit vurgu vardır. Uygulama biçimine göre yapılandırmacı, pragmatizm ve post pozitivizme dayanır (Creswell ve Plano Clark, 2014)

3.1.1. Yakınsayan Paralel Desen

Bu çalışmada Karma Yöntem Araştırmaları içinde yer alan Yakınsayan Paralel Desen kullanılmıştır. Yakınsayan paralel desen disiplinler arası çalışmalarda 1970’lerden bu yana sıklıkla kullanılmaktadır. Bu desenle aynı konu üzerinde nicel ve nitel verilerin aynı anda toplanarak birbirini tamamlayıcı biçimde kullanılması amaçlanır. Nicel ve nitel bulgular bir bütün olarak yorumlanır (Creswell ve Plano Clark, 2014: 84). Yakınsayan Paralel Desen kullanımında sıralama yönüyle eş zamanlılık ve paradigma vurgusu yönüyle de eşit statü ilkesi dikkate alınır. Bu ilkelere göre nicel ve nitel yöntemler zaman bakımından aynı zaman aralığında kullanılır ve her iki yöntemin bulgularına eşit düzeyde önem verilir (Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 427). Böylece iki tür veri toplama kullanılarak birinin zayıf kaldığı yön diğeriyle giderilerek araştırmanın sonucunun daha güçlü olması ve tam anlamıyla anlaşılması sağlanır. Nicel veri toplamada çok sayıda katılımcıya ulaşılmasına karşın bulgular yüzeysel

kalabilmekte iken nitel veri toplamada az sayıda katılımcıya ulaşılır ancak daha derinlemesine veri toplanabilir (Creswell, 2012: 540).

Yakınsayan Paralel Desen kullanımı dört adımda gerçekleşir. İlk adımda nicel ve nitel veriler ayrı ayrı toplanır. Veri toplamanın iki türü birbirinden bağımsız olup biri diğerine dayanmaz. İkinci adımda her iki veri türü de kendi prosedürleri çerçevesinde analiz edilir. Analizler sonuçlandığında iki veri türüyle ilgili bir arayüz elde edilerek üçüncü adımda sonuçlar birleştirilmeye çalışılır. Son adımda iki veri türündeki bulguların hangi noktalarda birleştiği ve ayrıldığı tespit edilerek çalışmanın genel amacına uygun ve bütün olarak yorumlanır (Creswell ve Plano Clark, 2014: 85).

3.1.1.1. Nicel Araştırma Modeli

Bu çalışmanın nicel kısmında öğrencilerin bireyci ve kolektivist tutumlara ne düzeyde sahip olduklarının belirlenmesi için betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Betimsel tarama modeli nicel yöntemler arasında sıkça kullanılan bir yöntem olup hedef kitlenin tamamından ya da kitlenin içinden seçilen katılımcılardan elde edilen verilerin analiz edilmesi ile gerçekleştirilir (Creswell, 2012: 376). Betimsel tarama modelinde çok sayıda katılımcıya araştırma konusu ile ilgili düşünceleri, inançları ve davranışlarıyla ilgili sorular yöneltilerek veriler elde edilir. Böylece birçok değişkenin ölçülmesi ve verilen cevaplarla durum tespiti yapılması mümkün olur (Neuman, 2007: 395; Creswell, 2012: 376). Tarama modelinde anket, ölçek ya da envanterlerdeki standardize edilmiş sorularla veriler toplanır. Yansız seçilen örneklemden alınan verilerin analizi ile ortaya çıkan sonuçlar tüm evrene genellenebilir (Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 368-371). Tarama modelleri araştırmanın yapıldığı zamanla sınırlı olan tutum, davranış ve inançların ölçüldüğü kesitsel model ile aynı katılımcı grubuyla belli bir zaman içinde aralıklarla yapılan ve olası değişimlerin gözlemlendiği boylamsal modelleri kapsamaktadır (Creswell, 2012: 379). Bu çalışmada kesitsel olarak dizayn edilmiş betimsel tarama modeli kullanılmıştır.

3.1.1.1.1. Nicel veri toplama aracı

Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen “Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçeğin geliştirilme sürecinde öncelikle literatür incelenmiş ve bir madde havuzu oluşturulmuştur. Oluşturulan maddeler konu alanı ve Türkçe dil uzmanlarının görüşlerine sunulmuştur. Uzmanların görüşleri sonucunda

sekiz (8) madde havuzdan çıkarılmış ve 67 madde ile ölçek geçerlik ve güvenirlik analizlerine hazır hale getirilmiştir. Ölçek *Kesinlikle katılmıyorum* 1 (bir), *Katılmıyorum* 2 (iki), *Kısmen katılıyorum* 3 (üç), *Katılıyorum* 4 (dört) ve *Kesinlikle katılıyorum* 5 (beş) şeklinde 5'li Likert tipindedir. Çalışmanın evrenini 2014 - 2015 öğretim yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ile Anadolu Üniversitesi'nde öğrenim gören 1. Sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Evrenden rassal örnekleme yoluyla seçilen 238'i (% 48.2) kadın, 256'sı (% 51.8) erkek olmak üzere 494 öğrenci, geçerlik ve güvenirlik analizleri için gönüllü olarak örneklem grubunda yer almıştır.

Veriler IBM Statistics SPSS 22.0 paket programa işlenerek Açımlayıcı Faktör Analizi yapılmıştır. Faktör analizi ile maddeleri cevaplayanların soruları kaç değişik boyutta algıladığı belirlenmektedir. Böylece kavramların açıklandığı boyutların veya alt ölçeklerin tespit edilmesi ve değişken sayısının azaltılması mümkün olur (Durmuş, Yurtkoru ve Çinko, 2010). Yapılan faktör analizi sonrasında ölçek maddeleri sekiz (8) alt ölçekte toplanmıştır. Faktör analizi sonucunda otuz sekiz (38) madde farklı alt ölçeklerde birbirine çok yakın değerler aldıklarından veya bir faktörde tek madde kaldığından ölçekten çıkartılmıştır. Elde edilen faktör yükleri .532 ile .857 arasında değişmektedir. Alt ölçeklerde toplanan maddeler incelendiğinde maddelerin bireycilik ve kolektivizmle ilişkili olarak farklı alt ölçeklerde toplandığı görülmüştür. Açımlayıcı Faktör Analizi sonuçları Çizelge 1'de gösterilmiştir.

Çizelge 1.

Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği'nin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Alt Ölçekler	1.Alt ölçek	2.Alt ölçek	3.Alt ölçek	4.Alt ölçek	5.Alt ölçek	6.Alt ölçek	7.Alt ölçek	8.Alt ölçek
Madde	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü	Faktör yükü
M_59	.769	-	-	-	-	-	-	-
M_58	.725	-	-	-	-	-	-	-
M_60	.693	-	-	-	-	-	-	-
M_61	.643	-	-	-	-	-	-	-
M_56	.553	-	-	-	-	-	-	-
M_66	.532	-	-	-	-	-	-	-
M_39	-	.751	-	-	-	-	-	-

Çizelge 1. (devam)

Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği'nin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

M_40	-	.743	-	-	-	-	-	-
M_37	-	.615	-	-	-	-	-	-
M_38	-	.569	-	-	-	-	-	-
M_35	-	.566	-	-	-	-	-	-
M_44	-	-	.804	-	-	-	-	-
M_45	-	-	.773	-	-	-	-	-
M_43	-	-	.737	-	-	-	-	-
M_55	-	-	.576	-	-	-	-	-
M_20	-	-	-	.735	-	-	-	-
M_18	-	-	-	.660	-	-	-	-
M_19	-	-	-	.633	-	-	-	-
M_14	-	-	-	-	.666	-	-	-
M_24	-	-	-	-	.655	-	-	-
M_13	-	-	-	-	.621	-	-	-
M_12	-	-	-	-	.590	-	-	-
M_31	-	-	-	-	-	.763	-	-
M_30	-	-	-	-	-	.742	-	-
M_28	-	-	-	-	-	.594	-	-
M_8	-	-	-	-	-	-	.785	-
M_7	-	-	-	-	-	-	.772	-
M_9	-	-	-	-	-	-	.552	-
M_4	-	-	-	-	-	-	-	.857
M_5	-	-	-	-	-	-	-	.842

Faktör analizinde kullanılan *Temel Bileşenler Analizi* ve *Varimax Dik Eksen Döndürme Tekniği* ile ölçek maddeleri 8 (sekiz) alt ölçekte toplanmıştır. Alt ölçeklerin 5 (beş) tanesi bireycilikle, 3 (üç) tanesi ise kolektivizmle ilişkilidir. Bireycilikle ilişkili alt ölçeklerden *Tüketimcilik*, bireyin tüketimle hazza ulaşma ve kendini ifade etme tutumunu; *Bireysel Fayda ve Rekabet*, rekabetçiliğe ve bireysel faydaya verilen önemi; *Özgürlükçülük*, kendisinin ve diğer insanların özgürlüğüne verdiği önemi; *Eleştiriye Açıklık*, eleştirilere açık olma seviyesini; *Eşsizlik*, bireyin diğerlerinden farklılaşma eğilimini ölçmektedir. Kolektivizmle ilişkili olan alt ölçeklerden *Paylaşımıcılık*, bireyin yardımlaşma ve paylaşma tutumunu, *Gruba Bağımlılık*, üyesi olunan topluluklara karşı itaat eğilimini, *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* topluluklardaki otorite kaynaklarına ve

geleneğe bağlılık düzeyini ölçmektedir. Alt ölçeklerin açıklanan varyans değerleri 5.738 ile 10.045 arasında değişmektedir. Maddelerin toplam varyans miktarı % 56.98 olarak gerçekleşmiştir. Alt ölçeklerin özdeğerleri 1.72 ile 3.01 arasında değişmektedir. Alt ölçeklerin açıkladığı varyans oranları ve özdeğerleri Çizelge 2.'de gösterilmiştir.

Çizelge 2.

Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği'nin Açıkladığı Varyans ve Özdeğerleri

Alt Ölçekler	Özdeğer	Açıklanan Varyans
1- BİREYCİLİK / Tüketimcilik	3.01	10.045
2- BİREYCİLİK / Bireysel Fayda ve Rekabet	2.67	8.903
3- KOLEKTİVİZM / Paylaşımcılık	2.39	7.972
4- KOLEKTİVİZM / Gruba Bağlılık	1.84	6.138
5- KOLEKTİVİZM / Otorite ve Geleneğe Bağlılık	1.82	6.082
6- BİREYCİLİK / Eşsizlik	1.82	6.079
7- BİREYCİLİK / Özgürlükçülük	1.80	6.026
8- BİREYCİLİK / Eleştiriye Açıklık	1.72	5.738
TOPLAM	17. 07	56.983

Geçerlik çalışması sonrasında alt ölçeklerin ve ölçeğin tamamının güvenilirliği, iç tutarlılık yöntemi ile incelenmiştir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı Cronbach Alpha (α) alt ölçeklerde .60 ile .78 arasında değişmekte iken; ölçeğin geneli için ise .77 olarak bulunmuştur. Ölçeğe ait güvenilirlik katsayıları Çizelge 3'te verilmiştir.

Çizelge 3.

Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği'nin Alt Boyutlarının Cronbach Alpha Katsayıları

Alt Ölçekler	Alpha α
1- BİREYCİLİK / Tüketimcilik	.78
2- BİREYCİLİK / Bireysel Fayda ve Rekabet	.76
3- KOLEKTİVİZM / Paylaşımcılık	.73
4- KOLEKTİVİZM / Gruba Bağlılık	.60
5- KOLEKTİVİZM / Otorite ve Geleneğe bağlılık	.60
6- BİREYCİLİK / Eşsizlik	.61
7- BİREYCİLİK / Özgürlükçülük	.61
8- BİREYCİLİK / Eleştiriye Açıklık	.74
TOPLAM	.77

Yapılan analizler sonucunda ölçeğin genç bireylerin bireycilik ve kolektivist tutumlarını ölçmeye uygun olduğu söylenebilir. Ölçeğin lise ve üniversite öğrencileri başta olmak üzere genç bireylerin bulunduğu tüm topluluklarda bireyci ve kolektivist tutumların ölçülebilmesine uygun olduğu belirlenmiştir.

3.1.1.1.2. Evren ve örneklem

Çalışmanın evrenini 2015-2016 öğretim yılında Eskişehir ilindeki ortaöğretim kurumlarında devam eden 10. sınıf, 11. sınıf ve 12. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Evrenin büyüklüğü 21197 erkek ve 19906 kadın öğrenci olmak üzere 41103 öğrencidir. Örneklem grubunun 470'i (% 51.9) kadın, 436'sı (%48.1) erkektir. Örneklemdeki okul türlerinden Anadolu Lisesi, Fen Lisesi, Sosyal Bilimler Lisesi Akademik Lise adı altında toplanmıştır. Akademik Lise grubu 590 (%65.1), Mesleki ve Teknik Lise grubu 220 (%24.3) ve İmam Hatip Lisesi grubu 96 (%10.6) kişiden oluşmaktadır. Örneklemde anne ve baba eğitim ile gelir düzeyi kümeleme analizi tekniği 3 (üç) gruba ayrılmıştır. Ebeveyn eğitimleri bakımından düşük düzey grubunda 296 (%33.3), orta eğitim düzeyi grubunda 232 (%25.6) ve yüksek eğitim düzeyi grubunda 362 (40.7) öğrenci bulunmaktadır. Aile gelir durumuna göre ise alt düzey gelir grubunda 514 (%59.7), orta düzey gelir grubunda 286 (%33.2) ve üst düzey gelir grubunda 61 (% 7.1) öğrenci bulunmaktadır. Ebeveyn eğitim durumu ve aile gelir düzeyi gruplandırmasında toplam katılımcı sayısı bazı katılımcıların demografik bilgilerini eksik doldurması nedeniyle farklılaşmaktadır. Örneklemde demografik bilgileri Çizelge 4'te gösterilmiştir.

Çizelge 4.

Örneklem Grubuyla İlgili Demografik Bilgiler

Okul türü	Kadın	Erkek	n	%
Akademik Lise	331	259	590	65.1
Mesleki ve Teknik Lise	86	134	220	24.3
İmam Hatip Lisesi	53	43	96	10.6
Toplam	470	436	906	100
Ebeveyn eğitim düzeyi				
Düşük	144	152	296	33.3
Orta	132	100	232	25.6
Yüksek	187	175	362	40.7
Toplam	463	427	860	100

Çizelge 4. (devam)

Örneklem Grubuyla İlgili Demografik Bilgiler

Aile Gelir düzeyi				
Alt (0-2500 TL)	271	243	514	59.7
Orta (2501- 7500 TL	146	140	286	33.2
Üst (7500 TL ve üstü)	29	32	61	7.1
Toplam	446	415	861	100

3.1.1.1.3. Nicel verilerin toplanması ve analizi

8 alt ölçeğe ve 29 maddeye sahip “Genç Bireylerde Bireycilik ve Kolektivizm Ölçeği” formundan 1100 adet çoğaltılmış ve 2015- 2016 Eğitim Öğretim Yılında Eskişehir il merkezinde kurumlardaki öğrencilere dağıtılmıştır. Dağıtılan ölçek formunun öğrenciler tarafından gönüllü olarak doldurulması sağlanmıştır. Çoğaltılan formlardan 1005 tanesinin doldurulduğu tespit edilmiş ancak 99 tanesi eksik ya da hatalı doldurulduğundan veri grubundan çıkarılmıştır. Geriye kalan 906 adet formdan elde edilen veriler IBM Statistics SPSS 22.0 paket programına işlenmiştir. Analiz öncesinde örneklem grubunun demografik bilgileri incelenmiş ve kümeleme analizi tekniğiyle ebeveyn eğitim durumları ve ebeveyn gelir düzeyi 3 gruba ayrıldıktan sonra analizlere geçilmiştir. Önce örneklem grubunun ölçeğin alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanlar tespit edilmiş ve aldıkları ortalama puanların cinsiyet değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını bulmak amacıyla bağımsız gruplar t testi yapılmıştır. Daha sonrasında ebeveyn eğitim durumu, ebeveyn gelir düzeyi ve okul türüne göre alt ölçeklerin puan ortalamasının gruplara göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere tek faktörlü varyans analizi yapılmıştır.

3.1.1.2. Nitel Araştırma Modeli

Nitel araştırma desenlerinin amacı olayı veya durumu araştırmacının değil katılımcıların gözüyle görmeye çalışmaktır (Merriam, 2015: 14). Öznellik, keşfedicilik, hipotez üretmeye odaklanmak, derinlemesine anlamak, zihinsel süreç ve davranışların bağlamsal ve durumsal olduğunu kabul etmek, sonuçları özelleştirilmiş olarak sunmak nitel araştırmaların belli başlı özelliklerini oluşturur (Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 402). Nitel araştırmalar bireylerin konu ya da olayla ilgili anlamları nasıl inşa ettiğini ortaya çıkarmaya çalışır. Araştırmacı her insanın deneyimlerinin ve

deneyimleriyle oluşturdıkları anlamların farklı olabileceğini göz önünde bulundurur ve genelleştirme yapma amacıyla hareket etmez. (Merriam, 2015: 23)

Nitel araştırmalar bir hipotezi test etmek için tümdengelim yoluyla değil, tümevarım yoluyla yürütülür. Bu süreçte veriler gözlem, görüşme kayıtları, çeşitli belgeler olabilir. Bu veriler özelden genele bir yolla analiz edilerek yorumlanır (Merriam, 2015: 15). Nicel desenlerden farklı olarak nitel veri analizinde sayısallaştırma ve istatistik çok az kullanılır ya da hiç kullanılmaz. Veri analizinde nicel yöntemler gibi standartlaşmış ve kalıp teknikler bulunmaz. Araştırmacının öznel duruşu, veri analizini doğrudan etkiler. Ayrıca nitel veri analizi araştırmanın her safhasında yürütülen ve araştırmanın gidişatını etkileyen bir süreçtir (Neuman, 2007: 661).

Bu çalışmanın nitel araştırma kısmında *Temel Yorumlayıcı Desen* kullanılmıştır. Bu desen sosyal bilimlerin tüm alanlarında sıkça kullanılmakta olup diğer desenlerle benzer biçimde yazılı, sesli veya görsel verileri toplar. Verilerin araştırmaya kabul edilmesinde araştırmanın teorik çerçevesine bağlı kalınır. Veriler karakterize edilerek aralarındaki örüntü keşfedilmeye çalışılır. Böylece insanların hayatı ve dünyayı nasıl algıladıkları, olayların anlamlarını nasıl inşa ettikleri açığa çıkarılarak yorumlanır (Merriam, 2015: 23).

3.1.1.2.1. Örneklem grubu

Nitel görüşme yapmak üzere Olasılıksız/Seçkisiz Olmayan Amaçlı Örneklem yöntemiyle örneklem seçimine gidilmiştir. Amaçlı örneklemde öncelikle araştırmaya dahil edilecek katılımcılar için çeşitli kriterler belirlenir. Bu kriterlere uyan kişilerden görüşmeyi kabul edenlerle görüşmeler yapılarak veriler toplanır (Neuman, 2007: 322; Christensen, Johnson ve Turner, 2015: 172). Nitel araştırmalarda örneklem sayısının belirlenmesi çalışmaya ve elde edilen verilerin yeterlilik düzeyine bağlıdır. Elde edilen verilerin dışında yeni verilerin elde edilmeyeceği veya verilerin tekrarlanarak doyuma ulaştığı tespit edildiğinde veri toplama süreci sona erer (Merriam, 2015: 79).

Örneklem grubunu oluştururken katılımcıların farklı branşlarda ve kurumlarda görev yapıyor olmasına, en az 10 yıllık öğretmenlik deneyimi olmasına ve bulunduğu kurumda veya kurumun okul türünde en az 4 (dört) yıllık deneyimi olmasına dikkat edilmiştir. Bu kriterlere uyan öğretmenlerden 3 (üç) kadın ve 7 (yedi) erkek öğretmenle gönüllülük esasına göre ses kaydı alınarak görüşme yapılmıştır. Örneklem grubu ile ilgili bilgiler Çizelge 5’te gösterilmiştir.

Çizelge 5.

Nitel Verilerin Toplandığı Örneklem Grubu Bilgileri

Katılımcı kodu	Cinsiyet	Branşı	Mesleki Kıdemi	Çalıştığı kurum	Kurumda Kıdemi
EÖ1	Erkek	Din Kültürü ve A. B.	18	Mesleki ve Teknik Lise	4
EÖ2	Erkek	Türk Dili ve Ed.	19	Akademik Lise	6
EÖ3	Erkek	Matematik	17	Akademik Lise	10
EÖ4	Erkek	Rehberlik	11	Akademik Lise	9
EÖ5	Erkek	Meslek Dersi	32	İmam Hatip lisesi	19
EÖ6	Erkek	Fen Bilimleri	21	Ortaokul	6
EÖ7	Erkek	Tarih	38	Dersane/Akademik Lise	13
KÖ1	Kadın	İngilizce	12	Akademik Lise	5
KÖ2	Kadın	Felsefe Grubu	20	Akademik Lise	16
KÖ3	Kadın	Rehberlik	21	Mesleki ve Teknik Lise	5

3.1.1.2.2. Nitel verilerin toplanması ve analizi

Yapılan çalışmada ilgili teorik çerçeve temelinde 2 (iki) alan uzmanının görüşleri alınarak yarı yapılandırılmış sorular hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış sorularla yapılan görüşmelerde araştırmacı, katılımcılara soracağı belli başlı soruları katılımcıya sorar. Ancak görüşme sırasında ek soruların sorulması veya var olan soruların detaylandırılması gerektiğinde bu durumu katılımcıya ileterek ek cevaplar isteyebilir. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde sorular esnektir. Önceden belirlenmiş ifade ve soru ayrıntıları bulunmaz. Katılımcıdan spesifik veriler toplanır (Merriam, 2015: 87).

Görüşme talebinde bulunulan öğretmenlerden görüşmeyi kabul edenlerle görüşme saati ve yer belirlenmiştir. Görüşme öncesinde katılımcılara ses kaydıyla görüşme yapılacağı bildirilmiş ve araştırma konusuyla ilgili kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra ses kaydı alınarak görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler okulların öğretmenler odasında, kantinde ve okulların rehberlik servisi odasında gerçekleşmiştir. Görüşmelerin süresi 35 ile 47 dk. arasında değişmektedir. Ses kayıtları ile elde edilen sesli veriler bilgisayar ortamında deşifre edilerek yazılı dosya haline getirilmiş ve analize başlanmıştır. Analiz sürecinde sorulan sorularla bağlantılı olarak veriler kodlanmıştır. Kodlama Merriam'a (2015: 165) göre verilerden çalışmaya göre kesitler elde etmek için yapılan kısaltmalar, kelimeler, semboller, sayılar ya da bunların birleşiminden oluşur. Kısa ifadeler ya da kelimelerle kodlanan veriler gözden

geçirilerek kategoriler altında toplanmıştır. Kategorilendirme Creswell'e (2013) göre kodlanan verilerin yeniden değerlendirilmesi ile birkaç farklı kodun tek bir başlık altında birleştirilmesi sürecidir.

3.1.1.2.3. Nitel verilerde geçerlik ve güvenirlik

Nitel çalışmalarda geçerlik ve güvenirlik terimleri nicel yaklaşımlardan aktarılan terimler olmakla birlikte nicel yaklaşımlardaki gibi standardize edilmiş ve kalıplaşmış kriterlere sahip değildir. Ayrıca bu terimlerin nitel araştırmalarda kullanım prosedürleri ve terimlerin adlandırılması halen tartışılmaktadır. Bu tartışmalar içerisinde çalışmanın güvenirliği inandırıcılık, özgünlük, aktarılabilirlik, onaylanabilirlik terimleriyle ifade edilmiştir (Lincoln ve Guba, 1985, Akt. Creswell, 2013: 246). Geçerlik ise bazı araştırmacılar tarafından çok az kullanılırken, diğer araştırmacılar da farklılıklar içeren görüşlerle geçerlik konusunu ele almaktadır (Creswell, 2013: 248).

Tüm tartışmalara rağmen bir araştırmanın geçerlik ve güvenirliğini belirleyecek çeşitli stratejiler ve teknikler geliştirilmiştir. Nitel araştırmalarda çalışmanın iç geçerliği veya tutarlılığı bulguların dış dünyanın gerçekliğiyle ne kadar uyduğu sorusuyla ilgilenir. Ancak dış dünyanın gerçekliği nesnel olarak ortaya konulamayacağından insanların dış dünyayı nasıl algıladıklarının tam olarak yansıtılması çalışmanın geçerliğini sağlamaya yardımcı olur (Merriam, 2015: 204). Nitel çalışmalarda araştırmacının gözlemi ne kadar sürede ya da görüşmeyi kaç kişiyle yapacağına ilişkin sorunların çözülmesine işaret eden *uygun süreli/yeterli sayıda katılım veya gözlem*, farklı tür yöntemlerle veri toplamayı ifade eden *üçgenleme*, araştırmacının önceden önyargılarının açıklanması, katılımcıların çalışmanın bulgu ve yorumlarını onaylamasını içeren *üye kontrolü*, araştırmacının bir tema hakkında derinlemesine açıklama yapmasını ifade eden *zengin betimleme*, dışardan uzman denetçilerin araştırma bulgularını denetlemesini içeren *dış denetim* gibi geçerliği sağlama teknikleri kullanılmaktadır (Merriam, 2015; Creswell, 2013).

Bu çalışmada veriler toplanırken analiz süreci de başlatılmıştır. Elde edilen verilerin içeriğinin tekrar ederek doyuma ulaştığına karar verildiğinde görüşmeler sona erdirilmiş ve böylece yeterli sayıda katılım geçerliği sağlanmıştır. Verilerin kodlanması ve kategorilendirilmesi 2 (iki) uzman akademisyen tarafından denetlenmiş ve çeşitli düzeltmeler yapıldıktan sonra kodlama ve kategorilerin uygunluğu konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Güvenirlik veya tutarlılık, yapılan çalışmada elde edilen bulguların yeniden üretilip üretilmeyeceğiyle ilgilidir. Sosyal bilimlerde aynı sonuçların bire bir tekrarlanması zor bir durum olduğundan güvenilirlik çalışmasında verilerin birbiriyle tutarlılığı göz önüne alınır. Nitel çalışmalarda iç geçerlikle ilgili çalışmaların tutarlılığı da kapsadığı bazı araştırmacılarca kabul edilmektedir (Merriam, 2015: 212). Nitel bir çalışmada güvenilirliğin sağlanması için veri kayıplarının önlenmesi ve kodlama yapılırken farklı kodlayıcıların kodlarındaki uyumun yeterli bir düzeyde olması gerekmektedir (Creswell, 2013: 254).

Bu çalışmada yapılan görüşmelerin ses kayıtlarının deşifresinde veri kaybının olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca iç geçerlik çalışmasında yapılan uzman denetlemesi de güvenilirliği sağlayan bir başka ölçüt olmuştur. Bu süreçlerin tamamlanmasıyla birlikte yapılan çalışmanın geçerli ve güvenilir olduğu söylenebilir.

4. BÖLÜM

BULGULAR

Bu bölümde nicel ve nitel yöntemlerle elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Nicel bulgulara örneklem grubunda yer alan öğrencilerden elde edilen verilerin analizi ile ulaşılmıştır. Nitel bulgular ise görüşme yapılan öğretmenlerden elde edilen nitel verilerden derlenmiştir.

4.1. Nicel Bulgular

Alt ölçeklerden alınan puan ortalamaları ($\bar{X}$) için alınabilecek en düşük puan 1.00; en yüksek puan ise 5.00'dır. Nicel bulguların yorumlanabilmesi için alınan puan ortalamaları beş düzeye ayrılmıştır. Bu düzeyler 1.00 - 1.80 puan arası için 'çok düşük düzey' (hiç katılmıyorum), 1.81 – 2.60 arası için 'düşük düzey' (katılmıyorum), 2.61 – 3.40 arası için 'orta düzey' (kısmen katılıyorum), 3.41 – 4.20 arası için 'yüksek düzey' (katılıyorum), 4.21 – 5.00 arası için 'çok yüksek düzey' (tamamen katılıyorum) şeklinde oluşturulmuştur.

Analiz sonuçlarına göre öğrencilerin bireyciliğe ait alt ölçeklerden aldığı ortalama puanlar 3.01 ile 4.08 arasında değişmektedir. Bireycilikle ilgili olan *Özgürlükçülük* ($\bar{X} = 4.08$) ve *Eşsizlik* ($\bar{X} = 3.68$) alt ölçeklerinde öğrenciler yüksek düzeyde ortalama puana sahiptir. *Tüketimcilik* ($\bar{X} = 3.01$), *Bireysel Fayda ve Rekabet* ($\bar{X} = 3.08$) ile *Eleştiriye Açıklık* ($\bar{X} = 3.07$) alt ölçeklerinden ise orta düzeyde puana sahip oldukları görülmektedir. Öğrenciler bireyciliği belirleyen bütün alt ölçeklere orta ve yüksek düzeyde katıldıklarını belirtmişlerdir. Kolektivizme ait alt ölçeklerinden alınan ortalama puanlar 2.86 ile 3.98 arasında değişmektedir. *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* ($\bar{X} = 2.86$) ile *Gruba Bağımlılık* ($\bar{X} = 3.13$) alt ölçeklerinde öğrenciler orta düzeyde ortalama puana sahiptir. *Paylaşımıcılık* alt ölçeğinden ($\bar{X} = 3.98$) ise yüksek düzeyde puan ortalamasına sahip oldukları görülmüştür. Bireycilik ve Kolektivizmle ilişkili alt ölçeklerden alınan puanlar Çizelge 6'da gösterilmiştir.

Çizelge 6.

Bireycilik ve Kolektivizm Alt Ölçeklerinin Ortalama Puanları

Ölçek alt boyutları	n	$\bar{X} \pm SS$
Eleştiriye Açıklık	906	3.07 $\pm$ 1.02
Özgürlükçülük	906	4.08 $\pm$.80
Eşsizlik	906	3.68 $\pm$.87
Bireysel Fayda ve Rekabet	906	3.08 $\pm$.72
Tüketimcilik	906	3.01 $\pm$.81
Otorite ve Geleneğe Bağlılık	906	2.86 $\pm$.79
Gruba bağımlılık	906	3.13 $\pm$.78
Paylaşımcılık	906	3.98 $\pm$.78

Cinsiyet değişkenine göre yapılan bağımsız gruplar t testi sonuçlarına göre *Eleştiriye Açıklık* ve *Eşsizlik* alt ölçeğinde kadınlar; *Tüketimcilik* boyutunda ise erkekler daha fazla puan ortalamasına sahip olmakla birlikte kadın ve erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. *Özgürlükçülük* alt ölçeğinde kadınların puan ortalaması ($\bar{X} = 4.19$) erkeklerin ($\bar{X} = 3.97$) puan ortalamasına göre anlamlı düzeyde farklılığa sahiptir. *Bireysel Fayda ve Rekabet* alt ölçeğinde ise erkeklerin puan ortalaması ($\bar{X} = 3.19$) kadınların puan ortalamasına ($\bar{X} = 2.98$) göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Bu bulgulara göre kadınların erkeklere göre bireysel özgürlüklere daha fazla değer verdikleri; erkeklerin de kadınlara göre daha fazla rekabetçi ve faydacı oldukları görülmektedir. Bireycilik alt ölçeklerinden cinsiyet değişkenine göre aralarında anlamlı fark olanlar Çizelge 7’de gösterilmiştir.

Çizelge 7.

Bireycilik Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Örneklem t testi Sonuçları

Grup	<i>n</i>	$\bar{X} \pm SS$	<i>Sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özgürlükçülük					
Erkek	436	3.97 ± .85	904	4.26	<.00*
Kadın	470	4.19 ± .74			
Bireysel Fayda ve Rekabet					
Erkek	436	3.19 ± .73	904	-4.30	<.00*
Kadın	470	2.98 ± .70			

Kolektivizm alt ölçeklerinin cinsiyete göre farkını belirlemek üzere bağımsız gruplar t testi yapılmıştır. Yapılan test sonucuna göre kolektivizmin *Gruba Bağımlılık* alt ölçeğinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Hem kadınlar hem de erkeklerin içinde bulundukları gruba bağımlı olma düzeyleri birbirine benzerdir. Ancak *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* alt ölçeğinde erkeklerin puan ortalaması ($\bar{X}=2.92$) ile kadınların puan ortalamasına ($\bar{X}=2.81$) göre anlamlı düzeyde yüksektir. Diğer yandan *Paylaşımcılık* alt ölçeğinde ise kadınların ($\bar{X}=4.13$) puan ortalaması erkeklerin puan ortalamasına ($\bar{X}=3.83$) göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksektir. Bu bulgulara göre erkeklerin *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* düzeyinin kadınlara göre; kadınların paylaşımcılık düzeylerinin de erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Kolektivizm alt ölçeklerinden cinsiyet değişkenine göre aralarında anlamlı fark olanlar Çizelge 8’de gösterilmiştir.

Çizelge 8.

Kolektivizm Alt Ölçekleri Puan Ortalamalarının Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız t testi Sonuçları

Grup	n	$\bar{X} \pm SS$	Sd	t	p
Otorite ve Geleneğe Bağlılık					
Erkek	436	2.92 $\pm$.84	904	-2.06	<.04*
Kadın	470	2.81 $\pm$.74			
Paylaşımcılık					
Erkek	436	3.83 $\pm$.61	904	5.65	<.00*
Kadın	470	4.13 $\pm$.68			

Okul türüne göre bireyciliğin alt ölçekleri ortalama puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit edebilmek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonrasında *Eleştiriye Açıklık*, *Eşsizlik* ve *Tüketimcilik* alt ölçeklerinde okul türüne göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ancak *Özgürlükçülük* ile *Bireysel Fayda* ve *Rekabet* alt ölçeklerinde okul türüne göre anlamlı farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıkların hangi yönde olduğunu belirlemek amacıyla tukey ve tamhane testleri yapılmıştır.

Yapılan teste göre *Özgürlükçülük* alt ölçeğinden İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ($\bar{X}=3.75$) Mesleki ve Teknik Lise öğrencileri ($\bar{X}=4.06$) ile Akademik Lise öğrencilerine ($\bar{X}=4.15$) göre istatistiksel olarak anlamlı bir farkla düşük puan

aldıkları tespit edilmiştir. Akademik Lise öğrencileri ile Mesleki ve Teknik Lise öğrencilerinin *Özgürlükçülük* puanı yüksek düzeyde iken İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin puanı orta düzeydedir. *Bireysel Fayda ve Rekabet* alt ölçeğinde ise Mesleki ve Teknik Lise öğrencilerinin ($\bar{X}=3.22$) olan puan ortalaması, Akademik Lise öğrencileri ($\bar{X}=3.03$) ile İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ($\bar{X}=3.03$) puan ortalamalarına göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Bireycilik alt ölçeklerine ait okul türü değişkenine göre yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarından aralarında anlamlı fark olanlar Çizelge 9’da gösterilmiştir.

Çizelge 9.

Bireycilik Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Okul Türü Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Okul Türü	n	$\bar{X} \pm SS$	V. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p	Fark yönü
Özgürlükçülük									
Akademik Lise	590	4.15 $\pm$.78 ^a	Grup içi	12.93	2	6.46	10.13	.000*	1 ve 3
Mesleki ve Tek.	220	4.06 $\pm$.80 ^b	G. arası	576.54	903	.62			2 ve 3
İmam-Hatip	96	3.75 $\pm$.85 ^{ab}							
Toplam	906	4.09 $\pm$.80		589.48	905				
Bireysel Fayda ve Rekabet									
Akademik Lise	590	3.03 $\pm$.71 ^a	Grup içi	6.09	2	3.04	5.82	.003*	2 ve 1
Mesleki ve Tek.	220	3.22 $\pm$.72 ^b	G. arası	672.40	903	.52			2 ve 3
İmam-Hatip	96	3.03 $\pm$.76 ^{ab}							
Toplam	906	3.08 $\pm$.72		478.49	905				

Öğrencilerin kolektivizmle ilişkili alt ölçeklere ait ortalama puanlarının okul türüne göre anlamlı bir farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre *Paylaşıcılık* alt boyutunda puan ortalamaları akademik liseler için ($\bar{X}=4.01$), imam hatip liseleri için ($\bar{X}=3.96$), mesleki ve teknik liseler için ($\bar{X}=3.93$) olarak gerçekleşmiş olup okul türüne göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir.

Otorite ve Geleneğe Bağlılık ile *Paylaşıcılık* alt ölçeklerine ait ortalama puanlar her üç okul türüne göre anlamlı farklılık göstermektedir. Bu farklılığın hangi okul türü lehine oluştuğunu belirlemek üzere tukey ve tamhane testleri yapılmıştır. Test

sonuçlarına göre imam hatip lisesi öğrencileri diğer iki okul türü öğrencilerinden daha yüksek düzeyde *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* puanlarına sahiptir. Diğer yandan mesleki ve teknik lise öğrencilerinin puanı ($\bar{X} = 3.00$) imam hatip lisesi öğrencilerinin puanına ($\bar{X} = 3.34$) göre düşük, akademik lise öğrencilerinin puanına ($\bar{X} = 2.73$) göre anlamlı düzeyde yüksektir. Mesleki ve teknik lise öğrencilerinin *Gruba Bağımlılık* düzeyi diğer iki okul düzeyine göre yüksek olmasına rağmen yalnızca akademik lise öğrencilerine göre istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. *Paylaşımcılık* alt ölçeğinde ise okul türüne göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Kolektivizm alt ölçekleri puan ortalamasının okul türü değişkenine göre yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarından aralarında anlamlı fark olanlar Çizelge 10'da gösterilmiştir.

Çizelge 10.

Kolektivizm Alt Ölçekleri Puan Ortalamasının Okul Türü Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Otorite ve Geleneğe Bağlılık									
Okul Türü	n	$\bar{X} \pm SS$	V. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p	Fark yönü
Akademik Lise	590	$2.73 \pm .76^a$	Grup içi	37.16	2	18.58	30.95	.000*	1 ve 2
Mesleki ve Tek.	220	$3.00 \pm .80^b$	G. arası	541.97	903	.60			1 ve 3
İmam-Hatip	96	$3.34 \pm .84^{ab}$							2 ve 3
Toplam	906	$2.86 \pm .80$		579.13	905				
Gruba Bağımlılık									
Akademik Lise	590	$3.07 \pm .76^a$	Grup içi	7.23	2	3.61	5.96	.003*	1 ve 2
Mesleki ve Tek.	220	$3.28 \pm .83^b$	G. arası	547.75	903	.60			
İmam-Hatip	96	$3.17 \pm .71^{ab}$							
Toplam	906	$3.13 \pm .78$		554.98	905				

Bireyciliğin alt ölçekleri puan ortalamalarının ebeveynlerin eğitim düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını bulmak amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucuna göre *Eleştiriye Açıklık*, *Özgürlükçülük* ve *Eşsizlik* alt ölçeğinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Farkın ne yönde olduğuna ilişkin olarak tukey ve tamhane testleri yapılmıştır. Bu test sonucuna göre *Eleştiriye Açıklık* alt ölçeğinde yüksek eğitim düzeyi ($\bar{X} = 3.17$) ile orta eğitim düzeyi ($\bar{X} = 2.95$) arasında; *Özgürlükçülük* alt ölçeğinde yüksek eğitim düzeyi ($\bar{X} = 4.14$) ile düşük eğitim düzeyi

($\bar{X}$ =3.95) arasında; *Eşsizlik* boyutunda ise yüksek eğitim düzeyi ($\bar{X}$ =3.62) ile orta eğitim düzeyi ($\bar{X}$ =3.62) ve düşük eğitim düzeyi ($\bar{X}$ =3.63) arasında anlamlı bir farklılık gözlenmiştir. Diğer yandan bireyciliğin diğer alt ölçeklerinden olan *Bireysel Fayda* ve *Rekabet* ile *Tüketimcilik* alt ölçeklerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bireycilik alt ölçeklerinden ebeveyn eğitim düzeyine göre aralarında anlamlı fark olanlara ait yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçları Çizelge 11’de gösterilmiştir.

Çizelge 11.

Bireycilik Alt Ölçeklerine Ait Puan Ortalamalarının Ebeveyn Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Eleştiriye Açıklık									
Eğitim Düzeyi	n	$\bar{X} \pm SS$	V. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p	Fark yönü
1-Düşük	296	3.05 $\pm$ 1.04 ^a	Grup içi	8.29	2	4.15	3.97	.019*	2 ve 3
2-Orta	232	2.93 $\pm$ 1.01 ^b	G. arası	926.77	887	1.04			
3-Yüksek	362	3.17 $\pm$ 1.00 ^{ab}							
Toplam	890	3.07 $\pm$ 1.02		935.07	889				
Özgürlükçülük									
1-Düşük	296	3.98 $\pm$.81 ^a	Grup içi	4.89	2	2.44	3.78	.023*	1 ve 3
2-Orta	232	4.13 $\pm$.79 ^b	G. arası	572.80	887	.64			
3-Yüksek	362	4.14 $\pm$.79 ^{ab}							
Toplam	890	4.08 $\pm$.80		577.69	889				
Eşsizlik									
1-Düşük	296	3.63 $\pm$.89 ^a	Grup içi	5.56	2	2.78	3.66	.026*	3 ve 1
2-Orta	232	3.62 $\pm$.90 ^b	G. arası	673.17	887	.75			3 ve 2
3-Yüksek	362	3.79 $\pm$.93 ^{ab}							
Toplam	890	3.69 $\pm$.87		678.74	889				

Kolektivizmin alt ölçekleri puan ortalamasının ebeveynlerin eğitim düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre *Gruba Bağımlılık* alt ölçeğinin ortalama puanları ($\bar{X}$ =3.16) ile ($\bar{X}$ =3.11) arasında; *Paylaşımıcılık* alt ölçeği puan ortalaması ($\bar{X}$ =3.96) ile ($\bar{X}$ =4.01) arasında değişmektedir. Oluşan puan farklarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı

tespit edilmiştir. Buna göre bu iki alt ölçek için ebeveyn eğitim düzeyinin önemli bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir.

Otorite ve Geleneğe Bağlılık alt ölçeğinde eğitim düzeyi yükseldikçe geleneklere ve otoriteye bağlılık azalmaktadır. Yüksek eğitim düzeyindeki ebeveynlere sahip öğrencilerin hem orta eğitim düzeyi hem de alt eğitim düzeyindeki ebeveynlere sahip öğrencilere göre düşük puan ortalamasına sahiptir. Bu farklar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Kolektivizm alt ölçeklerinden *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* alt ölçeği ortalama puanlarının ebeveyn eğitim düzeyi değişkenine göre yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarından istatistiksel olarak anlamlı farka sahip olanlar Çizelge 12’de gösterilmiştir.

Çizelge 12.

Kolektivizm Alt Ölçeklerinin Ortalama Puanlarının Ebeveyn Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Gelenek ve Otorite Bağlılık									
Eğitim Düzeyi	n	$\bar{X} \pm SS$	V. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p	Fark
1-Düşük	296	3.04 $\pm$.79 ^a	Grup içi	29.91	2	14.95	24.90	.000*	3 ve 2 3 ve 1
2-Orta	232	2.96 $\pm$.77 ^b	G. arası	532.69	887	.60			
3-Yüksek	362	2.64 $\pm$.75 ^{ab}							
Toplam	890	2.86 $\pm$.79		562.60	889				

Bireyciliğin alt ölçeklerine ait puan ortalamalarının ailelerin gelir durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarında bireyciliğin bütün alt ölçekleri puan ortalamaları için gelir durumuna göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu sonuca göre bütün gelir düzeyi gruplarına göre öğrencilerin bireyciliğe ilişkin tutum ve algılarının benzeştiği görülmektedir. Bireycilik alt ölçeklerine ilişkin bu bulgular istatistiksel bir farklılık olmadığından çizelgede gösterilmemiştir.

Kolektivizm alt ölçekleri puan ortalamalarının aile gelir düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını bulmak amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analize göre *Gruba bağımlılık* ile *Paylaşımıcılık* alt ölçeklerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* alt ölçeğinde ise gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* alt ölçeği için alt gelir düzeyi grubu ($\bar{X}$ =2.98) ortalama puana

sahipken, orta düzey gelir grubu ($\bar{X}$ =2.65) ve üst düzey gelir grubu ($\bar{X}$ =2.70) puan ortalamasına sahiptir. Farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla tukey ve tamhane testleri yapılmıştır. Elde edilen bulguya göre alt düzey gelir grubundaki öğrencilerin *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* puanları orta ve üst düzey gelir grubundaki öğrencilere göre yüksek çıkmıştır. Gelir düzeyi gruplandırmasına göre kolektivizmin alt ölçeklerinin gruplara göre farklılaşmasında istatistiksel olarak anlamlı çıkan bulgular Çizelge 13'te gösterilmiştir.

Çizelge 13.

Gelir Durumuna Göre Otorite ve Geleneğe Bağlılık Alt Ölçeği Puan Ortalaması Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Otorite ve Geleneğe Bağlılık									
Gelir Durumu	n	$\bar{X} \pm SS$	V. K.	K. T.	Sd	K.O.	F	p	Fark Yönü
Alt gelir	514	2.98 $\pm$.81 ^a	Grup içi	.005	2	1.765	17.390	.000*	1 ve 2 1 ve 3
Orta gelir	286	2.65 $\pm$.71 ^b	G. arası	194.588	858	.301			
Üst gelir	61	2.70 $\pm$.78 ^{ab}							
Toplam	861	2.85 $\pm$.79		194.593	860				

4.2. Nitel Bulgular

Bu bölümde öğretmenlerle yapılmış olan görüşmelerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Öğretmenlerin gözlem ve deneyimlerine dayalı olarak ifade ettikleri düşünceler neoliberal bireycilik bağlamında kategorilendirilmiştir. Kategorilerden *Özgürlük Anlayışı*, *Rekabeçilik*, *Bireysel Çıkar* ve *Benmerkezcilik*, *Tüketim ve Tüketimcilik Tutumları*, *Toplumsal Olay ve Durumlara Duyarlılık*, *Paylaşım* ve *Dayanışma* ile *Dinî-Geleneksel Bağlar* ve *Otoriteye Bağlılık* olarak isimlendirilmiştir.

4.2.1. Özgürlük Anlayışı

Çok geniş bir kapsama sahip olan özgürlük kavramıyla ilgili olarak öğrencilerin düşünce ve tutumlarının ne yönde olduğu öğretmenlere sorulmuştur. Öğrencilerin sorumluluk almaya ve eleştiriye kapalı, diğerlerine karşı kayıtsız ve sadece bireysel eylemlerine müdahalesizlik yönünde bir özgürlük anlayışları olduğu öğretmenler tarafından belirtilmiştir. Düşünce ve inanç özgürlüğü, farklılıklara saygı ve bu

özgürlüklerin herkesçe paylaşılması hususunda ise dikkat çekici bir eğilim olmadığı ifade edilmiştir. Bu anlayış ve taleplerin oluşmasının nedeni olarak ise ailelerinin tutumları, eğitim politikalarının etkisi ve toplumsal değişim olarak belirtilmiştir.

4.2.1.1. Müdahalesiz (Negatif) Özgürlük Talebi

Öğrencilerin özgürlüklere ilişkin düşünce ve davranışlarında müdahalesizliği talep ettikleri ve herhangi bir müdahaleyi de tepkiyle karşıladıkları anlaşılmaktadır. Öğrenciler gerek dış görünüşlerinde gerekse davranışlarında ailelerinden veya öğretmenlerinden herhangi müdahale gelmesini istememektedir. Bu noktada serbestlik isteklerinin diğerlerinin ve kendilerinin zararına olabileceği düşüncesi de öğrencilerde pek bulunmamaktadır. Öğretmenlerin önemli bir kısmı öğrencilerin müdahaleden uzak tavırlarıyla ilgili benzer gözlemlerini dile getirmişlerdir:

EÖ3: *Bence daha çok şu aşamada rahatlık falan algılıyorlar bence. Yani ben istediğimi rahat rahat yapayım, istediğim şeyleri okuyayım, istediğim gibi giyineyim, rahat olayım. Bence şu aşamada özgürlükten anladıkları o. Çok fazla hani, müdahalesiz, düşündüğüm gibi yaşayayım.*

EÖ7: *Özgürüm dediği ne biliyor musun öğrencinin? Evden kaçmak. Yani çoğu için söylüyorum, evden uzaklaşmak. Dershanede, çünkü yani öğretmenlerin büyük çoğunluğu da, dershanenin büyük çoğunluğu da çocuğu baskı altına alacak, baskıdan korkutma amacıyla. Kontrol, disiplin... Buradaki disiplinin sertlik anlamında olmadığını da herhâlde bilirsin. Böyle bir ortama gelmesi onun için çok önemli. Yani özgürlüğü böyle görüyor. Yani özgürlüğü tam dolu olarak ne anlamda kullanılması gerektiğini bilen bir gençlik değil bence. Serbestliği şöyle anlıyorlar: Üzerimde bir baskı olmasın.*

KÖ1: *İstedikleri zaman istediği hareketi yapabilmek, dersin ortasında cep telefonu ile konuşabilmek ya da arkadaşıyla muhabbet edebilmek ya da cep telefonundan işte sosyal medyayı takip edebilmek dersin esnasında. Özgürlük anlayışları birazcık daha bunlar.*

KÖ3: *Onların özgürlük kavramına bakış açısı bizim dönemimiz gibi değil hani, siyasi açıdan değil. Onların özgürlük anlayışı evde her yaptıklarına izin verilmesi her akşam saat 10-11 de sokağa çıkmalarına izin verilmesi. Yemeleri, içmeleri, gezmeleri, erkek arkadaşları kapıya kadar bırakabilecek seviyeye gelmek istiyorlar. Özgürlük anlayışımız bu.*

Öğrenciler istedikleri gibi müdahalesiz yaşamayı talep ederken aynı doğrultuda her türlü kural ve otoriteyi de reddetme eğilimindedirler. Otorite tarafından koyulan

kural ve düzenlemeleri koşulsuz biçimde reddetme ve mümkün olduğunca da bu kurallara uymama yönünde tavır geliştirmektedirler. Bu tavırlar ise bir ahlâki ilke veya düşünce temeline dayanmamaktadır. Sadece otoriteden uzaklaşma ve arzularının egemenliğine kendilerini bırakma olarak kendini göstermektedir. Öğretmenlerin bu konudaki ifadeleri de şu şekildedir:

KÖ1: Yani bağımlı olmayı sevmiyorlar ya da belli bir yerde zorunlu olarak kalmaktan çok hoşlanmıyorlar açıkçası.

KÖ2: Uyum sağlamama konusunda değişim var. Aslında yani hani baktığımızda daha çok kurallara nasıl uymayacaklarına ilişkin bir direnç göstermeye başlıyorlar. Bazı noktalarda şey, bu gerçi bu hep vardı okul kurallarına direnç, her okulda oluyor. Biraz daha hem yaş gruplarından kaynaklı, kıyafetle okula gidiş gelişlerinde, ders saatlerine uymada biz hep şeyi yaşamışızdır... Mesela eskiden bizim gömleklerimiz vardı okulda herkes şey derdi, tüm öğrencilerimiz yani kıyafet istemiyoruz okulda çok bizi bunalıyor, çok bizi sıkıyor. Onu tişörtlü çevirdik. Öğrenciler gömlek giymeye başladı.

Öğrencinin özgürlük isteğindeki negatif tutum ve isyan eğiliminde ailelerin tutumu da etkili olabilmektedir. Aileler öğrencinin bireysel özelliklerini, potansiyelini dikkate almadan koşulsuz bir şekilde başarı istemektedir. Bu da öğrencinin kapana kısılmış hissini yaşamasına sebep olmaktadır. Diğer taraftan ise öğrencinin kendi ilgi ve becerisi yerine toplumda maddi ve sosyal açıdan popüler olan akademik başarı kriterine göre zorlanması onu daha da başarısız yapabilmekte ve umutsuzluğa sevk edebilmektedir. Ancak öğrencilerini tanıyan ve ona göre tavır geliştiren ebeveynlerin öğrencileri ise özgüvenli, ne yapmak istediğini bilen, özgürlüğü isyan ya da sorumsuzca davranma olarak algılamayan, iletişimi güçlü bireylere dönüşebilmektedir:

EÖ2: Dersini yap, ödevini yap, şunu yap, böyle yap... Bu noktada hep baskıcı gibi algılanıyor öğrenci tarafından. Velilerin bu yönünü şey yapıyorlar. Biraz da işte ergenlik, kişiliğin yeni yeni oturmaya başladığı zaman, zaman zaman asi olabiliyorlar.

EÖ3: (...) Çoğu anne-baba da öğrenci gibi başarı isteyen, öğrenciyi o yönde motive eden, birazda koşturan anne-baba tipi var, çok fazla. O yüzden çocukların geneli öyle. Ama bazen çok fazla başarı (yerine) ‘Ya tamam’ diyor, ‘Benim çocuğum bu kadar yapıyor’ falan. ‘İyi’... Onlar çok fazla üstüne düşmüyor, daha rahat o tip çocuk. Anne-babaların çocukları da biraz daha şey ama genelliyorum tabii, genelliyorum. Biraz daha rahat oluyor. Stresten uzak. Bu sefer sağına-soluna bakabiliyor, davranışlar...

Öğretmenlerine hâl-hatır sorabiliyor, işte bir arkadaşına yardım edebiliyor, daha paylaşımcı olabiliyor.

4.2.1.2. Sorumsuzluk ve Eleştiriye Kapalılık

Öğretmen görüşlerine göre öğrencilerin önemli bir kısmı ders içinde ve dışında otoritenin yönlendirmesi ortadan kalktığında bireysel sorumluluklarını yerine getirmekte yetersizdir. Otoritenin kontrolünün koşulsuz olarak ortadan kalkmasını istemekte ancak bu otorite kalktığında ise bireysel olarak iç disiplinlerini sağlama ve kendi yolunu çizme bilincine ulaşmada yetersiz kalmaktadırlar:

EÖ1: Özgürlüğü olumsuz şey, sorumsuz davranmak şeklinde ortaya koyuyorlar. Örneğin biz özgür bıraksak, desek ki artı-eksi vermiyorum. İsteyen kitabını getirsin, istemeyen getirmesin. Bakıyorsun ki yarısından fazlası getirmemiş. Örneğin diyoruz ki, işte çocuklar derse çalışıp çalışmamakta serbestsiniz. Bakıyoruz ki, çalışmıyorlar.

KÖ1: Ağır sorumluluklar alabildiklerini düşünmüyorum. Zaten çoğu kez kontrol etmemiz gerekiyor ya da sık sık bazı şeyler hatırlatmamız gerekiyor. Ama tabi çok iyi yapan çocuklar da var. Bunun yanında hiçbir sorumluluk almadan yapan çocuklar da var. Yani bir grup çalışması yaptırıldığında bir iki kişi gerçekten o sorumluluğu alıp bir şeyler yapmaya çalışıyor ama diğerleri maalesef o sorumluluğu diğer arkadaşlarının üzerine yıkıp sadece görüntüde oluyorlar. İşlerde pek bir şey gerçekleştirmiyorlar.

Öğrenciler, sorumsuzca davranışlarına karşı yapılan uyarılara ise çoğunlukla olumsuz bir tavırla yaklaşmaktadır. Kendisinin iyiliği için yapılan yapıcı eleştirileri dahi şahsına karşı bir saldırı olarak algılayabilmektedir. Bu konuda eleştirilmeye tahammüllerinin olmadığı, eleştiriye saygı sınırlarını da zorlayarak reddettikleri öğretmen görüşlerinden ortaya çıkmaktadır:

EÖ1: Eskiden öğrenciler hiçbir şekilde bunu yapmazken veya çok nadir öğrenciler yaparken mesela çok yaygın bir şekilde sigara kullanımı var. Dışarıda öğretmenlere karşı sigarasını rahat bir şekilde içme, “Sen bana bir şey diyemezsin, senin bana herhangi bir yaptırım uygulaman söz konusu olamaz” şeklinde çok ciddi davranış bozuklukları var.

EÖ5: Babam bile bana bağırma diyor mesela. Babam bile bana yüzünü ekşitmedi. Sen bana psikolojik baskı yapıyorsun (diyor). Psikolojik baskı bile yanlış bir kavram, psikoloji bir bilim dalı. Ben psikolojik bir şey mi yapıyorum ki baskı yapıcam. Davranış yönünden onun hatasını söylüyorum. Mesela bir sınıfımız vardı biz onlara ders çalış demezdik.

Mesela nöbetçi olduğum zamanlarda şüphelenirdim acaba içeride öğretmen mi var diye, çıt çıkmazdı. 30 kişilik sınıftan konuşur insan demi, bunlar konuşmazdı. Ne ile meşguldü, hedefi vardı, bir sonraki derse hazırlanıyorlardı. Yani sınıfta birisi varmış gibi sınıfa girersin yeni temizlik olmuş gibiydi. Onlar da çocuktı, onlar da çikolata yerdı, onlar da çay içerdi ama göremezdin yani, sıranın üzerinde bir yazı göremezdin. Ama şimdi yapıyor, gözünün içine baka baka karalıyor, sen yapma kızım yanlış o diyorsun, doğru değil yapığın, diyorsun. Neyse, söylerdi o zaman ki çocuk. Hatasını söylerdi, 'hocam özür dilerim, ben bunu yaptım.' Ama şimdiki çocuk öyle değil. Ben yapmadım, yanlış gördün. Yani seni polis yerine koyuyor. Sanki onun yaptığını ben polis olarak yakalayacam, savcı olarak tespit edicem, sonrasın da mahkûm edicem. Yani öğretmen olarak görmüyor. Öteki öyle değildi. Hocam özür dilerim bilmeyerek oldu diyordu. Önceden özür dilerdi, şimdi özür de dilemiyor. Ben yapmadım diyor, iftira ettin diyor.

Öğrenciler kendi eylemlerine serbestlik ve özgürlüklerine saygı talep ettikleri kadar diğerlerinin özgürlüklerine aynı saygıyı göstermedikleri ortaya çıkan bir başka bulgudur. Öğrenciler kendi hak ve özgürlükleri konusunda hassas iken arkadaşlarının hak ve özgürlüklerine ise yeterince saygı göstermemekte veya onlarla empati kuramamaktadır:

EÖ2: Özgürlükte daha bireysel davranıyorlar. Kendi özgürlüğüm zedelenmesin, kimse ona bir şey demesin, hakkı gasp edilmesin o kadar. Mesela başka biri için benim arkadaşım şu haksızlığa uğradı diye kimse kafa tutmuyor gelip de sana.

EÖ5: Özgürlük anlayışında şöyle bir gözlemim var: Sadece kendi istek ve arzularını kabul ettirebilecek özgürlüğe sahip. Yani ben kural falan tanımam, ben istediğimi yaparım. Öyle bir özgürlük... Hâlbuki özgürlüğün bir sınırı olması lazım. Olabilir, insan özgür olabilir demi. Ama benim özgürlüğüm karşıdakinin özgürlüğüne zarar verdiği zaman orda biter.

KÖ1: Özgürlüklerine çok düşkünler yani özgür olmayı çok seviyorlar ama saygı konusunda kendilerine mutlaka saygı bekliyorlar. Ama karşıya göstermeleri konusunda sıkıntılarımız var... Saygı ve adaleti tabi ki bekliyorlar ama karşı tarafa gösterme konusunda çok şey değiller. Sadece bana olsun düşüncesi birazcık daha fazla.

4.2.1.3. Toplumsal Dinamiklerin Etkisi

Öğretmenlere göre uygulanan eğitim politikaları sonucunda öğrenciler üst otoriteleri reddetme ve düzeni bozmaya daha fazla eğilimli olabilmektedir. Öğrencilerin düşünsel olarak özgürlük arayışları ya da politik tutumları olabildiğince bastırılırken

öğrencinin kuralları ihlâl etmesi, okul düzenini bozması noktasında ise haddinden fazla geniş alanlar bırakılmaktadır. Durum böyle olunca öğrenciler apolitik, yüzeysel, tamamen hazza ve rahata dayalı bencil bir özgürlük peşine düşmektedir:

EÖ1: Eğitim sisteminde öğretmenin elini kolunu bağlayan bir kural; en ufak bir sesini yükseltmede dahi öğrenciler şikâyetçi olabiliyor. Öğrencilerin bu tür şikâyetçi olmaları ister istemez geçmiş öğrencilerdeki itaatkârlığı ortadan kaldırmış... Öğretmenin elinin kolunun bağlı olması onu daha da pervasızlaştırıyor. Hatta öğretmene karşı şiddete yönelmeye de götürebiliyor. Bu açıdan davranışlar olumlu değil. Hele hele 147'nin de devrede olmuş olmasından dolayı öğretmenler de öğrencilerle problem yaşamak istemiyor. O tür olumsuz davranışları olabildiğince geçiştirmeye çalışıyor.

EÖ1: Yani koyun gibi öğrenci anlayışı aslında zararlı ya. Çünkü biz kendini özgürce ifade edebilen, sosyal etkinliklerde kendini ifade edebilen, özgür düşünebilen, toplumsal duyarlılığı olan öğrenci (istiyoruz). Biz toplumsal duyarlılığı olan öğrencilerin çoğunu disipline veriyoruz. Niye? Sen sokakta falan eyleme katılmışsın. Düşünün yani en ufak bir eylemde biz onları cezalandırıyor muyuz? Cezalandırıyoruz, onları dışlıyoruz.

Öğrencilerin aileleri tarafından koşulsuz bir şekilde desteklendiği, öğrenci hatalı dahi olsa bunu kabul etmeyen bir tutum sergilediği bazı öğretmenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Öğretmenler, ailelerin aşırı korumacı tavrının öğrencileri hem sorumsuz hem de ahlâki değer yargılarından uzak bir konuma ittiğini, öğretmenleri de olumsuz davranışlara müdahalede sınırlandırdığını düşünmektedir. Hem öğretmenlerin ahlaki eğitim konusunda yetkilerinin sınırlandırılması hem de ailelerin korumacı ve bencil tavrı okulun olumlu davranış geliştirme işlevini de azaltmaktadır:

EÖ1: Öncelikle aileler öğretmene ön yargıyla geliyor diye düşünüyorum. Çünkü en ufak bir çocuğun ifadesine önem veriyor, çocuğum yalan söyleyebilir demiyor. Çocuğunun sözlerini çok aşırı önemsiyor, çok aşırı ilgi duyuyor, onu haklı buluyor ve yani öğretmene karşı her türlü kozu çok rahatlıkla kullanabiliyor. Bu açıdan öğretmenler bunu bildiği için olabildiğince öğrenciyle sürtüşmemeye hatta disipline bile vermemeye çalışıyor.

EÖ5: Mesela öğretmenlere karşı tutumları işte ailelerden kaynaklanan bir şey. Şimdi öğrencide şu var: Rahat yalan söyleyebiliyor. Hâlbuki dürüstlük, doğruluk bizim temel değerlerimizden ama rahatça da yalan söyleyebiliyor. Buradaki bir olayı ailesine başka türlü aktarıyor. O aktardığı zaman veli diyor ki öğrenciye işte öğretmen değilmiş de böyledir. Öğretmenler

çalışmıyor, öğretmenler şöyledir. Yani zaten öğretmeni anne bana aşağılarsa çocuk da o gözle bakıyor. O zaman kendisini özgür hissediyor.

Öğrencilerin özgürlük konusunda farklı düşünceleri tanıma ve onları saygıyla karşılama konusunda eksik oldukları, bunun sosyal medya ile birlikte ailelerin tavırlarından kaynaklandığı bir başka öğretmenin görüşünü oluşturmaktadır. Öğrenciler düşünce özgürlüğü arayışı ve doğru bilgiye ulaşma çabası içinde değildir. Hiçbir doğrulayıcı filtreden geçmemiş bilgileri kullanmakta ve kendi için faydalı olduğunu düşündüğü bilgilerle yetinmektedir. Aile içi iletişimin yetersiz, dogmatik ve sık bir içeriğe sahip olması da bu durumun tetikleyicisi olmaktadır:

EÖ7: Çocukların bir şeyi eleştirel gözle anlamaları, yorumlamaları, kendisine göre bir fikir geliştirmesi çok zor. Çünkü internete giriyor, bombardıman... Şartlanıyor. Ailede, yani hangi ailede, Türk ailesinde siyasi görüşünüz var, düşünceleriniz var. Çocuğu özgür yetiştirme, kendi fikirleriniz dışında da fikirleri verebilme ortamı çok ailede var mı? Yok mu? Bunu tartışmamız lazım. E böyle özgürlük anlamında, bireysel özgürlük, hür düşünme, fikirlerini söyleyebilme ortamının olmadığı bir yapıda böyle bir gençlik yetişmesi mümkün değil.

4.2.2. Rekabetçilik

İnsanların bir amaca ulaşmada bir başkasını geride bırakmak veya kendinin bir önceki konumundan daha üst bir konuma ulaşmak için kendi kendisiyle yarışmak olarak sınıflandırılabilen rekabet kavramı hakkında öğrencilerin yoğunluklu olarak birbiriyle rekabet ettikleri öğretmenler tarafından dile getirilmektedir. Öğrencilerin rekabet ettikleri alanlar ise okul türüne ve okulun sosyo-kültürel yapısına göre değişim göstermektedir. Kimi öğrenciler sosyal ilişkilerde rekabeti öne çıkarırken, kimi öğrenciler ise akademik başarıda rekabetçi tutum sergilemektedirler. Ancak bütün okul türlerinde farklı alanlarda ve konularda rekabetçiliğin belirgin biçimde var olduğu öğretmenler tarafından ifade edilmektedir.

4.2.2.1. Akademik Başarıda Rekabet

Anadolu ve Fen Lisesi türündeki akademik liselerde akademik anlamda rekabetçiliğin gözle görülür biçimde yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Öğrenciler akademik anlamda amaçlarına ulaşabilmek için diğer arkadaşlarının başarılarını gözlemekte, onların başarı durumlarına göre tutumlarını geliştirmekte ve ilişkilerini de bu yönde kurabilmektedir:

EÖ2: *Bazı öğrencilerde bu çok baskın. En önde oturmak istiyor, sürekli öğretmenle göz teması kurmak istiyor, kendi notunu öğreniyor, merak ediyor... Çaktırmadan gözü ucuyla takip ediyorum. Yani rekabet içinde olduğu arkadaşlarının notlarını da defterine yazıyor. Bu çok baskın bazı öğrencilerde. Ya bu sınıfın geneline baktığımızda zaten okul birinciliğine oynayan, sınıf birinciliğine oynayan öğrencilerde bu fazla.*

EÖ3: *Fen lisesinde biraz daha bireysel başarı çocukların hedefinde olan bir şey. Hani burada herkes başarıyı istiyor ve o yüzden arkadaşını bazı anlamlarda rakip bile görebiliyorlar. O anlamda biraz daha bireysel, bireyci yaklaşımları var. Ama hani daha önce çalıştığım okullarda birlikte paylaşım falan çok fazlaydı, derse verilen değer buraya göre daha azdı. Hep beraber buluşup dışarıda bir şeyler yapmaları falan daha fazlaydı.*

Okul türüne göre değişim gösteren akademik başarıda rekabet dersane türü özel kurumlarda da görülmektedir. Başarıya odaklanmış öğrencilerin rekabetçi tutumlarını sınavlara hazırlandığı özel kurumlarda daha yoğun bir şekilde devam ettirmekte olduğu öğretmen görüşlerinden anlaşılmaktadır:

EÖ7: *Yani diyelim ki ilk %10'luk, %5'lik, bunu yukarıya götür, %4'lük, 3'lük, 2'lik, 1'lik gibi öğrencilere geldikçe o çatışma ruhu, o bireysellik, bireycilik daha ön plana çıkıyor. Çünkü bilincinde. Amacında bir numaralı okul neresiyse kafasında. Bakıyor etrafına şu da orayı istiyor, bu da orayı istiyor, benim bu aradan sıyrılmam gerekiyor (diyor)... Orada bireycilik ön plana çıkıyor. Zaman zaman bu sürtüşmeye bile sebep olabilecek psikolojik davranış bozukluklarına, kavgacı bir ruha veya işte kıskançlıklarının ön plana çıkması gibi şeylere sebep oluyor.*

Akademik başarıya ulaşmada öğrencilerin büyük yaş gruplarına göre küçük yaşlarda birbiriyle daha az rekabet ettikleri görülmektedir. Önde olma kaygısı öğrencilerin ilişkilerini ve tutumlarını olumsuz yönde değiştirmemektedir. Öğrenciler daha çok kendi kendisiyle yarışır pozisyonda kalmakta diğerlerini geçme hırısını daha az göstermektedir:

EÖ6: *Özellikle sınav gruplarını aldığımız dönemlerde yani 8. Sınıfları aldığımız dönemlerde bu rekabeti hissedebiliyorsunuz. Ama bu rekabet arkadaşlıkları etkileyecek düzeyde değil. Hani çok ciddi bir rekabet var, çalışıyorlar ama karşısındaki arkadaşını yapmasın, etmesin gibi değil. 'Ben daha iyisini nasıl yaparım?' derdinde çocuklar.*

4.2.2.2. Eğitim Sisteminin Rekabetçiliğe Etkisi

Öğretmenler öğrencilerin akademik anlamda rekabetçi bir tutum içerisinde olmalarının nedeni olarak sınav odaklı bir eğitim sisteminin varlığını öne sürmektedir. Doğru cevaba, üst sıralara yerleşmeye odaklanmış bir öğrencinin başarıya ulaşabileceği üzerine kurulu bir mekanizma içerisinde öğrenciler de ister istemez bu mekanizmaya uyum sağlamaktadır. Bu durum öğrencinin bilgiye bakışını da etkilemektedir. Öğrenciler sadece kendilerini başarıya ulaştıracak derslere önem vermektedir. Düşünme ve sorgulama becerilerini geliştirecek konularda çaba sarf etmek istememektedir. Bilgiye çalışarak ulaşmadan ziyade hazır konma tavrı daha ağır basmaktadır. Öğretmenlerin bu konudaki ifadeleri de bu durumun varlığını desteklemektedir:

KÖ1: Yani küçükten bu yana bir sınav sisteminin içindeler ve bu sınav... Mesela onlar SBS ile gelen çocuklar da var, TEOG ile gelen de... Altı, yedi, sekizde sürekli yüksek not almak zorundalar. Arkadaşlarıyla bir rekabet halindeler. Sürekli ee bu şeyde de lisede de aynı o şekilde devam ediyor. Arkadaşının aslında ondan düşük yapması onun şeysi hayrına gibi görünüyor. Bir noktadan sonra onun için hani birazcık daha bencilliklerini arttırmış görüyorum bu sınav sistemi... Öğrencilerimiz biraz daha işte bu konuda soru çecekleri algısıyla test sistemine yöneltmek, ezbere yöneltmek (durumundalar). Öğrencilerin düşünce sorgulama ve kendini ifade etme yeteneklerini günden günde azaltıyor maalesef. Bu konuda da ders sırasında 40 dakikalık çabamız tabi bazı öğrencilerimizde etkili oluyor. Eskiden çok daha verimli ilişkiler kurarken şu an biraz daha öğrencilerimizde dirençle karşılaşıyoruz. Mesela soruları verip, orada sormamız bekleniyor.

Öğrencileri rekabetçi anlayış ve tutuma sevk eden bir diğer etken de okul içi etkileşimlerdir. Okulda öğretmen, yönetici ve öğrenciler de çeşitli konularda başarılı olanları desteklemekte, farklı becerileriyle dikkat çekenler öne çıkarılmaktadır. Herhangi bir konuda başarılı olan, dereceye giren fazlasıyla desteklenmektedir. Başarmak var olmanın koşulu gibi sunulabilmektedir. Öğrenciler bu etkileşim içinde rekabetçi bir tutuma sürüklenebilmekte ya da kendilerini daha farklı şekilde ifade etme yoluna girmektedir. Farklı ifade şekline girenler ise kendilerini okuldan soyutlamaktadır:

KÖ2: Kendisini ifade eden, düşüncesini söyleyen ya da liderlik ruhu olan, iletişimi bireysel kuran öğrenciler ister istemez ön plana çıkmaya başlıyor. Çok daha yetenekli olan, aslında üreten öğrencilerimiz var. Tabi şey de var, ama başarılı öğrencilerimizi hem ders başarısı anlamında hem üreten

anlamında öğrencilerimizi fark etmeye çalışıyoruz. Onu ön plana çıkarmaya çalışıyoruz.

EÖ4: Bizim okulun tabi akademik başarı olmazsa olmazı. Yani akademik olarak öğrenci başarılı değilse bir anlamı ifade etmez buradan mezun olması. Dolayısıyla burada akademik başarı ilk sırada önemli. 1. derecede önemli. Burada öğrencilerin öğreneceği, bir farklılık arz eden bir durum söz konusu. Burada tabi bir öğrenci için yani hangi mesleği yapacağı ne kadar önemli, bu bunu belirlemiş oluyor. Ama sosyal çalışmalar biraz daha zaman zaman bunun önüne geçer. Onu da biraz önceki söylediğim gibi kendini ifade edebilme yani toplum karşısında birileri seni alkışlıyor. İşte okul içerisinde bir yere çıkarıyorlar, seni tebrik ediyorlar gibi bu tür şeyler. Biraz zaman zaman ön plana çıkıyor ama genel itibari ile akademik kaygı yüksek diyebiliriz.

EÖ2: Kendini anarşist olarak tanımlayan birkaç öğrencimiz var. Onlar okul içinde yalnızlar. Çünkü çok hüsn-ü kabul görmüyor. Kendilerini yani düzene karşı çıkan, hayatın yaşanan biçimine karşı çıkan, ahlâk kurallarına, hukuk kurallarına karşı çıkan ve yaşadığı dünyada, yaşadığı toplumda değer yargılarından sıkılan bir yapıları var. Bazıları hiperaktif ve söylemekten çekinmiyorlar. Giyim kuşamlarına, takılarına, saç şekillerine bunu yansıtmaktan artık çekinmiyorlar. Fakat derste yalnız oturuyorlar. Okul içinde arkadaş sayıları da kendi gibi olan her sınıfta zaten bir iki tane yok. Okulda böyle birkaç tane var. Birbirleriyle daha böyle grup etkileşimi içindeler. Okulda genellikle yalnızlar.

Eğitim sisteminin sınav odaklı oluşu ailelerin okula ve öğretmene bakışını da etkilemektedir. Aileler öğrencilerinin kendilerince en iyi okula yerleşmesinin hangi yol ya da koşulla olursa olsun derslerde başarılı olmak olduğunu öğrenci ve öğretmenlere yansıtmaktadır. Öğretmenlerden en büyük beklenti başarı olmaktadır. Bu talebin yerine getirilmesinde herhangi bir aksaklığa dahi tahammül gösterilmemektedir:

EÖ3: Öğretmenlerden beklentileri yani öğretmenin derse girip, iyi bir şekilde çocuğa bilgi aktarmasını çok fazla istiyorlar. Hani mesela bizim burada bir öğretmen 3-5 saat dersi anlatmazsa, ‘Çocuklar siz oturun ben de bir dinleneyim’ falan derse, hemen çocuktan bu veliye yansıyor, veli de bir şekilde okul idaresini falan arar, mutlaka şey yapar. Veliler mutlaka çocuğa mesela tüyolar vermesini sınavla ilgili, bir takım derslerde, hani dersleri basite indirgeyerek anlatmasını, ipuçları vermesini, iyi bir şekilde yetiştirmesini talep ediyor veliler kesinlikle.

4.2.2.3. İlişkilerde Rekabet

Akademik başarıda rekabetçi bir tutum içine girmeyen öğrenciler daha çok mesleki liselerde bulunmaktadır. Ancak rekabet burada daha çok sosyal ilişkilerde görülmektedir. Bu okullarda rekabet öğrencilerin kendilerini öne çıkarma ve popülerlik kazanma çabasında ortaya çıkmaktadır. Öğrenciler ders başarısı yerine duygusal ilişkilerde isteklerine ulaşma, dikkat çekme, sevilme ve sözünün dinlenmesi konularında rekabete girmektedir. Bu rekabet ise öğretmenlerin ifadesiyle ilişkilerin sıklıkla sürtüşmeye veya şiddete dönüşmesine yol açmaktadır:

EÖ1: *Rekabet günümüzde artık başarıya odaklanma değil, kız arkadaşlarına karşı, özellikle kız arkadaşı edinme anlamında bir rekabet söz konusu. Çünkü en çok da bu yüzden kavgaya ettiklerine şahit oluyoruz. Onun dışında ben şu derste başarılı olayım da şunu geçeyim diye düşünen çok az öğrencimiz var.*

KÖ3: *(Başarıda Rekabet) Çok fazla öğrencide yok. Özellikle üniversite düşünen, bir alanda kendini göstermek isteyen öğrenci her sınıftan bir ya da iki öğrenci var diyeyim, çok fazla elimde yok. Buradaki rekabet farklı bir algılama şekli olarak ortaya çıkıyor. Şimdi söyle söyleyeyim size, öğrenciler rekabeti erkek arkadaş bulma olarak algılıyorlar. Anlam, bakış açımız bu. Kimin erkek arkadaşı varsa veya iyi bir yerdeyse o popüleritesini arttırabiliyor. Diğerleri biraz da kenarda kalıyor. Nahoş isimler birbirlerine takıyorlar, lakaplar da olunca işin boyutu başka şeylere dönüyor. Düşünün bende kaynaştırma öğrencisi var. Kaynaştırma öğrencisine demişler ki işte senin erkek arkadaşın yok bizimle arkadaşlık etme demişler...*

Akademik yönden başarı kaygısı olmayan öğrencilerin kendilerini ifade etme biçimleri ve diğerleriyle olan rekabetçi ilişkileri öğretmenlerce kabalık olarak değerlendirilmektedir. Öğrenciler sorumluluktan kaçmak ve her şeye emek harcamadan ulaşmak istemektedir. Somut ya da soyut bir üretim gayreti ve potansiyelleri pek bulunmamaktadır. Diğerlerine karşı üstün olma çabası çeşitli tüketim ürünlerine sahip olma ve başkasından takdir gören arkadaşlarını küçümseme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Öğrenciler geleceğe dönük bir amaç için çaba sarf etmemektedir. Bu konuda öğrencinin din eğitimi almış olması çok da etkili olmamaktadır. Örneğin imam hatip liselerindeki durumu öğretmen şu şekilde ifade etmektedir:

EÖ5: *Olumsuz yönde rekabet var. Mesela derste öğretmen birisine fazla ilgi gösterdiği zaman onu çekemiyor. Arkadaşına türlü şeylerde hakaretler ediyor. İşte sen ispiyoncusun, sen öğretmene yağdancısın, yağdanlık yapıyorsun gibi falan şeyler diyor. Ama eskiden öyle değildi, herkes*

yarışırdı. Neye yarışır, rekabetlerde ders öğrenmekten, senden istifade etmeye, faydalanmaya çalışırdı. Ama şimdi öyle değil, tam olumsuz yönde bir tepki var. O açıdan olumsuz görüyorum. Yani gençliği, yani biz anarşi döneminde yaşadık. 80 öncesinde yaşadık, sol fikirli de olsa, sağ fikirli de olsa bir üretken fikri vardı. Şimdi bir üretken fikri de yok. Olumlu veya olumsuz bir şeye fikir üretmiyor. Çocuk günlük yaşıyor, günü kurtarmaya çalışıyor. Bu da ekonomik, siyasi, sosyolojik yapımızın değiştiğini gösteriyor. Yani toplumda bir değişme var, onun etkisi burada görülüyor. Çocuklarda görülüyor. Üretmiyeyim, hazır bulayım. Hatta bedel ödemiyim mesuliyet almayayım, ama bana gelsin. Arkadaşımın işte son model bir telefonu var, bana da alsın annem-babam. Ama ben hiçbir gayret göstermiyim diyor.

4.2.3. Bireysel Çıkar ve Benmerkezcilik

Yapılan görüşmelerde öğrencilerin önemli bir kısmının bireysel çıkarlarını yaşamlarının merkezinde tuttukları ve bu durumun okul türleri içinde ciddi fark yaratmadığı ortaya çıkmaktadır. Öğretmenler öğrencilerin hem derslere dönük tutumlarında hem de öğretmen ve arkadaşlarıyla ilişkilerinde bireysel çıkarlarını azami ölçüde gözettiklerini ifade etmektedir. Öğrencilerin özellikle ilişkilerini kurarken diğerlerinden elde edecekleri faydayı gözettikleri, çıkarlarına zarar verebileceğini düşündüğü durumlarda ise ilişkisini kolayca bitirebildiği öğretmenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca üniversite tercihleri ve meslek seçimi konusunda da bireysel ilgi ve yeteneklerinden ziyade mesleğin kendisine getireceği statü ya da maddi kazancı temel aldıkları bir başka bulgu olmuştur.

4.2.3.1. İlişkilerinde Bireysel Çıkar Beklentisi

Öğretmenlerin gözlemlerinden yaptıkları çıkarımlara göre öğrenciler somut getirisine göre ilişkilerini sürdürmekte ve çıkarları neyi gerektiriyorsa o yönde hareket etmektedir. İlişkilerinde “kazan-kazan” ilkesi maddi anlamda temel belirleyici olmaktadır. Çıkarlarının riske girmesi ya da bozulması durumunda ise ilişkilerini bozma ve tepki gösterme konusunda bir tereddüt yaşamamaktadır. Paylaşımlarını da gelecekte kendi çıkarını gözeterek yapmakta ve duygudaşlık yönünden eksik tutum sergilemektedir. Öğrencilerin çıkar merkezli tutumlarının zamanla artış gösterdiği de öğretmen görüşlerinden anlaşılmaktadır:

EÖ3: Her zaman ‘ben bir şey yapayım onun da karşılığını alırım.’ gibi beklentiler daha ön planda bence. Hani koşulsuz sevgi falan bunlar daha bence ilk duruma göre geride kalan şeyler. Okulumuzda öyle yani.

EÖ4: *Bireysel çıkarlar falan zaman zaman kendini daha çok gösterebiliyor. Evet, biraz daha paylaşım yaparken kendi çıkarını ön plana koyma daha çok, belki son yıllarda dikkatimizi çekiyor diyebiliriz.*

EÖ5: *Arkadaş seçerken daha çok onlar da pragmatik düşünüyor. Mesela arkadaşlıkları temel esaslara dayanmıyor yani. İnanca dayanmıyor veyahut da düşünce tarzına dayanmıyor. 'Ben arkadaşımın nasıl istifade edebilirim?'. Mesela şeyse, zenginse 'Ondan nasıl istifade edebilirim?' Veyahut da çalışkansa 'Ondan nasıl istifade edebilirim?' bunu düşünüyor. Mesela oto galericisi vardı burada. Babası oto galericiliği yapıyordu. Onlara şey veriyordu, para dağıtıyordu. Badigart gibi onların yanında geziyordu onlar. Öğlen teneffüsünde dışarı çıkılıyor. Bir bakıyorsun grup halinde, bakıyorsun zengin birisi var. Zenginin etrafında da ondan istifade eden şeyler var. İşte börekçiye götürüyor, simitçiye götürüyor, şeye götürüyor. Hatta sigara alışkanlıkları var, onu o şekilde dağıtıyor.*

Öğrenciler gerek arkadaşlarıyla gerekse otorite konumundaki diğer kişilerle ilişkilerinde daha çok elde edecekleri çıkara göre tutum geliştirmektedir. Bir başkasına yardım ederken ise karşılık beklemektedir. Çıkarlarının tersine bir durum gerçekleştiğinde ilişkilerini kopartacak davranışlarda bulunmaktan çekinmemektedir. İlişkilerinde istikrar pek az görünmektedir. Ayrıca ilişki içinde oldukları kişilerin önem sırasının da elde edecekleri çıkarın büyüklüğü ile paralel doğrultuda olduğu öğretmenlerin ifadelerinden ortaya çıkmaktadır:

KÖ1: *Bazı çocuklar biraz daha şey bu konuda, biraz daha verici, daha şeyci olmaya çalışıyor ama genelde karşılık bekliyorlar hani... Kendi yaptığı şeyin karşılığını görmediği zaman kendisi de kesebiliyor. Bazısı çok samimi oluyorlar, bir anda çok. Her şeylerini paylaşıyorlar, ediyorlar. Ama daha sonra bazen işte erkek meselesinden, bazen kız meselesinden dolayı genelde bu kızlar arasında daha çok ama ilişkileri bir anda bitebiliyor. Ya da çok özel şeylerini bir anda paylaştıkları için bir anda bu özeli başkasına anlattığı zaman ya da şey olduğu zaman, çıkarları çatıştığı zaman o çok samimi arkadaşlık bir anda eriyip gidebiliyor... Yani tamamen değişiyor. Bir anda çok içli dışlı, bir anda bakıyorsun arada büyük soğuk rüzgârlar esiyor.*

KÖ3: *Çıkarları doğrultusunda olduğu müddetçe sizinle iyiler. Ama eğer çıkarına ters gidiyorsanız, bir konuda ona kızdıysanız ya da bir konuda söz ettiyseniz otomatikman sizi satıyorlar... Biraz benciller o konuda. Hani ilişkilerde şey var. Sev beni, seveyim seni. Eğer herhangi bir konuda kavga, küslük olduğu zaman birdenbire bütün sırlarını ortaya dökabiliyorlar. Yani öyle sır saklama filan yok bizde.*

EÖ3: *Mesela “matematik öğretmeniyile ben aramı iyi tutayım, çünkü ben yapamadığım soruları ona soracağım...” gibi düşünceler vardır. Ya da ‘fizik öğretmeniyile aramı iyi tutayım, kimya öğretmeniyile, biyoloji öğretmeniyile bunlarla aramı iyi tutayım.’ Ama din dersi öğretmeniyile aramda bir problem yaşandı mesela ‘ben n’abayım ama ona eyvallah demem, işim de olmaz onunla benim.’ gibi düşünceler hâkimdir çocukta.*

Öğretmenlerin ifadelerinden anlaşıldığına göre öğrenciler için uzun vadeli soyut idealler, düşünceler ve ilkeler önem taşımamaktadır. Öğrencilerin etik, siyasi ya da felsefi anlamda ilkeli bir duruş sergilemekten uzak tavırları bulunmaktadır. Kendisinin anlayışına ya da hayat tarzına uymasa dahi birçok farklı grup ya da kişiyle sadece çıkar temelli ilişkilere girebilmekte, duruma uygun davranabilmekte ve sonra hiçbir şey yokmuş gibi hayatına devam edebilmektedir. Çıkarına uygunsa etik veya siyasi bir ilkeyi rahatlıkla hiçe sayabilecek öğrencilerin de mevcut olduğu görülmektedir:

EÖ2: *Dinle, siyaset çocukların kafasında aynı çizgide. Mesela bir dönem şu anda tu- kaka olan dershaneler bir dönem çocukların çok ilgisini çekiyordu. ‘Niye gidiyorsun?’ diyorum, biliyorum hiç uymuyor çocuğa. ‘Hocam’ diyor, ‘Soru veriyorlarmış, hocam oraya gitmezsek olmuyormuş, hocam bazı noktalarda faydasını gören arkadaşlarımız var, özellikle sınav için.’ Bu nedenle tercih ediyorlardı. Peki diyordum sonra ne olacak? Herkes kendi yoluna, bana ne diyordu.*

EÖ5: *Kimliksiz maalesef, şimdiki öğrencilerimiz kimliksiz, hiçbir kimliği yok. Yalnız yani. Nereye tutsan gider, sadece ona maddi ve manevi menfaat sağla, karşılık ver, yeter. Yani böyle bir düşünce tarzı yok.*

4.2.3.2. Kariyer Planlamasında Maddi Çıkar

Çevresiyle olan ilişkilerinde bireysel çıkarına önem veren öğrenciler bu tutumlarını lise sonrası üniversite/meslek seçiminde de göstermektedir. Bireysel olarak mesleki ideallerini belirleyen temel etkenlerden biri sahip olacağı mesleğin getireceği parasal imkânlardır. Öğrencilerin bir kısmı ailesinin maddi olarak zorluk çekmesi nedeniyle zorunlu olarak seçeceği mesleğin parasal imkânlarını veya işsiz kalma riskini göz önünde bulundurmaktadır. Bu noktada öğrencinin kişisel ilgi ve becerilerinin, yaşam tarzının etkisi pek görülmemektedir. Geleceğini biraz olsun garantiye alma isteği ve geçim sıkıntısına düşme kaygısının öğrenci tercihlerindeki etkisiyle ilgili öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir:

EÖ1: *Geçim derdi en önemli motivasyonu sağlayan bir motor güç görevi görüyor. Kesinlikle öyle endişeleri var... Ben geçimimi bu iştenden*

sağlayacağım diyerek o mesleği şey yapmaya çalışıyor, sahiplenmeye çalışıyor.

EÖ5: Maalesef, bizim siyasi konumda düşünmek zorunda kalıyor hani eğitim eşittir meslek anlayışı ailelerde, çocuklarda. Tabi yansıyor, şimdi ben bu okulu bitirdim ilahiyatı bitirdim görev alabilecek miyim? Hani, bir zamanlar sınıf öğretmenliği ataması kolaydı, güzide seçkin bir meslekti, herkes sınıf öğretmenliğine gidiyordu. Şimdi, dönem değişti, işte 4+4 geldi, sonra işte din eğitime daha çok önem verildi, seçmeli din dersleri falan geldi, ilahiyatçılara ihtiyaç var. Şimdi liseler, mesela ilahiyatlara bakıyoruz irtibatımız var % 50 si lise mezunu, imam hatip mezunu değil. Bak bizimkiler de % 50 sini ancak kazanabiliyorlar. Çünkü onların aldıkları eğitim daha ciddi oldukları için, hani üniversite için bir de aile yapısı daha sağlam olduğu için, daha önem verdikleri için, ilahiyatı daha çok kolay kazanıyorlar. Bizimkiler daha zor kazanıyorlar. % 50 ye % 50. İlahiyatı onun için istiyorlar. Yani mezun olduktan sonra mutlaka ben bir görev alırım, yani ekonomik bir gelirim olur yani. Kuran kursu öğretmenliği, din dersi öğretmenliği, meslek dersi öğretmenliği gibi.

EÖ7: 1 numaralı şey bir anda hayata atılmak, büyük çoğunluğu için, bu geçerli. Para kazanmak, meslek sahibi, iş sahibi olmak. Yani istediğinden çok, çok büyük çoğunluğu buna ulaşamıyor. İstedigine değil, beraber ekmek parasını kazanmaya yönelik düşünceleri var. Orta dereceli, başarılı bir gruptan başlayıp, aşağı gruplara girdiğin zaman böyle bir anket yapın, 'Ne istiyorsunuz?' diye, büyük çoğunluğu böyle bir cevap verecektir. Günümüz için geçerli, net işte 'Polis olacağım.'

KÖ1: Üniversiteden mezun olduktan sonra iş bulabilecek miyim, şeyisini ön plana alıyorlar.

Geçim sıkıntısı ve hızlıca iş bularak kendi geleceğini kurtarma özellikle düşük gelirli ailelerin öğrencilerinde görülmektedirken orta veya üst gelir grubundaki öğrenciler için maddi kazanç getirisine göre meslek tercihi önem kazanmaktadır. Yüksek para getirisi ile kolay çalışma şartları birlikte değerlendirilmekte ve tercihler bu yönde şekillenmektedir. Geçim kaygısı ve hızlı zenginleşme isteğine sahip öğrencilerin birçoğu kendi kişiliğine ve becerilerine uygunluk kriterini yeterince dikkate almamaktadır. Bu kriter bazı öğrencilerde para ve diğer çıkarlarına uygunluk kriterinden sonra dikkate alınmaktadır:

EÖ4: Kendi karakterine göre, kararsız olan öğrenciler de var son noktaya kadar. Belki karar veremeyen öğrenciler de var. Ama burada görünen bu, görünen arkasındaki gerçeklik de tabi ki maddi yönü. Yani para, maaş... Popüler olan meslek dediğimiz de parası yüksek olan, kolay işe başlayıp

toplumda itibarı olan bir meslektir. Bu konuda sık sık bunu öğrencilerden duyuyoruz.

KÖ1: Yani genelde maddi çıkarlar diyebilirim. O mesleklerin popüler olması, hemen iş bulabilmeleri, statülerinin yüksek olması. Yani doktor oldukları zaman da gözlemledikleri belli şeyler var, hayatın onlara getirecekleri belli kolaylıklar olduklarını ya da lüksler olduklarını düşünüyorlar. Ondan dolayı tercih ediyorlar. Aslında hani, ne alanda eğitim alacaklarını ya da yapacaklarını, o bölümün onlara uygun olup olmadıklarını çok da araştırdıklarını söyleyemem.

EÖ3: En çok maddi anlamda kaygıları var, o da toplumdan yansıyor olabilir. Hani dışarıdaki toplumun yapısına falan bakıyorlar. Mesela 'Ben hocam tıp da okuyabilirim, mühendislik de okuyabilirim ama doktorlar daha çok kazanıyor hocam, o yüzden tıp istiyorum.' diyen çok öğrenci oldu bana. Ama özellikle mühendislik isteyenler de var tabi. Maddiyat çok belirleyici öğrencinin geleceği hakkında, birinci sıraya koyabiliriz. İkinci sıraya da mesela çok böyle bilgisayarla, bilimle falan ilgili çocuklar biraz daha mühendislik bölümlerini, hani biraz daha ilgisi o tarafa kaymış olan çocuklar var, onlarda hani biraz ilgi bence ikinci sırada geliyor, maddiyat birinci sırada geliyor.

4.2.3.3. Kariyer Belirlemede Statü Arayışı ve Toplumsal İdealsizlik

Meslek/üniversite seçiminde öğrencilerin maddi getiri dışında dikkate aldıkları bir başka kriter, mesleğinsaygınlık ve popülerlik kazandırması olarak dikkat çekmektedir. Bazı mesleklerin diğer mesleklere göre hem para hem de toplumsal statülerinde bir farklılık oluşturacağı beklentisi birçok öğrenciyi cezbetmektedir. Bazı meslekler ise ciddi bir kazanç getirmese bile sürdürülmesi rahat ve statü atlamayı sağladığı için öğrenciler tarafından tercih edilmektedir. Maddi kazançla birlikte toplumsal statüde yükselme beklentisi gibi etkenler ise öğretmenlere göre öğrencilerin tercihlerini belirlemede büyük önem taşımaktadır:

EÖ2: Konuştuğum öğrencilerden bazıları çoğunlukla PDR (Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik) okumak istiyorlar. Niye? Revaçta diye. Ben bazılarıyla konuşuyorum. Sana çok da uygun değil diyorum, kişilik yapına. Olsun hocam diyor. Yani bir mesleğin popüler olması onun daha çok ilgisini çekiyor. Bir de PDR'yi kazanmak aslında bir ölçüdür. İşte bak ben bu ölçüyü yakaladım, kazandım gibi kendisinin ekstra bir güç kazanacağına, farklı bir şey yapmış olmanın, zor olan bir şeyi başarmış olmanın verdiği statüye sahip olacağını düşünüyor. Onun için de işte övgüyü hak edeceğini düşünüyor. Bunlar etkili diye düşünüyorum.

Meslek seçiminde topluma faydalı olmak ya da çevresindeki insanlara yardımcı olmak gibi amaçlara birçok öğrencinin sahip olmadığı, sadece bireysel olarak maddi çıkar ve sosyal statüye ulaşma isteğinin etkili olduğu öğretmenlerin ifadesinde yer bulmaktadır. Öğrencilerin geçmişe göre toplumsal ideallerden uzaklaştıkları ve sadece kendi çıkarlarına göre seçim yaptıkları görülmektedir. Bu eğilimin oluşmasında toplumsal değişim kadar okulun da etkisinin olduğu anlaşılmaktadır:

EÖ2: Toplumsal statü olarak hani bu kişinin yetişme tarzıyla alakalı diye düşünüyorum. Çok da böyle hani özellikle yetiştirilmiş elemanlar olur memleketini sever, vatanını, milletini sever, ideal sahibidir. Çok böyle ideal sahibi bireyler yetiştiremiyoruz. Eskiden daha değer yargıları egemendi. Dolayısıyla değer yargılarının egemen olduğu bir toplumda daha ideal sahibi insanlarla karşılaşabiliyordunuz.

EÖ3: Dünyada ben tıp okuyayım da hasta insanlara, yardıma muhtaç insanlara bir şeyler yapayım' düşüncesi hâkim değil. Yani genel olarak 'Tıp okuyayım, rahat bir hayatım olsun, iyi para kazanayım, saygın bir yerim olsun toplum içerisinde' gibi şeyler daha bir güdüleyici. Yoksa hani topluma yararlılık, bence bu konuda daha arkadan gelen bir şey. Tabii istiyordur çocuklar hani... Ama hani onun maddiyatıyla beraber desteklenirse belki öyle bir şey, çalışma içerisine girerler.

4.2.3.4 Kariyer Planlamasında Okul, Aile ve Çevre Etkisi

Gelecek planlarını yaparken öğrencilerin maddi çıkarları ve statü sahibi olma kaygısının kendileri dışında birçok tetikleyicisinin olduğu görülmektedir. Evde, okulda ve toplum içerisinde sürekli etkileşim içerisinde olan öğrenciler kaçınılmaz olarak bu faktörlerin etkisi altında kalmaktadır. Bu üç farklı etken ise birbiriyle çelişmemekte, aksine birbirini tamamlayarak alternatif tercih ve düşüncelerin oluşmasını engellemektedir.

Bir taraftan akademik bilgiye ulaşıldığı diğer taraftan da sosyalleşerek iyi vatandaş olma eğitiminin verildiği okullar artık meslek edindirme ve üst öğrenim kurumuna hazırlama misyonunu daha fazla sahiplenmiş görünmektedir. Bireysel olduğu kadar toplumsal gelişmişlik ve başkalarına da iyilik yapma gibi ideallerin kazandırılmasına başvurulmamaktadır. Bunun yerine öğretmenler öğrencilerini derslere ve sınavlara motive etmek için genelde maddi faktörleri devreye soktuklarını üzümlere ya da övünerek dile getirmişlerdir:

EÖ1: *Vatan için millet için bir şey yapayım ben gerekirse vatanım için bir şey olayım anlayışı ölüyor, yani öldü diyebiliriz. Artık tamamen ben kendimi nasıl kurtarabilirim? Yani çünkü biz de artık çocukları maalesef o ideallerle yetiştirir olduk. Çocuklar diyoruz, yani bu okulu bitirdiğiniz zaman ileride siz iş kuyruklarına gireceksiniz. Başarılı olun, kendinizi işte kurtarmaya çalışın. Yani biz bile artık vatan-millet-sakarya ideallerinden geçtik yani. Çünkü öğretmenler de vazgeçti.*

EÖ3: *Mezunlarımızdan örnek veriyoruz çocuklara. ‘Bunlar şöyle oldu. Siz de böyle olacaksınız. Şöyle çalışmanız gerekir, böyle çalışmanız gerekir.’ Mutlaka böyle geçmişten örnekler çok veriyoruz. Böyle güdüleyiciler kullanıyoruz. Mesela ‘Şu kadar net yaptı, buraya girdi.’ falan gibi karşılaştırmalarla...Çocukları böyle güdülüyoruz.*

KÖ3: *Genç Girişimciler Kadın Birliği’nden, Ticaret Odası’ndan misafirlerimiz vardı. 5 bayan arkadaş: Bir kısmı lise mezunu, bir kısmı üniversite mezunu. Kendi şirketlerini kurmuşlar. Nasıl kurduklarını, nasıl yollardan geçtiklerini anlattılar. Mesela şeyin, etkinliğin başında gelecekte iş kurmak isteyen kaç kişi var diye soruldu, 2 ya da 3 öğrenci. Böyle bir tanesi zorla olabilir mi olamaz mı, yapabilir miyim endişesiyle. Ama seminerin sonunda yaklaşık 30 kişiye çıktık. Yine farkındalık yarattık.*

Öğrencinin en yakın çevresinden oluşan aile bireylerinin sosyo-ekonomik düzeyi ve yapılan mesleklerin de öğrenciyi etkilediği görülmektedir. Öğrencinin gideceği üniversite ve seçeceği bölümün geleceği ile ilgili ailenin ekonomik durumu etkileyici olmaktadır. Fakir ailelerin öğrencileri kendi şehrinde, maddi olarak zorlanmayacak bölümlere yönelirken, diğer ailelerin öğrencilerinin aile bireylerinden birini model alarak ya da yaşadığı deneyimler sonucu tercihlerini şekillendirdiği görülmektedir:

EÖ3: *‘Herkes benim işte artık tıp okumamı istiyor. Babaannem, annem, babam herkes işte şu tıptı yaz, bu tıptı yaz falan diyorlar.’ diye çocukların bize, bazen ailesi hakkında verdiği bilgiler oluyor. Hani demek ki çocuğa herkes ‘Sen tıp okuyacaksın.’ falan gibi, aile ‘Senin böyle doktor olmanı istiyoruz.’ falan gibi... ‘Zaten başarılı bir öğrencisin, bunu da yapabilirsin. Tıp oku, mühendislik okuma. Ya da şunu okuma, bunu okuma, tıp oku, doktor ol.’ gibi yönlendirmeleri var.*

KÖ1: *Ailenin görüşü de etkili oluyor. Maddi durumu iyi olan çocuklar özel okul imkânını, özel üniversite imkânını çok rahat bir şekilde kullanabiliyorlar. Ama maddi durumu, geliri de yoksa puanı yettiği kadar olan yere gidebiliyor. Ya da nasıl diyim, il seçimi olarak da maddi olarak ailesi burada kalmasını istiyorsa, maddi durumu da çok iyi değilse, burada kalabiliyor. Ama çocuğun maddi durumu iyiye, Eskişehir’de kalmaktan*

daha çok büyük yerlere gitmeyi tercih edebiliyor, puanı da buna yeterli olursa.

EÖ6: Öndeki örnekler çok etkili. Öğretmenlerin konuşmaları, etkilemeleri çok etkili. Aileden etkileniyorlar, komşusundan etkileniyor, çevresinden etkileniyor. Şöyle: Mesela bir öğrencim doktor olmak istiyor, dayısı doktor. Ya da ailesinde bir hastalık oluyor yani çok sevdiği bir insan bir hastalıkla mücadele ediyor ya da hastalıktan dolayı başına bir iş gelmiş o yüzden doktor olmak istiyor.

Türkiye'nin siyasi ortamı ve toplumun geneline hâkim olan kaygılar inanç, ideoloji gibi diğer etkenlerin de bir kenara itilmesine yol açabilmektedir. Yaşam tarzı ve inancı ne olursa olsun geleceğe dönük maddi kaygıların önüne hiçbir etken çıkamamaktadır. Bu da öğrencilerin geleceğini şekillendirmede aile ve toplumun güçlü etkisini gözler önüne sermektedir. Dindarlık derecesi yönüyle veya ideolojik olarak farklı duruşlara sahip görünseler de ebeveynlerin önemli bir kısmının seküler kaygılarla ve toplumun ekonomik işleyişine paralel hareket ettiği öğretmen görüşlerinden ortaya çıkmaktadır:

EÖ5: (İHL için) 1998 yılında biliyorsunuz kat sayı problemi çıktı. Dedim ya toplumumuzun bakış açısı şeye göre toleranslı gidiyor, siyasi duruma göre toleranslı gidiyor. Mesela o zaman bizim mevcudumuz 3800'dü. Kız-erkek orta kısım 3800'dü. Ertesi yıl 99/2000 eğitim yılında biz 27 kişiyi kaydettik. 3800'den mevcut 300'e düştü. Mesela buraya zannediliyor ki hep işte mütedeyyin aileler veriyor çocuklarını, zenginler de veriyordu. Zenginler veriyor bir de Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan personelin çocukları da vardı burada. Onlar aldılar hep çocuklarını, hatta burada bir müftü yardımcısı ile ben tartıştım kapıda. Dedim neden alıp gidiyorsun, yani siz alırsanız buyurun kapıya kilit vurun. Çocuğuma laf anlatmıyorum diyor. Ama kendisine anlatamıyor, yani geleceği yok. O açıdan düşünüyor yani siyasi ortam. Geçmişte de öyle mesela pozitif olarak olursa bu tarafa geliyor, negatif olursa kaçıyor.

EÖ3: En çok maddi anlamda kaygıları var, o da toplumdan yansıyor olabilir, hani dışarıdaki toplumun yapısına falan bakıyorlar.

4.2.4. Tüketim ve Tüketimcilik Tutumları

Öğrencilerin tüketim alışkanlıkları, tüketim düzeyleri ve tüketimle ulaşmak istedikleri amaçlar hakkında öğretmenlerle yapılan görüşmelerde okul türü ve ailelerin sosyo-ekonomik düzeyleriyle ilişkili olarak öğrencilerin tüketim alışkanlıklarında farklılaştıkları ve benzeştikleri yönler bulunmaktadır. Yaşı daha küçük olan öğrenciler

için hazır yiyeceklere olan ilgi belirginken, daha büyük yaşta olan öğrencilerin ise dış görünüşleriyle ve kullandıkları eşyalarla kendilerini ifade etmek istedikleri ortaya çıkmaktadır. Öğretmenlerin gözlemlerine göre öğrencilerin önemli bir bölümü tüketim ürünleri aracılığı ile moda öneme vermekte, kendilerini farklı ve eşsiz kılmak için çaba sarf etmektedir. Bazı öğrenciler ise maddi yetersizlikleri nedeniyle daha az dikkat çeken bir tüketime sahip olsalar da özellikle cep telefonu ile kendilerini göstermek istemektedir.

4.2.4.1. Tüketimde Hazırcılık ve Hazza Yönelim

Özellikle yaşı daha küçük öğrencilerin yiyecek içecek tüketiminde hazır gıdayı tercih ettikleri ve kantinde satılmamasına rağmen bu ürünleri okul dışından alarak bunları tüketmeye devam ettikleri öğretmen tarafından belirtilmektedir. Öğrenci bu tür yiyecek ve içeceklere ihtiyaç duyduğu için değil, hazza ulaşmak amacıyla yönelmektedir. Öğretmenlerin bu tür tercihlere karşı çıkmasına rağmen öğrencinin seçimlerinde direktliği görülmektedir. Bunun yanında cep telefonu iletişimden daha çok oyun için tercih edilmektedir. Daha büyük yaştaki öğrenciler ise kendilerini geliştirecek kitap v.b ihtiyaçlar yerine geçici hazza yönelik tüketime yönelmektedir. Öğretmenlerin ifadelerine göre öğrenciler tercihlerini yaparken ihtiyaçlarından önce ile haz verecek ürünlere yönelmektedir. Hazza yönelik tercihleri hem yiyecek hem de diğer kullanım nesneleri için geçerlidir:

EÖ6: *Abur cubur, oyun, özellikle oyunlar, bilgisayar oyunları bu konuda birazcık fazla harcama yaptıklarını... Cep telefonları oyun için, oynamak için. Yani haberleşmek için, dert olarak yani, haberleşme derdi olarak görmüyor çocuk... Yiyecek harcamalarına dikkat ediyorum. Ben bilhassa ben hazır gıdaya da karşıyım, çocuk burada mesela kantinde simittir, ayrandır, tosttur vs. hatta ucuz şeye, hatta aşağı şeylerde öyle, çikolatadır, şudur, budur, ucuz olduğu halde... İşte yasağa karşı bir ilgisi oluyor, dışarı bakkallardan alıyor mesela kolalı içecek. Kantinlerde biliyorsunuz satılmıyor ama kolalı içeceği alıyor. Sonra o ambalajlı patates kızartması gibi şeyleri cips mi deniyor, onlardan. O tür şeylerden hoşluk duyuyorlar, yani beslenmek değil de böyle hazır, ayaküstü atıştırabilecekleri şeylerden, onlara yöneliyorlar.*

KÖ2: *Eskiden kitap alan öğrencilerimiz olurdu, sorardı. Bunlar biraz daha ikinci plana atılmaya başlandı. Tüketim farklılaştı ve kendilerini hani belki mutlu ettikleri alanlar azaldığı için, ifade ettikleri alanlar azaldığı için alışveriş yaparak mutlu hissettiklerini söyleyen öğrencilerimiz de var.*

Öğrencilerin tüketime dönük ilgilerinde ve ihtiyaçları dışındaki tüketim harcamalarında ailelerine sıklıkla başvurdukları anlaşılmaktadır. Tüketim nesnelerine kolay yoldan, emek harcamadan ulaşmak isteyen öğrencilerin arasında maddi durum olarak bir farklılık görülmemektedir. Her öğrencinin maddi gücünün elverdiği ölçüde kendilerini tatmin için tüketime yöneldikleri öğretmenler tarafından belirtilmiştir:

EÖ4: Mesela diyelim ki cep telefonu alacaksa, elbise alacaksa bunun çoğu zaman aileye aldırıyor. Ama kendi harcaması büyük oranda gezmeye veya işte çarşıda, kafede vs. bir yerlerde, gezme yönünde oluyor diye düşünüyorum.

EÖ5: Çocuklarda görülüyor, üretmiyim, hazır bulayım. Hatta bedel ödemiyim, mesuliyet almayayım, ama bana gelsin. Arkadaşım işte son model bir telefonu var, bana da alsın annem babam. Ama ben hiçbir gayret göstermiyim diyor. Giyim tarzı da daha çok markadan ziyade işte taklit şeyler. Çünkü gücü yetmiyor. Ya Çarşamba pazarından alıyor ya da işte küçük halk pazarlarından.

4.2.4.2. Kendini İfade Etme Biçimi Olarak Dış Görünüş

Dış görünüş ve kıyafet seçimi ile kişinin kendini doğrudan ve somut olarak ifade edebileceği, farklılığını ortaya koyabileceği ve onay alabileceği bilinen bir yöntemdir ve öğrenciler bu yöneme sıkça başvurmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı'nın kılık kıyafet yönetmeliğinde esneklik göstermesi öğrencilerin kendilerini dış görünümle ifade etmesine imkân tanımıştır. Saç modeli, aksesuarlar ve kıyafetlerle dikkatleri ve beğenileri üzerine çekme isteği birçok öğrencide görülen sıradan bir duruma dönüşmüştür. Bu durumun oluşmasında maddi durum çok etkili olmamaktadır. Her gelir grubundaki öğrenci tüketimle kendini ifade etme eğilimine sahip olabilmektedir. Ayrıca toplumsal değişimlerin de öğrenci üzerindeki kontrollerin azalmasında etkili olması öğrencilerin dış görünüşleriyle kendilerini ifade etme ve farklılıklarını gösterme eğilimini artırmıştır. Bu eğilimin özellikle kız öğrencilerde daha da belirgin olduğu öğretmenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır:

EÖ2: Bazı kız öğrencilerin özellikle giyim kuşama dikkat ettiğini görüyorum. Rahatlık, zaman zaman giyim kuşamda da farklılıklara sebep olabiliyor ve harcamalar o yöne gidiyor.

EÖ7: Giyim-kuşam belli oluyor. Yani maddi bakımdan kimin sıkıntıda olduğunu hissedemiyorsunuz. Çünkü genç, görünüşüne çok dikkat ediyor.

Özellikle kızlar giyim-kuşamda daha itinalılar. Herhalde oraya epey harcama yapıyorlar. Kızın giyimi, süslenmesi de diyelim, saçı, şeyi falan. O yaş grubu da aşağı baya düştü, o tür süslenmelere.

KÖ2: Hayata bakışlarını belirleyen kıyafetlerde ya da erkek öğrencilerimiz saçlarını uzatmaya başladı. Eskiden bu biraz daha şeydi, çekinirlerdi ya da hizmetler işte. Farklı görüntüler, onlarla daha çok karşılaşmaya başladık. Hani dediğim gibi bu değişiklik belki öğrencilerin tümünü etkiledi. Kendilerini ifade edebileceklerini düşünmeye başladılar bu anlamda. Kimliklerini, kişiliklerini daha çok yansıtmaya başladılar.

KÖ1: Kılık kıyafet işte bir ara serbest kıyafet sistemine geçmiştik. Şimdi okul kıyafeti ama arada serbest kıyafet giyenler, şey yapanlar oluyor. Kılık kıyafete çok para hacayabiliyorlar... Yani popüler olmak, ilgi çekmek... Öyle yani hoş görünmek ya da kıyafet için söyleyebiliriz. Beğendiği kız ya da erkek varsa kendini gösterebilmek...

4.2.4.3. Kendini İfade Etme Biçimi Olarak Teknoloji Araçları

Dış görünüm kadar teknoloji ürünleriyle de kendini ifade etme kaygısının birçok öğrencide görüldüğü öğretmenler tarafından ifade edilmektedir. Kimi öğrenci için dış görünümünden daha fazla öneme sahip olan telefonlar öğrenciye sanal bir güç sağlamaktadır. Geçmişte sadece bir kısım öğrenci için evdeki bilgisayar bu işlevi görürken şimdi neredeyse tüm öğrenciler için telefonlar bu işlevi üstlenmiştir. Öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyleri arasındaki farklılıklar bu ürünlerin marka ve özellikleri arasında bir fark oluşturmamaktadır. Zengin ya da fakir birçok öğrenci, yüksek özellikleri olan ve bilinen marka telefonlarıyla kendilerini ifade etme ve güç gösterisi yapma tercihinə yönelmektedir.

EÖ1: Kıyafet konusunda öyle çok ön plana çıkan farklı kıyafet özentileri veya farklı kıyafet değiştirmeleri yok. Yani o çok ciddi bir şey değil. Ancak hangisine baksan, telefonu en iyi. Belki o kıyafetinden fedakârlık yapıp telefona yansıtıyor olabilir. Yani çoğunun, evet farklı gösterdikleri şey elbiseler değil artık, telefonlarıdır diyebiliriz. Ve telefonlarla o havayı atıyorlar.

EÖ3: İşte cep telefonları falan, bizim öğrencilerimizde. Hani yeni modeller kullanılır genelde, böyle bir tüketim şeyi vardır. Mesela bir dönem çok bilgisayar... Bilgisayar yayginken, cep telefonlarının biraz daha fonksiyonel olmasından sonra çocukların buna kaymaya başladıkları gözlemlendi. Ve bazı öğretmenlerin çocuklarının bunun bağımlılığıyla ilgili, telefon ve bilgisayar bağımlılığıyla ilgili, hani derslerine çok zaman ayırmıyor, bilgisayar ve telefona çok şekilde şikâyetleri var.

KÖ1: En çok cep telefonlarına önem veriyorlar. Maddi durumu düşük olan çocuklarda bile cep telefonları, ellerindeki cep telefonları biraz daha markalı olabiliyor yani. Veliler de çocuklarını ezilmesin diye ona daha çok önem veriyorlar, şey yapıyorlar.

4.2.4.4. Modaya Uyum

Öğrenciler hayata bakışlarını, beklentilerini ve eşsiz olma arzularını dış görünüşleriyle ortaya koymaya çalışırken moda aracılığıyla popülerleşen tarzları da takip etmektedir. Moda aracılığıyla piyasaya düşmüş olan birçok alternatif arasından kendi tarzını oluşturduğunu düşünmekte, diğer yandan da modaya uyarak toplumsal kabulünü gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Ancak burada öğrencilerin özgür bir iradeyle ve kişisel tercihleriyle hareket etmedikleri, özgürlük hissini yaşayarak bağımlı bir tercih yaptıkları anlaşılmaktadır. Hatta öğrenci gerçek ihtiyaçları yerine popüler markaların ürünlerini ve popüler tarzları ihtiyaçlarını hiçe sayarak tüketmeye yönelmektedir. Öğrencilerin özgürlük hissiyle kuralları zorlaması da aynı itkinin bir ürünü olarak görülmektedir:

KÖ2: Tabi bazı öğrencilerimizde moda da etkili. İlla hani bir kıyafetine bir şey ekliyor. Bazı öğrencilerimiz modayı yansıtan ama tabi hayata bakışlarıyla birlikte değişiyor aslında. Ama kendi kimliklerini, bireysel düşüncelerini yansıtan görüntüler artmaya başladı yani.

KÖ3: Öğrenciler kendi okul pantolonlarını beğenmiyorlar, farklı pantolon giyiyorlar. Biliyorsunuz ki bu yıl haki yeşil moda oldu. Moda olunca da beğenmeyen arkadaşlar moda olduğu için pantolon aldılar.

EÖ4: Yani telefonla ilgili biraz daha böyle geçerli olanı tercih etmeye çalışıyor. İşte kılık kıyafetle ilgili biraz daha böyle arkadaş ortamında ve bulunduğu grup içerisinde kullanabileceği şeyleri ön plana çıkarmaya çalışıyor. Yoksa yani sizin için uygun olan belki daha işte kış günü daha sıcak tutmaz insanı, onun için o yeterli değil belki, markası şu olacak diyor. Belki markası ön planda olmasını öncelikli görebiliyor. Bu manada biraz daha o grup içerisindeki yerine göre...

4.2.5. Toplumsal Olay ve Durumlara Karşı Duyarlılık

Yaşadığı çevre ve içinde yaşadığı toplumu etkileyen olaylara karşı bilinç geliştirme ve sorumluluk alabilme konusunda öğrencilerin toplumsal bir duyarlılığa yeterli düzeyde sahip olmadığına öğretmenlerin çoğunluğu tarafından dikkat çekilmiştir. Öğrencilerin toplumsal duyarlılıklarında zaman içinde azalma

olduğu; topluma ve çevresine karşı ilgi düzeyinin düştüğü belirtilmiştir. Öğrencilerin bireysel olarak toplumsal bilinç geliştirmekten çok uzak oldukları, okulda öğretmenlerin yönlendirmesi ile geçici ve konuyla sınırlı olmak üzere sorumluluk üstlendikleri öğretmenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Öğrencilerin önemli bir kısmı da sadece kendisini veya yakın çevresini ilgilendiren konularda duyarlılık geliştirmekte; kendisini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirmiyorsa toplumsal gelişmelere dikkat etmemektedir.

4.2.5.1. Toplumsal Duyarlılıkta Gerileme

Geçmişte insanlar arasında var olan bağların getirmiş olduğu toplumsal olaylara karşı duyarlılık, bu bağların giderek gevşemesiyle azalma göstermektedir. Öğrenciler kendisiyle ilgilenmeye yoğunlaşırken çevresinde olan biten olaylara ve yaşanan olumsuzluklara tepki verme bilincinden uzaklaşmıştır. Olumlu aktivitelere katılma isteklerinde de bir azalma meydana gelmektedir. Öğrencilerin ülkesini ilgilendiren konulara karşı duyarsızlaştığı, tamamen hazza dönük ve geçici zevklerin yansıtıldığı TV ve sosyal medyada işlenen konulara ilgi duyduğu öğretmenlerin görüşlerinden ortaya çıkmaktadır:

EÖ2: *Duygu ve düşüncelere çoğunlukla da internet ve mobil uyumlu cihazlar, şunlar, bunlar yön vermeye başladı. Değer yargıları gittikçe önemini kaybediyor. Ülkede olandan bitenden çok habersizler. Mesela bir seçim olacak, öğrencinin umurunda değil. Bu sene oy kullanacak, hiç umursamıyor. Beraberinde ülkede, medyada çok işlenen konular hiç ilgisini çekmiyor.*

KÖ3: *(Başbakan ve cumhurbaşkanı) İkisini karıştırma ihtimalleri çok yüksek. Kimin kim olduğunu, kimin kim olmadığı konusunda yok. Çünkü hiç haber izlemek gibi olayları yok. Geleneksel sağ olsun, diziler ki dizilere oldukça karşıyım. Hayat tarzlarını belirleyen de o dizilerde seyrettikleri olaylar, yaşam tarzları. Biraz özgürlük anlayışlarının o tarafa yönelmesinin de sebebi o. Çünkü oradaki kadın-erkek ilişkilerinin rahatlığını kendileri de yaşamak istiyorlar, ana sıkıntı burada.*

Öğrencilerin somut ve güncel olaylara karşı ilgisizliği bireysel araştırma ve sosyal konularda kendini geliştirme tutumlarının da yetersiz kalması sonucunu doğurmaktadır. Sosyal konularda öğrencilerin hiçbir bilgi ya da fikir sahibi olmaması sosyal bilimler alanındaki derslerde ortaya çıkmaktadır. Öğretmenin geçmişteki öğrencilerle şimdiki öğrenciler arasında yapmış olduğu karşılaştırma durumu gözler önüne sermektedir:

KÖ2: *Hem daha fazla zaman geçirme anlamında okuyorlar ya da biraz daha işte kendi zevkleri, alanlarında okuyorlar. Daha öncesi sosyoloji, felsefe derslerinde biz bir kavram üzerine anlatmaya konuşmaya başladığımızda bir fikirleri var olarak başlıyorduk. Şu an çoğu hiçbir şey bilmiyor. Mesela bu kavramlar üzerine, bir okumuşlukları ya da deneyim kazanmışlıkları yok. Ya da duymuyorlar bile. Duyarak gelmiyorlar lise 2’de, lise 3’te bizim derslerimize.*

4.2.5.2. Otoritenin Yönlendirmesine Bağlı Duyarlılık

Öğrencilerin toplumsal bir aktiviteye katılım veya toplumu ilgilendiren bir konu hakkında konuşmasında onları yönlendirici konumda bulunan öğretmen ve aile gibi otoritelerin etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu etki sadece otoritenin gündeme getirdiği konularla sınırlı kalmakta ve devamlılık göstermemektedir. Her hangi bir projenin yürütülmesinde otoriteler sorumluluk almakta, öğrenciler ise büyük roller almadan, sadece katılmakla yetinmektedir. Otoritenin yönlendirmesi bittiğinde öğrencilerin bireysel olarak toplumsal sorumluluk almaya ilgisiz oldukları anlaşılmaktadır. Öğretmenlerin ifadesine göre yönlendirici ve ilham verici bir otorite kaynağı olmaksızın harekete geçen veya fikir beyan eden öğrenci sayısı çok azdır:

EÖ1: *Eğer tarih öğretmeni bir konuyu anlatırken değinmişse, eğer din kültürü öğretmeni bir konuyu anlatırken bunlara değinmişse ancak öğretmenlerin değinmeleri üzerinde bunlar bir fikir sahibi oluyor. Yoksa bireysel bir çabayla toplumsal olaylar hakkında bir fikir edinmeleri çok nadir yani.*

EÖ3: *Öğrencinin kendi kendine böyle bir soruna eğilip onunla ilgili böyle çözüm geliştirmeye çalışması ya da katkı sağlamaya çalışması çok rastlanılan bir şey değil. Yani okulumuzda da ama dersler var mesela sosyal davranışları puanlayan dersler var. Bu derslerin altında çeşitli etkinlikler yapılıyor okulumuzda, gerçekten özveriyle yapılan şeyler oldu. Huzur evine gidilmeler, işte yardıma muhtaç insanları ziyaret etmeler işte onlara destek olmalar, bir takım bir şeyler toplayıp ihtiyaç görmeler gibi şeyler oldu, böyle şeyler yapılıyor. Ama bireysel olarak öğrencinin kendi karar verip, kendi yapıyor mu dersiniz; böyle şeyleri daha az.*

KÖ1: *Sadece o anda popüler olan konular şeyler varsa öyle bahsediyorlar. Onun dışında çevreyle ilgili problemler ya da daha farklı problemlerle ilgili çok büyük bir şey bahsettiklerini söyleyemem. Sorumlu davrandıklarından ya da bunlar için bir şeyler yapmaya çalıştıklarından söyleyemem. Sadece yapmaları gereken belli bir şey varsa bir öğretmen tarafından onlara verilen zorunluluk varsa ancak o durumlarda gösterebiliyorlar. Onun dışında kendi içlerinden gelerek bir şeyde bulunmuyorlar.*

KÖ3: *Vicdan var evet ama yardımlaşma da siz söylerseniz yapılıyor. Söylemezseniz birdenbire düşünüp, evet biz şunu yapalım diye gelen yok. Yani biz bir konu olacak, ne olur bir yerde kitap toplanacak, ya da bir yere bir şey gönderilecek, biz duyuru yapacağız ya da geçen sene, ondan önceki sene Somali için yazı geldi duyurduk. Ondan sonra çocuklar bir şey topladılar gönderdiler. Bunun için evet biz mesela biz daha önceki yıllarda ilk çalıştığım yıllarda bu işler daha kolay oluyordu. Diyorum ya gruplar vardı, gruplar hemen organizayı yapardı size çok bir iş kalmazdı. Biz başlattık, topladık. Hatta her grup kendi ayrı toplamak ister, kendi ön planda. Evet bizim grup bu işi bitirdi, demek için uğraşırdı.*

Toplumsal konularda duyarlılık sahibi olan öğrencilerin de halen mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ailenin model olması ve öğrencinin küçük yaşlardan itibaren bu yönde eğitilmesi toplumsal konularda duyarlılık geliştirmesinde etkili olmaktadır. Özellikle bu konuda duyarlı ailelere sahip olan öğrencilerin daha fazla sorumluluk aldıkları görülmektedir. Ailelerin tutumlarının okulda amaçlananları destekler nitelikte olması öğrencinin kalıcı sorumluluk bilincine ulaşmasını sağlamaktadır:

EÖ6: *Kesinlikle olduğunu düşünüyorum ben. Bazen çocuklarımızın güncel olayları takip etmediklerini düşünülürüz. Öyle düşünülürüz ama bunun gerçek olmadığını ben değişik meselelerde gördüm. Gayet duyarlılar. Bir yerde olumsuz bir şey olduğunda buna karşı tepki geliştirebiliyorlar. Kendilerince oluşturdukları bir tepki var. Bundaki etken bence aile yapıları. Ailenin kültür düzeyi, eğitim düzeyi bunda çok etkili. Toplumsal olaylara karşı duyarlılıkta birçok güzel örneğini gördüm. Daha çok aileyle alakalı. Aile eğer ilgiliyse ki bu çevrede çok fazla ilgilidir, çocuklar da ilgili oluyor.*

4.2.5.3. Sınırlı Konularda Bireysel Duyarlılık

Toplumda var olan birçok olay ve duruma karşı aynı düzeyde duyarlılık gösterilmesi mümkün değildir. Ancak öğretmenlerin ifade ettiklerine göre öğrenciler kendilerini kısa vadede ve doğrudan etkileyen konularda duyarlılık göstermekte, diğer konularda ise bilgilendirme ihtiyacı dahi hissetmemektedir. Bazı durumlarda ise öğrencilerin bakış açısı çok dar veya tek yönlü olmakta, konuyla ilgili değerlendirmelerini sağlıklı biçimde yapamamaktadır. Bazı durumlarda ciddi bir hassasiyet ortaya koyarken, bazısında hiç ilgi göstermemektedir. Öğrencilerdeki sorumluluk alma ve bilinçlenme eksikliğinin altında öğrencilerin sınav odaklı bir hayat yaşamaya zorlanmış olması gibi etkenlerin olduğu öğretmenler tarafından belirtilmektedir. Kimi öğretmenler ise öğrencilerin aşırı bir duyarsızlık içinde

olmadıklarını, gerekli hallerde ilgi gösteren öğrencilerin de var olduğuna dikkat çekmektedir:

EÖ2: Kendini ilgilendirmeyen olaylar toplumu ilgilendirse bile öğrenci çok da bunu tınlamıyor. Biraz da işte sınav eksenine girmiş olmaları, çocukların yarış atına tam anlamıyla döndürülmüş olmaları. Yani sen sınav dediğin anda bir anda ilgi çeken oluyorsun. Haricinde ne söylersen söyle onun ilgisini çekecek kelimeleri söylemediğin zaman dinlemiyor, ilgisiz davranıyor.

EÖ4: Toplumsal konulara da duyarlılıkları yine aynı şekilde yani burada bunları bazen görebiliyoruz. Yani bir noktadan bakıyor. O orda hassasiyet geliştiriyor. Yani bu, olması gereken de bu tabi. Farklı olunduğu yeri görecektir. Doğal olarak bu konuda bir hassasiyeti var mı, evet var ama şu bir değişim diyebilirim. Biraz daha bazı sorumlulukları biraz aileye bırakma alışkanlığı, biraz da belki rahatlık bunu etkiliyor diyebiliriz. Yani öğrenci hep her şeyi kendi takip etmediği için birazını yapabiliyor. Bazı konuları da biraz daha bunun etkisi ortaya çıkabiliyor. Ama yine hassasiyet var mıdır, vardır. Bu çok hassas olduğu konular, bazı konular bakıyorsun ki çok gereğinden fazla hassasiyet gösterebiliyorlar. Evet ama bazen de bakıyorsunuz ki işte bu biraz işte sorumluluğu, işte kendi sorumluluğunda görmeyecek kendi alanında görmüyorsa duyarsız da kalabiliyor. Yani somut örnek diyelim ki okul öğrenci meclis seçimleri var. Orda en ufak bir şeyi böyle yani demokrasinin en önemli göstergesi gibi görülebiliyor. Kendisi aleyhinde ise ama bazı konularda bakıyorsun ki işte ne kadar böyle haksız olduğunu bilse, onaylasa da çok üzerinde durmayabiliyor mesela...

KÖ2: Toplumsal olaylara duyarlılıkları biraz daha azaldı. Yani kendilerini etkiledikleri olaylarla toplumsal bağ biraz kurabiliyorlar. Mesela üniversite sınavı ile ilgili tartıştığınızda biraz daha kendilerinden bir şeyler katarak toplumu da ilgilendiren boyutta bir miktar tartışıyorlar. Ama toplumda gerçekleşen diğer olaylarla ilgili çok fazla algılama, anlama isteklerinin ortadan kalktığını görüyorum ben.

EÖ3: Düşünce olarak bizim öğrencilerimiz, yani benim okulumdaki öğrenciler genel olarak mesela çevreye falan duyarlı öğrenciler. Mesela işte çevrenin falan korunmasını özel olarak isteyen, belki böyle sosyal medyada gruplara bile üye olan öğrencilerden olduğunu düşünüyorum. Onun haricinde tabii işte diğer sosyal konularda da duyarlı olduklarını düşünüyorum ama eylem olarak hani tabii belki yaş olarak ya da şu anda önlerinde bir iş olduğu için çok fazla bunu eyleme geçiremiyorlar. Ama düşünce olarak duyarlı öğrenciler.

4.2.6. Paylaşım ve Dayanışma

Öğrencilerin toplumun genelini ilgilendiren sorunlara çoğunlukla yeterli ilgiyi gösterememiş olmaları yakın çevresiyle olan ilişkilerine de yansımış gözükmektedir. Öğrenciler genelde küçük arkadaş grupları içinde paylaşım yapmakla yetinmektedir. Daha geniş bir ilişki ağı kurma ve bu ağ içerisinde karşılık beklemezsizin paylaşmaya ise pek yanaşmamaktadır. Bu durum özellikle geçmişteki ve şimdiki öğrencilerin tutumları arasında karşılaştırma yapıldığı zaman ortaya çıkmaktadır.

4.2.6.1. Geçmişe Göre Dayanışmanın Azalması

Öğretmenler değerlendirmelerini yaparken geçmiş deneyimlerini göz önünde bulundurmuşlardır. Öğretmenler öğrencilerin geçmişe göre daha az bir araya geldiklerini ve daha az görüştiklerini beyan etmişlerdir. Öğrencilerin birbiriyle paylaşımı da bu doğrultuda sınırlı kalmaktadır. Toplumsal değer yargılarının etkisinin azaldığı düşünülmektedir. Öğrencilerin teknolojik araçlarla farklı sosyalleşme ortamlarına vakit ayırmaları, gruplaşma şekilleri ve toplumsal ilişkilerdeki değişimin bu durumun oluşmasında etkili olduğunu düşünen öğretmenler bulunmaktadır. Ayrıca okul türüne ve öğrencilerin yaş gruplarına göre de paylaşım ve birbirine güvenme tutumlarında farklı durumlar olabilmektedir. Başarının ön planda tutulduğu okullarda daha az paylaşımcı olduğu öğretmenler tarafından dile getirilmiştir:

EÖ2: Zamanla öğrencilerin daha bireyselci, kendini düşünen, etrafına duyarlılığı azalan bireyler olduğunu görüyorum. Buna doğru bir gidişat var. Paylaşımcılık azalıyor, arkadaşlıklarda, dostluklarda, grup içi iletişimlerde de bu görülüyor... Duygu ve düşüncelere çoğunlukla da internet ve mobil uyumlu cihazlar, şunlar, bunlar yön vermeye başladı. Değer yargıları gittikçe önemini kaybediyor.

EÖ4: Ben ilk geldiğim yıllarda biraz daha belki... Okulun o zamanki türü de biraz bunu etkiliyor olabilir. Öğrencilerimin birbirleriyle iletişimi biraz daha farklıydı. Biraz daha belki günümüzde, bu yıllarda, son birkaç yıldır, biraz daha işte sosyal medya üzerinden, ondan sonra biraz daha elektronik iletişimin artmasıyla yetişme şekilleri, gruplaşma şekilleri biraz daha farklılık göstermeye başladı.

EÖ6: Ben 7. ve 8. sınıflarda aslında paylaşım duygusunun bizim öğrencilerimizde oldukça yoğun olduğunu görüyorum. Ama hani söylediğiniz şekildeki paylaşımlar doğru. İşte bir yerlere gitme, aldığı bir şeyi arkadaşıyla paylaşma, bunu en alt sınıftan en üst sınıfa kadar bunu

öğrencilerimizde net bir şekilde görebiliyoruz. Bizlerle de paylaşırlar gördükleri zaman, arkadaşlarıyla da paylaşırlar. Geçmişe göre fark görüyor musunuz dersiniz sanki ilk geldiğim yıllara oranla biraz daha az. Yani azalma var, bu paylaşım duygusunda azalma var. Biraz daha ben merkezli olmaya başladı çocuklar. Daha önceden hani birlikte çalışma ortamı yaratırken, beraber bir şeyleri daha fazla yaparken, ders çalışma olsun, onun dışında farklı şeylerde bir araya gelirken artık biraz daha sanki çocuklar içe kapandılar. Daha fazla tek başına olan öğrenci görüyorum ben.

Öğrencilerin birbirlerine karşı tutumları hakkında bir öğretmen güzel örneklerin halen yaşandığını belirtmekle birlikte olumsuz durumların arttığını ifade etmiştir. Öğrenciler öğretmenin kendilerine verdiği şeyleri bile kimi zaman diğerlerine vermekten kaçınmaktadır. Birbirlerine egemen olma, gücünü gösterme istekleri paylaşımcı tutumlarını olumsuz yönde etkilemektedir.

KÖ2: Hoş iletişimler de görüyoruz zaman zaman. Hem dersler anlamında, hem bireysel paylaşım anlamında, hem birbirlerinin duygularını, sorunlarını düşünsel anlamında. Tamamen ortadan kalktığını, böyle umutsuzca bakmamamız gerek. Her zaman gençlerimize ya da öğrencilerimize umutla bakıyorum ben o anlamda. Ama yine bu yeni şeyler tabi ki de devam ediyor. Ama biraz o yaşantının, toplumsal yaşantının bir sonucu olarak o paylaşım duygularının, o birliktelik duygularının zamanla azaldığını, daha bireysel çıkarların maalesef ön plana zamanla çıktığını fark ediyoruz geçmişten bugüne baktığımızda. Ama bu tabi her zaman değişebilir, kendini geliştirebilir. Mesela ben şey diyorum her zaman ders notlarını paylaşım anlamında bile böyle. Evet emek harcamış ve kendisi not tutmuş öğrencilerimiz olabilir elbette ki. Emek harcamayan öğrenciler karşısında bu konudaki tutumlarını anlıyorum. Ama benim verdiğim notları bile zaman zaman arkadaşlarına vermemek, paylaşmaktan başlayarak duygularını, düşüncelerini bile ifade ederken bunu söyleyen bir sürü öğrencimiz de oluyor. Ya da hani arkadaş ilişkilerinde bazen paylaşımdan uzak sorunlarla karşılaşabiliyoruz. Paylaşamama ile ilgili bireysel sorunlar yaşıyorlar sınıf içerisinde. Böyle hâkim olma duygusu, birbirlerine hâkim olma duygusu, zaman zaman akran baskıları, bunlarla da karşılaşılıyor sınıflarda. Bu da bizim için bu konuda bir sıkıntı yaratıyor her zaman.

Paylaşım ve dayanışma evrensel ve insani olduğu kadar dinî bir değer olarak da kabul görmesine rağmen dinî içerikli derslerin ağırlıklı olduğu İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin de paylaşım ve dayanışmadan uzaklaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Toplumun genelinde gelişen güvensizlik ve bireysel sınırlara çekilme tutumu bu okullarda da etkili olmaktadır. Geçmişte herhangi birinin bir problemi hiç

sorgulanmadan öğrencilerce çözülürken şimdi öğretmenlerin öncülüğüne rağmen öğrencilerin durumu sorguladıkları, güvensizliklerini belli ettikleri ve duruma/olaya ilgisiz davrandıkları imam hatip lisesi öğretmeni tarafından belirtilmiştir:

EÖ5: *Burası dinî eğitim veren bir kurum olduğu için siz de bilirsiniz, eğitimcisiniz. Aileden getirdikleri var, yıpransa da erozyona uğrasa da biraz kalıntıları var. Ama mesela 1996 yıllarda ben buraya geldim. 96 yıllarda ki bu değerler açısından yani paylaşma, efendim dediğiniz gibi arkadaşını kayırma gibi o değerler daha çoktu. Oran verirsek %90'lardaydı şimdi % 10 - % 15 anca. Mesela, sınıf öğretmenliği yaptım, lisede de rehber sınıf öğretmenliği var. Arkadaşımızın şöyle acil durumu var dediğim zaman arkadaşına hissettirmeden, el altından hemen yardım toplanıyordu eskiden. Ama şimdi sorguluyor, çocuk sorguluyor niye verecekmişim, babası ne iş yapıyormuş, kendisi ne iş yapıyormuş gibi. Ne kadar vercem gibi sorguluyor. Ama eskiden mesela babası, servis de yoktu o zamanki yıllar, okula gelip gitmede, harçlık olarak mesela kantinde harcayacağı paranın yarısını verirdi belki tamamını verirdi o gün.*

4.2.6.2. Paylaşımların Küçük Gruplarla Sınırlı Kalması

Öğrencilerin ilişkilerindeki yoğunluk ve paylaşım düzeyleri azalma eğiliminde olmasına karşın halen devam etmektedir. Bazı sınıflarda öğretmenlerin paylaşımcı etkinlikleri öğrencileri olumlu yönde etkilerken, bazı sınıflarda ise pek etkili olmamaktadır. Ayrıca paylaşımların devam etmekle birlikte çok daha küçük gruplarla sınırlı kaldığı öğretmenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Öğrenciler çoğunlukla birkaç kişilik arkadaş grupları oluşturmakta, iletişimlerinin ve paylaşımlarının önemli bir kısmını bu grubun üyeleriyle sınırlı tutmaktadır. Geniş ölçekte bir sınıf veya okul arkadaşlığı kurmaya pek yanaşmamaktadır. Öğretmenin paylaşmaya dönük güdülemesi kimi öğrencileri o an için harekete geçirirse bile bu, kalıcı düzeyde olmamaktadır:

EÖ2: *Birisi bir fotokopi çektireceği zaman parası yoksa veriyor hemen. En çok yaptığım çalışmayı size anlatayım. Mesela o gün öğrencilerimi isteksiz görmüşsem, ya gençler hadi bugün kahve içiyoruz, diyorum ya da çay içelim diyorum ya da öğrenci o gün ne içmek istiyorsa mesela sıcak çikolata. Hadi diyorum, ya cebinizde bozukluklardan çıkartın bakalım. Getiren ön masaya bırakıyor. Elli kuruş, yirmi beş kuruş, bir lira, iki lira, çok da büyümeden... Bazen üstünü ben denkliyorum ve herkesin bir şekilde verdiğini görüyorum. İşte içiyoruz, bir şeyler alıyoruz üstüyle de bisküvi, kraker alıyoruz. Bu çalışmalar öğrencinin daha çok hoşuna gidiyor, rahatlıyorlar, derste stresleri azalıyor. Bu konuda bazı sınıflarda daha etkili olduğunu gördüm. Bir de yine yaşadığım bir hadise, bazı sınıflarda notları açıkladığım zaman*

e-okula girme adına, sınıf listesine göre sıralayacağız. Bazı sınıflar hiç ilgi göstermezken, hâlbuki kendi notları, hâlbuki akşamleyin yüksek notlar almışlar, anne babasına gösterecekleri notları ilgilerini çekmezken, bazı sınıflarda da bir anda hemen benden alıp kağıtları, birisi sırayı okuyor, birkaç tanesi takip ediyor, bir dakika içerisinde toplayıp getirip teslim ediyorlar. Bu da işte o küçük grupların olduğu sınıflarda oluyor.

EÖ3: Bunlar sınırlı olarak hediyeleşme ve bir takım paylaşımlar var. Öğrencilerin kendilerinin samimi olduğu gruplar var. Mesela 3 kişilik, 2 kişilik, 5 kişilik gruplar. Onların içerisinde duygu paylaşımları olduğunu düşünüyorum. Mesela tabii özel günlerde, doğum günlerinde ya da işte yaş günlerinde falan özel hediyeler alma falan da oluyor mutlaka.

4.2.6.3. Çıkar Beklentisi ile Yapılan Geçici Paylaşımlar

Öğrenciler arasında gerçekleşen diyaloglar, kurdukları ilişkilerin boyutu ve içeriğindeki paylaşımlarda öğrencilerin çıkarlarını daha fazla göz önünde tutması öğretmenlerin dikkat çektiği bir başka husustur. Bazı öğrenciler arkadaşlarıyla paylaşımlarında genellikle bir karşılık bekleme veya paylaşım yaptığı kişiden farklı şekillerde yararlanma beklentisi içinde olmaktadır. Bu da paylaşımların dostluk ve güvene daha az dayandığını, bireysel çıkarın ilişkilerin yönünü ve içeriğini belirlemede daha fazla etkili olduğunu göstermektedir:

EÖ3: Bunun haricinde hani sınıf içerisinde hiç böyle belki diyalog fazla kurmayan öğrenciler de oluyor. Ama genel bir sınıf arkadaşlığı havası var. Onun haricinde mesela biri diğerine bir kitap vermiştir, bir hediye almıştır falan. Daha sonra benzer bir şeyi yaşadığında hani kendisi de öyle bir şey bekler ve bu beklenti içinde olduğunu düşünüyorum.

KÖ1: Ödevlerini paylaşıyorlar her şeyden önce söyleyebileceğim. Birisi yapıyor, hepsinde aynı ödevi görebiliyorum. Öyle bir durum var ama genel olarak davranışsal şeyleri, kantinde ihtiyaçları oldukları zaman birbirlerine bir şey alıyorlar ama çok da büyük bir gözleme şansım olmuyor açıkçası. Yani karşılıklı ilişki de olabilir. Bazen hani ne bileyim hoşlanma, bazen kızlar, erkeklerin birbirinden hoşlanması durumunda da olabiliyor ya da bazen popülerite. Bu konuda birazcık daha şey olabiliyor. Hediye gönderebiliyorlar. Onun yanına yanaşmak için de çocuklarda öyle bir şeylerde olabiliyor. Yani kendini kabul ettirmek amaçlı davranışlar da olabiliyor.

4.2.7. Dinî-Geleneksel Bağlar ve Otoriteye Bağlılık

Öğretmenlerle yapılan görüşmelerde bireyin değerlerini, tutumlarını ve düşünüş biçimlerini etkileyen kültürel normların ve geleneklerin gittikçe etkisinin azaldığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin bir yandan gelenekleri ve kültürel normları çok az bildiği, farkında olduğu geleneksel ve kültürel normları da hayatına yön vermede pek kullanmadığı görülmektedir. Dinin bireyde görünüm olarak var olması da değer yargılarına yansımamaktadır. Yerel değer ve normların etkisinin kaybolmasının oluşturduğu boşluğu evrensel değerler ve etik ilkelerin de doldurmadığı görülmektedir. Öğrenciler geleneksel ve dinî değerlerden uzaklaşırken evrensel değerlere de kısmen yabancı kalmaktadır. Bir otorite olarak aileler de geleneksel bağların sunduğu değer yargılarını vermekte kimi zaman yetersiz kalmaktadır. Aileler öğrencinin bireysel özelliklerine göre davranmak ve onlara olumlu örnek olmak yerine öğrenciyi kendi hayal ettiği birey tipine uydurmak için zorlamaktadır. Diğer yandan da öğrencisine sorumluluk vermek, samimi iletişim kurmak gibi bir yaklaşımı da yeterince gösterememektedir. Bu da öğretmenlerin gözlemlerine göre aile içi iletişimde kopukluklara ve otoritenin olumsuz algılanmasına yol açmaktadır.

4.2.7.1. Dinî-Geleneksel Bağların Tutum ve Yargılara Etkisi

Toplumun sağlıklı işleyebilmesi ve ilişkilerin güvene dayalı kurulabilmesi için gerekli görülen değer yargılarının geleneksel ve dinî kaynaklardan beslenemediği öğretmenler tarafından dile getirilmiştir. Öğrenciler bir yandan şehir hayatının getirmiş olduğu yalıtılmışlık durumunda yaşarken diğer yandan aileler de kültür ve değer aktarımı yapmada yetersiz kalabilmektedir. Öğretmenlerin ifadesine göre dindar olmayı ya da dinî inancını dile getirerek davranış gösterme konusunda kısmi bir artış vardır. Ancak bu artış, öğrencilerin tutum ve davranışlarına aynı ölçüde yansımamaktadır. Ahlâki değer yargılarının bir diğer kaynağı olan din de yüzeysel ve sadece kimlik olarak kendini göstermekte ama kişinin tutum ve davranışlarında olumlu bir etki yapmamaktadır. Özellikle kamuya ait malları koruma hassasiyeti ve kamusal alanda başkalarına gösterilmesi gereken saygı düzeyi düşüktür kalmaktadır. Bu konudaki öğretmen görüşleri şu şekildedir:

EÖ1: Kesinlikle din etkili olmuyor bütün davranışlarında. O, onun tamamen diyelim ki arkadaşlarının kalemini almamak, hırsızlık yapmamak anlamında çok ciddi bir etkiye sahip. Yani diyelim ben arkadaşımın kalemini çalarsam,

alırsam kul hakkına girer, Allah kul hakkını affetmez. Bu konuda bir bilinçlilik sağlanmış. Yani mümkün olduğu kadar almıyor. Ama bu kalem değil de daha değeri bir şey olduğu zaman maalesef o dinî hassasiyet birden kayboluveriyor. Örneğin cep telefonu kayboldu geçen bir toplantı, çocuklar konferans salonuna alınmış, güzel bir cep telefonu kaybolmuş ve bulunmadı. Malın değeri arttıkça kişinin imanı zayıflıyor... Kamu malına karşı hassasiyet eskiden olduğu gibi yok. Daha az var. Çocuklar mesela kendilerine bu sene sunulan çok güzel sandalyeler, masalar var. Onları kazıyarak ismini, yani düşünün bir kalemle yazarsınız silinir ama onların üstünü kazıyarak şey, bir şeyler yazmaları tabii ki bizi üzüyor. Sonra duvarlar çok harika bir şekilde boyanmıştı, tertemiz olmuştu. Yani bu sene yapıldı boya badana. Şimdi gidin bakın sanki beş yıllık boya badana yapılmış gibi.

EÖ7: Yani dindar gençlik sayısı dersanelerde görece olarak artmış gözüküyor ama çoğunluğu dindarlıkla veya dinî vecibeleri yerine getirmekle hiçbir alakası olmayan genç tipi var. Komik aslında, yani içi boşaltılmış bir din anlayışı çok sırtıyor. Ya bütün insanlar gibi öğrenciler de şöyle düşünüyorlar; ‘Suiistimal yapacaksın, yolsuzluk yapacaksın, hırsızlıkla ilgili her türlü gelişim olacak.’ Yani dinin emrettiği her şeyin zıddını yapacaksınız ama dindar görüneceksiniz.

KÖ1: Hepsi o konularda dinlerine bağlı görünüyorlar ama davranış olarak o dinin kurallarını bilip ona göre mi davranıyorlar dersin? Hayır. Yani sadece görünüş olarak evet, hepsi bağlılar geleneklerine. Ama açıkçası bu, sadece gösteriş ya da sadece sözde olan bir şey.

EÖ5: Kur’an-ı Kerim dersinin evrensel değerleri kazanmadaki önemi durumunda anket yapmıştım da ben burada. O anket sonuçlarından birisi şuydu, soru şuydu: ‘Kur’an-ı Kerim sizin davranışlarınızı olumlu yönde ne kadar etkiler?’ Değil bunu öğrenciye, öğretmen arkadaşlara da söyledim %5 %10 etkiler diyor. Şöyle dinî emirler, yasaklar işte bilgiler vs. bizim şeyimizde yok, bilinçaltımızda yok. Sadece dinimizi yaşantımıza uyduruyoruz. Din kaynaklı değerlerimizden mesela doğruluk, dürüstlük var... Dürüstlük ayetleri o ayette ‘dosdoğru ol’ ayeti, ama n’apıyor onu anlamıyor ki, doğruluk nedir anlamıyor, kavram olarak anlamıyor.

Geleneksel bağların varlığı ve etkisi konusunda öğretmenlerin verdiği bilgilere göre birçok öğrencinin ailesi geleneksel bir ortamda yetişmiş olmasına rağmen çocuklarında geleneksel ve kültürel bir etkilenme durumu pek görülmemektedir. Ebeveynlerin çalışma hayatının değişimi ve yaşam tarzının dönüşümü bu süreci etkilemektedir. Aynı zamanda öğrenciler toplumun ekonomik ve sosyal işleyişine ayak uydurabilmek için geleneksel-kültürel değerlere kayıtsız kalmaktadır. Aileler de aynı amaç doğrultusunda

öğrencisini kültürel olarak etkilemekten uzak durmaktadır. Bir önceki nesil için belli yaşlarda belli davranışları kazandırmak zorunlu görülürken şimdi böyle bir zorunluluk anlayışının olmadığı görülmektedir. Aslında öğrenciler geçmiş bağlantıları ve köklerini tanımaktan mutlu olsalar da bile yaşadıkları şartlar nedeniyle bunlar kalıcı bir iz bırakamamaktadır:

EÖ3: *Geleneklere çok bağlı olduklarını, ilk etapta düşününce, yani düşünmüyorum geleneklerine çok bağlı olduklarını. Zaten toplumun yapısı çok değişiyor. Bunlarda daha çekirdek aile çocukları, hani evlerinde anne-baba ve kendileri yaşayan çocuklar. Böyle anneanne-babaanne falan geniş aileden gelen çocuklar değil. Genelde memur çocukları, tayinci falan. Yarıısı bizim okulumuzun memur çocuğu, başka ilden geliyor falan. Hani öyle çok geleneklerine bağlı insanlar olduklarını düşünmüyorum ama tabii edebiyat metinlerinde falan ya da mutlaka toplumdan getirdikleri bazı bilgilerde o geleneklerden haberdar olduklarını düşünüyorum. Ama bunu çok uyguluyorlar mı? Yaşıyorlar mı? Hayır.*

EÖ4: *Bu biraz aileye göre de değişiyor. Aileye göre de değişebiliyor. Yani burada yetiştirme şekilleri artık çocuklar çok fazla misafirperverlik mesela dediğiniz bir şey. Bunun adına çocuklar ne yapıyor, ben doğrusu çok merak ediyorum. Hani bu konuda çünkü biz şunu görüyoruz. Mezun olmaya gelmiş öğrenci, birçoğunda işte 'sen yemek yapıyor musun evde?' (diyorum) 'hayır' diyor. 'Annene yardım ediyor musun?' 'hayır', kızlar için söylüyorum. Bu tür şeylerde genelde tecrit edilmiş gibi. Neredeyse böyle çocuklar.*

EÖ5: *Gelenekle mesela bizim çocuklarımızın çoğu kırsal, yani burada da yetişip büyüse de aile yapısı kırsal kesimden geldiği için o gelenek göreneklerinden haberdar ama hayat tarzında göremezsiniz, yaşam tarzında göremezsiniz, şehir özentisi vardır.*

EÖ6: *Çok fazla değil, eskisi gibi değil. Çünkü hani geldikleri ortamı bilmeleri, onların ailelerinin o ortamda ne kadar bulunduklarıyla alakalı veya ne kadar ortamın içerisinde. O çocukların büyümesine, yetişmesine izin verdikleriyle alakalı. Köye gidenler bundan çok mutlu oluyorlar. Kendi ortamlarının, atalarının yaşadığı ya da işte dedelerinin bulunduğu, işte halasının, amcasının, teyzesinin bulunduğu yerlere gitmek, o kültürün içinde bulunmak hoşlarına gidiyor. Birçoğu zaten farkında ama hani eskisi gibi değil, eskisi gibi değil.*

4.2.7.2. Aile İçi İletişim ve Ebeveyn Otoritesi

Öğretmenler son zamanlarda bazı velilerin öğrenci üzerinde etkili bir otoriteye sahip olamadığına dikkat çekmektedir. Öğrencinin olumsuz bir tutumu veya bir

sorumluluğunu yerine getirmemesi durumunda velinin bunu önlemeye dönük gücü yeterli olmamaktadır. Otoritesinin daha güçlü olduğunu düşündüğü öğretmenlerde çözümü aramaktadır. Bir bakıma kendi sorumluluklarını dahi okulun üzerine bırakma çabası öğrenci üzerinde olumsuz bir etki bırakmaktadır. Öğrenciler, velisi ile hiyerarşik ya da karşılıklı saygı ekseninde bir ilişki içinde değildir. Velisinin uyarılarını dikkate almamakta ve aile içi gerilimler okula yansımaktadır:

EÖ4: *Çocukla karşı karşıya mümkün olduğu kadar gelmemek yani öğrencinin yaptığı davranış yanlışsa, bu davranışı zaten veli büyük oranda biliyor oluyor... Belki bunun da bir sonucu, orda karşı karşıya gelmek, biraz onun için zor oluyor. Şunu çok görüyoruz, veli geliyor okula, diyelim ki öğrenciden habersiz, konuyla ilgili öğrencinin bir sıkıntısı var diyor ki 'Ya çocuğumun şöyle bir sorunu var, bu konuda yardımcı olur musunuz?' 'Evet' diyoruz yardımcı olalım. Biraz kendisiyle ilgili belki konuşuyoruz, tavsiyede bulunuyoruz veya bizden beklentisi nedir, bunları öğrenmeye çalışıyoruz. Sonra tabi öğrenci ile irtibata geçmemiz gerekiyor, veli diyor ki 'geldiğimi söyleme' yani bazen... 'geldiğinizi bilmesinde bir sakınca yok...' bakıyoruz ki veli bu konuda çok rahat değil. Bu konuda öğrenciden biraz tırsıyor mu? Evet tırsıyor. Yani öğrenci ne derse, onu kabul ediyor yani. Öğrenci bir konuda karar vermişse ve o konuda farklı da düşünse tersini söyleyemiyor. İstisnai durumlar hariç. Yani büyük oranda böyle diyebiliriz... Büyük oranda aile otoritesi, bizim okulla ilgili konular için söylüyorum yoksa diğer ayrı evdeki durumu bilmiyorum. Ama öğrencinin söylediğinin ötesine geçemiyor. Yani öğrenci diyelim ki okulla ilgili 'izin al' diyorsa, veli geliyor izin alıyor. Yani eğer diyorsa ki, işte şu konuda şöyle olsun, yani o an mesela kılık kıyafeti uymuyorsa, veli onu aşamıyor. Kılık kıyafeti uygun gönderemiyor. Öğrenci diyelim telefonla ilgili sıkıntı yaşıyorsa, telefonuyla ilgili diyelim ki derste telefonunu kapatmıyor, örnek olarak söylüyorum. Bu manada veli çok da şunu diyemiyor. 'Ben işte telefonunla ilgili bunu yapmanı istiyorum, yapmadığın zamanda işte diyelim ki 'gerekirse şunu yaparım' diyemiyor. Veya işte biz diyoruz ki, 'ders çalışacak öğrenci, odasında bilgisayar vs. olmasın' örnek olarak söylüyorum. İşte kendini bilgisayar oyunundan alamayan veya telefondan koparamayan öğrenciler var. Mümkünse biraz diyoruz, 'Farklı odaya alın.' Öğrenci istemediği zaman onu söylemiyor. Hatta birçok zamanda şunu söylüyor 'Siz söyleyin, söylemeniz' falan diyor. Yani kendisi yapamadığı için şunu çok duyabiliyoruz. 'Öğrenci saçını kesmiyor hocam, bir söyleyiverin de saçını kessin' falan. Hani bu yaklaşım, bu da sözü geçen bir kişinin çocuk olduğunu bize gösteriyor.*

EÖ5: *Yani arkadaşı 'Benim böyle istiyor canım.' diyor, hatta makyaj yapıyor, makyaj yaparak geliyor, annesi babası gelip şikâyet ediyor bize 'Biz laf anlatamıyoruz hocam, siz bir şeyler söyleyin'*

Öğrenciler ailelerinin kendileriyle ilgili söz sahibi olmasını bir bağımlılık göstergesi olarak kabul etmekte ve bu yargısını somut tepkilerle göstermektedir. Böylece öğrenci kendini merkeze alarak hayatını şekillendirmekte ve aile büyüklerinin sözlerini ciddiye almamaktadır. Diğer yandan öğrencinin başarı durumunun biraz düşük olması ailenin okula ve öğrenciye dönük ilgisini de azaltmakta ve öğrenci kendi başına kalmaktadır. Öğretmenlerin ifadesi de bu durumu örneklendirmektedir:

EÖ7: Öğrenci annesinin, babasının dershaneye veya okula gelmesini istemiyor. Bu çok net, istemiyor. Yani bağımsızlığı, özgürlüğü böyle tanımlayan çok genç var, çok öğrenci var. Onu orada görmek, onu adeta rencide ediyor, çoğunluğu için söylüyorum. Arkadaşlarının yanında, öğretmenlerinin yanında yani takip edilmesi, soru sorulması, 'n'apiyor?' denmesi bile yani. Yüzünden de anlıyorsunuz, renginden de anlıyorsunuz, gösterdiği davranışlardan da 'Ne işi var burada?' dediğini anlıyorsunuz. Bu, başarı seviyesi çocuğun kötüyse, alt seviye bir öğrenci grubuysa zaten velisini kolay kolay görmüyorsunuz. Yani bir toplantı yapıldığından bile belki haberdar değil, doğru bilgi verildiğinden bile belki haberdar değil. Ben şunu gördüm yani bu kadar meslek hayatımda en büyük değişimlerden bir tanesi sorumuz o, dünden bugüne ne değişti? En büyük değişimlerden bir tanesi artık genç öğrenci herkesi parmağında oynatacak seviyeye geldi. Belki de daha da gelecek bilmiyorum, belki de tersi olacak onu da bilmiyorum.

KÖ2: Aslında bu çok önemli bir iletişim bence. Veli hem öğrenci hem idare ilişkisi bizim için önemli bunlar bir bütün. Veli ayağının biraz daha azaldığını görüyorum ben. Bir de tabi şey de var, veli toplantıları yapıyoruz ama onlar velilere çok anlamlı gelmemeye başladı. Çok sınırlı bir dönemde geliyor, işte birkaç cümleyle verilen cevaplar... Bireysel görüşme yapmak istediklerinde dersler de tabi çok yoğun günde, bir sekiz-dokuz saat okulda kalıyoruz. Bizi bulmakta zorlanıyorlar belki, onun da etkisi var. Ama bu paylaşım noktasının velilerde azaldığını görüyorum ben. Bireysel, daha çok çocuklarının gelişimlerini takip etmeleri biraz azaldı.

Kimi öğrencilerin velileri öğrencisiyle ilgili olarak olayları tek yönlü değerlendirmektedir. Bir olumsuz durum karşısında öğrencisini korumak adına haksızlıklara göz yumulmasını talep edebilmektedir. Bazı veliler öğrencilerinin ahlâki ve diğer sorunlarına karşı hakkaniyet çerçevesinde yaklaşmamaktadır. Her koşulda bencil bir tutum içine girmektedir. Haksızlık yaptığı halde bir otorite olarak ailesinin onu savunduğunu görmesi ise öğrencinin kendini merkez görerek olayları değerlendirmesini güçlendirecek bir etki yapmaktadır. Velilerin bu taraflı tutumu ile ilgili bir öğretmen görüşü şu şekildedir:

KÖ2: Sorun çözmeye dönük ya da işte bunu mantık, akıl-mantık ilkeleri ile çözmeye çalışan velilerimiz var. Ama onun dışında hani çoğu zaman da şuna dönmeye başladı: Aslında daha çok işte çocuklarını yaşadıkları olumsuzluktan bireysel anlamda kurtarma çabası. Ve genelde işte çocuğunun ne olursa olsun, bazen öğrenciler arasındaki problemlerde haklı olduğu düşüncesiyle daha çok gelmeye başlıyorlar. Burada bazı şeyleri anlatmakta zorlanıyoruz.

5. BÖLÜM

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bireyciliğin liberalizm ve daha özelden neoliberalizmden beslenen yönlerinin okullara hangi açılardan yansıdığı ve öğrencilerde görülme biçimleri ile öğrencilerin bireyci tutumlarının ne düzeyde olduğunu araştırıldığı bu çalışmada nicel ve nitel verilerden yararlanılmıştır. Nicel veriler öğrencilerden; nitel veriler ise öğretmenlerden elde edilmiştir. Elde edilen nicel ve nitel veriler *özgürlükçülük, eşsizlik, tüketimcilik, eleştiriye açıklık, bireysel faydacılık ve rekabetçilik, gruba bağımlılık, toplumsal duyarlılık ve dayanışma, gelenek/din ve otoriteye bağlılık* kavramları altında birleştirilerek çözümlenmiştir. Çözümleme sonucuna göre öğrencilerden elde edilen nicel veriler ile nitel verileri oluşturan öğretmenlerin öğrencilerle ilgili görüşlerinin önemli ölçüde örtüştüğü görülmüştür.

Özgürlükçülük: Eldeki nicel bulgulara göre öğrencilerin genelinde yüksek düzeyde özgürlükçülük tutumlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre öğrenciler özgür olmayı ve serbestçe yaşamayı istemektedir. Öğrencilerin özgürlükçülük tutumlarında okul türü, cinsiyet ve ebeveyn eğitim düzeyi değişkenleri açısından anlamlı farklar tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkenine göre kadın öğrencilerin erkek öğrencilerden; okul türü değişkenine göre akademik lise ve meslek lisesi öğrencilerinin imam hatip lisesi öğrencilerinden; ebeveyn eğitim düzeyi orta ve yüksek olanların, ebeveyn eğitim düzeyi düşük olan öğrencilerden anlamlı olarak daha yüksek puana sahip oldukları bulunmuştur. Ebeveyn gelir düzeyine göre ise özgürlükçülük tutumlarında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Bu bulgularla uyumlu olarak Bacanlı (1999) ve Ersoy (2009) kadınların erkeklere göre özgürlüklerine daha fazla önem verdiklerini tespit etmiştir. Kadınların siyasal yaşama katılımları ile ilgili olarak literatürü inceleyen ve kadınların siyasal yaşama katılım ve özgürlükle ilişkili siyasal değerlere sahip olma düzeylerinin hızla arttığını tespit eden Güldü ve Ersoy-Kart (2009) ise kadınların ekonomik olarak erkeklere olan bağımlılıklarının azalmasının, onların psikolojik olarak özerkleşmesinin yolunu açtığını belirtmektedir. Diğer yandan 1960’larda başlayan feminist hareketlerin kadınlar üzerindeki baskı konusunda farkındalıkların artmasını sağlayarak kadınların daha fazla özgür ve demokrat eğilimli olmaya başladığı, erkeklerin de tam tersine muhafazakârlaştığı şeklinde çıkarımlar bulunmaktadır (Güldü ve Ersoy-Kart, 2009). Aktaş (2013) da feminist hareketlerin sosyal ve kültürel değişimde yer bulmaya başlamasının kadının özgürleşme taleplerinin

ve baskılara başkaldırma iradelerinin daha güçlü olmasını sağladığını ve kadının eğitimden daha fazla yararlanarak ekonomik ve sosyal yaşamda yer edinmesinin kadınların özgürlüklere daha fazla sahip çıkmasına neden olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşler çalışmamızda kadın öğrencilerin özgürlükçü tutumlarını açıklayabilecek niteliktedir.

Eldeki bulgulara göre ebeveyn eğitim düzeyinin öğrencilerin özgürlükçülük tutumlarında etkili olduğunu, ebeveyn eğitim düzeyi yükseldikçe öğrencilerin özgürlükle ilgili tutumlarının arttığını söylemek mümkündür. Kaldırım'ın (2009) yaptığı çalışmada ebeveynlerin eğitim düzeylerinin öğrencilerin demokrasi ve özgürlük algılarıyla doğrudan ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla yüksek düzeyde eğitilmiş ailelerin aile içinde daha demokratik ve serbestlik tanıyan bir tutuma sahip olmaları bu sonucu oluşturmuş olabilir.

Okul türü bakımından değerlendirildiğinde üç okul türünde öğrenim gören öğrenciler yüksek düzeyde özgürlükçü bir tutuma sahip olmasına karşın imam hatip lisesi öğrencilerinin diğerlerine göre daha az özgürlükçü tutuma sahip oldukları görülmektedir. Hem öğrencilerin aile çevresinin geleneksel ve muhafazakâr bir kültürel ortama sahip olması, hem de imam hatip liselerinde var olan iklimle birlikte dinî içerikli derslerin bu kültürel ortamı güçlendirici bir nitelikte olması bu farkın oluşmasında etkili olabilir. İnsan hak ve özgürlükleriyle ilgili bireylerin yaklaşımı ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyen Eren ve Ok (2009) dindar bireylerin dinî özgürlükler dışındaki hak ve özgürlüklere dindar ve muhafazakâr olmayan bireylere göre daha az önem verdiklerini tespit etmiştir. Bu bulgular muhafazakâr düşüncenin temel nitelikleriyle bağdaşmaktadır. Örneğin muhafazakârlık Nispet'e (2011) göre siyasal ve toplumsal açıdan bireysel özgürlüklere karşı şüpheyile yaklaşmakta ve aklın sınırlı olduğu inancını taşımaktadır. Muhafazakârlar insan doğasına karşı kötümser bakışa sahip oldukları için bireysel özgürlüklerin genişletilmesi yerine insanların kontrol edilmesi eğilimindedirler (Erdoğan, 2004). Muhafazakârlığın bu yönü ve bulgularımızdaki farka rağmen imam hatip lisesi öğrencilerinin özgürlükçülük tutumları sadece diğer okul türlerine göre düşüktür. Genel olarak değerlendirildiğinde imam hatip lisesi öğrencileri de yüksek düzeyde özgürlükçü tutuma sahiptir. Dolayısıyla dinî eğitim ile öğrencilerin dindar ve muhafazakâr bir kültürel çevrede bulunmasının etkisinin sınırlı kaldığını, diğer okul türlerindeki öğrencilerin tutumlarıyla ciddi bir tezatlık oluşturmadığını ve imam hatip lisesi öğrencilerinin de özgürlükleri seküler içerikli olarak benimsediğini söylemek mümkündür. Nitel bulgular da bu durumu

desteklemektedir. Öğretmen görüşlerine göre imam hatip lisesi öğrencileri dinî değerlere ve normlara beklentilerden ve geçmiş yıllardaki öğrencilerden daha düşük düzeyde değer vermektedir. Öğrenciler şimdiki zamana ve dünyevi gelişmelere odaklanarak dinî değerleri sahiplenmeyi sadece dünyevi bir kimliğin bileşeni olarak algılamaktadır. Mevcut öğrencilerin dini amaç kategorisinden araç kategorisine indirgemeye başladığını, dünyevi kaygılar ve talepler karşısında dinin normatif etkisinin azalma yönlü olduğunu ve öğrencilerin özgürlükleri de sadece serbestçe yaşamak için talep ettiğini söylemek mümkündür.

Öğrencilerin genelinin özgürlükçü tutuma güçlü biçimde sahip olmaları nitel verilerle de desteklenmektedir. Öğretmenlerin gözlemlerine göre öğrenciler özgürleşme taleplerini her fırsatta ifade etmektedir. Ancak öğrencilerin özgürlük talebi otoriteden bağımsızlaşmak ve eylemlerinde müdahalesiz olmakla sınırlıdır. Öğrenciler kendi hayatlarına ilişkin müdahaleleri olabildiğince azaltmak ve serbestleşmek istemektedir. Önlerine çıkan engeller ya da kendileri için faydalı olabilecek yönlendirmelere karşı dahi kimi zaman direnç göstermektedir. Öğretmenlerin ifadesine göre öğrencilerin serbestlik talepleri ve engelleri reddetme eğilimleri çoğunlukla kendi haline bırakılmayı içermekte; siyasal, dinî ya da bireysel bir ideal için eyleme iradesi barındırmamaktadır. Serbestleşme ve müdahalesizlik temalı özgürlükçü tutumun bu denli güçlü olmasında medya ile diğer iletişim araçlarındaki program ve reklamlar, arkadaş etkileşimleri, çeşitli politik tartışmalar ile popüler kişisel gelişim aktivitelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum neoliberal bireycilik anlayışının özgür birey kurgusuyla örtüşmektedir.

Neredeyse tek seçenek olarak sunulan söz konusu özgürlük anlayışı liberal düşüncenin ve neoliberal bireyciliğin dayandığı negatif özgürlüğü çağrıştırmaktadır. Berlin'in (2008) 'bir şeyden özgürlük' olarak tanımladığı negatif özgürlük, bireyin kendisine dışardan yapılan engellemelerin ortadan kaldırılmasını ve bireye en geniş serbestliğin tanınmasını içermektedir. Esasında negatif özgürlük öncelikle siyasi olarak tartışılmakta; bireyin kendi iyi anlayışını belirlerken ve ideallerini gerçekleştirirken bağımsız olmasını içermektedir. Negatif özgürlükçüler, pozitif özgürlük anlayışında yer alan, insanın kendi kendisinin efendisi olması için gerekli aydınlanmayı ve kendisi için iyi olanın bilincinde olması gerektiği ilkesini reddetmektedirler. Negatif özgürlükçüler pozitif özgürlükçü düşünceleri bireyin zorlanması ve bireye dışardan yapılan müdahale olarak görmektedir. Bireye yapılacak müdahalelerin de totaliter ve faşist uygulamaların önünü açacağını savunmaktadırlar. Örneğin Hayek (2012b: 84-85) her ne amaçla olursa

olsun bireye yapılacak müdahaleleri özgürlüğün kısıtlanmasının kabul edilemez olduğunu, bireylere kendi amaçlarını belirleme, kendi becerileriyle piyasaya ve topluma katılma konusunda serbestlik sağlanmasıyla özgür ve refah düzeyi yüksek bir toplum kurulacağını iddia etmektedir. Ama Hayek'in formüle ettiği negatif özgürlük perspektifi Plant'a (2010: 65) göre çelişkilidir. Çünkü negatif özgürlükçü anlayış kişinin özgür olma becerisi veya imkânının yokluğu önemsenmezken özgürleşmeyi sadece dışardan kasıtlı müdahalelerin yokluğuna bağlar. Kişi üzerinde baskının olmaması, imkânsızlıktan daha fazla önem taşır. İmkânsızlıkları düzeltme ya da kişinin kendisi için iyi olandan haberdar olması için yapılacak müdahale dahi özgürlüğün ihlâli olarak kabul edilir.

Yaşça erişkin olmayan, tecrübesiz, eğitim düzeyi düşük ya da var olan gerçeklerden habersiz bir insanın kendisi hakkında en iyi olanı seçebilme ve olası tehlikeleri önceden sezebilme imkânı diğerlerine göre kısıtlı olacaktır. Dolayısıyla kişinin en azından kendisi ve çevresiyle ilgili olarak eğitilmesi; farklı seçenekler ve seçeneklerin sonuçları hakkında yönlendirilmesi bireyin iyiliği için gereklidir. Siyasal özgürlüklerin önemli bir savunucusu olan Mill (2004: 54-55) ergin durumda olmayan bir insanın ya da topluluğun pozitif özgürlük bağlamında yönlendirilmesi ve zorlanmasının meşru olacağını belirterek negatif özgürlüğün her koşulda benimsenmesinin fayda getirmeyeceğine dikkat çekmektedir. Taylor (1979: 179) ise sadece engellerin kaldırılmasıyla sınırlı bir özgürlük anlayışı yerine bireyin özgürlüğünün bir uygulama alanı olarak görülmesi gerektiğini, özgürlük önündeki engellerin sadece dışsal değil, içsel de olabileceğini belirtmektedir. Bireyin kendisiyle ilgili farkındalıktan, özdenetimden ve ahlâki ayrımlardan yoksun olması içsel engelleri oluşturacağından birey dışsal olarak engellenmese dahi özgür olamayacaktır. Dolayısıyla bireyin öncelikle içsel engellerini kaldırabilecek yeterlikte olması ve kendisiyle ilgili doğru olanı yapabilme iradesine sahip olması gerekir. Bu bağlamda öğrencilerin yaş, bilgi ve deneyim yoksunlukları göz önüne alındığında siyasi bağlamından kopuk biçimde sadece günlük hayatı şekillendiren ve arzuların tatminine yoğunlaşan neoliberal bireyciliğin negatif özgürlük anlayışı öğrencilerin kendisi ve çevresindekiler için zararlı sonuçları da beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Diğer yandan koşulsuz negatif özgürlük özünde tüm insanların özgürlüğünü değil, sadece rekabet ederek başarabilenlerin özgürlüğünü ve sermayenin gücünü savunmaya yönelik bir girişime dönüşmektedir. Başarabilenler ancak piyasa ilkelerine bağlı

davrandığı ölçüde özgürlüğe sahip olabilmektedir. Bu ise farklı yaşam alanları ve öznel koşullara sahip genç bireyler için ciddi riskler barındırmaktadır.

Bireyin her türlü kolektiviteye ve paternal ilişkilere yönlendirilmesine karşı çıkan neoliberal bireyciliğin negatif özgürlük anlayışı (Hayek, 2012b: 86) genç bireylerin kendisi için iyi olanı seçebilecek yetkinliğe ulaşmasını veya geleceğe dönük idealler oluşturmaya engel olabilmekte ve topluma karşı kayıtsız kalmasına yol açabilmektedir. Oysa bireysel haklar ve sorumluluk bilinci liberalizmin ve liberal demokratik toplumların önemli bir özelliği olup liberal ve demokratik bir toplumun bütün bireyler açısından sağlıklı işleyebilmesi için bireylerin talep ettiği özgürlüklerle birlikte kendisine ve topluma karşı sorumlu davranmayı da içselleştirmesi gerekir. Özgürlük ve bireysel farklılaşma çabası sorumluluk bilinciyle birlikte gelişmediğinde toplumun kurumsal yapıları eksiksiz çalışsa bile liberal demokratik toplumun işleyişi mümkün olamaz (Tok, 2005). Bu durumda egemen özgürlük anlayışı ile liberal düşünceye önemli bir temel sağlayan Kant'ın (2009a) kendi aklıyla evrensel etik ilkelere ulaşabilen ve bu ilkeler doğrultusunda yaşayabilen bireyin de Locke'un (2012) paternal ilişkilere ve yönetime karşı kendi özgürlüğünü savunan bireyinin de ortaya çıkması mümkün gözükmemektedir. Ortaya çıkması muhtemel birey, Dardot ve Laval'ın (2012: 361) ifade ettiği gibi performans ve haz düzeneğine bağlanmış olan bireydir. Çünkü söz konusu özgürlük, toplum ile çeşitli siyasal ya da dinî erklerin hegemonyasından kurtuluş ve bireyin kendini gerçekleştirme için uygun zemin arayışı amacıyla değil, günlük zevklerin tatmini, bireysel olarak farklılaşma ve sorumluluklardan kaçış için talep edilmektedir. Oysa talep edilen özgürlük hem dar kapsamlı hem de özgürlük bağlamında yanılsamaları da içerebilecek niteliktedir. Durkheim'ın (2004: 63) ifade ettiği gibi özgürlük düzenlemelerin bir ürünü olup arzuların egemenliğine göre yaşamak gerçek bir özgürlük değildir. Ayrıca bu özgürlük talebi bireyin içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluk bilincini kaybetmesine, kendi dar çevresi içine kapanmasına ve neoliberal düzene ayak uydurmasına neden olabilecek bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla birey özne olmaya çabalarken nesneleşme riskiyle karşı karşıya kalacaktır.

Eşsizlik: Nicel verilere göre öğrencilerin tamamının eşsizlik tutumu puan ortalaması 'katılıyorum' aralığında olup yüksek bir düzey olarak kabul edilebilir. Bu bulgu, öğrencilerin kıskanılmaktan ve beğenilmekten hoşlandığı, kendilerinin farklı ve özel yönleri sahip olduklarına inandıkları ve dikkat çekmeye önem verdikleri şeklinde yorumlanabilir. Öğrencilerin eşsizlik tutumu cinsiyet ve ebeveyn gelir düzeyi

değişkenine göre farklılaşmazken, okul türü ve ebeveyn eğitim düzeyi değişkenine göre farklılaşmaktadır. Eldeki bulgulara göre ebeveyn eğitim düzeyi yüksek öğrencilerin eşsizlik tutumları ebeveyn eğitim düzeyi düşük ve orta olan öğrencilere göre daha yüksektir. Yani ebeveynleri daha eğitilmiş olan öğrenciler diğer öğrencilere göre kendilerini daha özel ve eşsiz hissetme eğilimindedir. Bu durum eğitilmiş aile çevresine sahip öğrencilerin aile etkileşimleri sonucunda kendilerini daha bilgili ve değerli görmelerine yol açmış olabilir. Okul türü değişkenine göre ise akademik lise ile meslek lisesi öğrencilerinin eşsizlik tutumları imam hatip lisesi öğrencilerine göre daha yüksektir. Dinî normların kibirlenmeyi hoş görmemesi ve toplulukla özdeşleşmeyi teşvik etmesi imam hatip liselerinin puan ortalamasının daha düşük çıkmasında etkili olabilir.

Nitel bulgularda ise öğretmenler öğrencilerin gittikçe daha yalnızlaştığını, kendini diğer öğrencilerden ayırtıran öğrencilerin sayısında artış olduğunu belirtmektedir. Ayrıca öğrenciler, hem dikkatleri çekmek hem de kendilerini farklı veya popüler kılmak amacıyla görünümleriyle daha fazla ilgilenmektedir. Kimi öğrenciler ise çeşitli tüketim nesneleriyle kendilerini ifade etmeye çalışmaktadır. Keza öğrencilerin arkadaşlarıyla ve öğretmenlerle ilişkilerinde başkalarının görüşlerine karşı umursamaz tavırlar göstermeleri ve 'her şeyi ben bilirim' yaklaşımını sıklıkla benimsemeleri de öğrencilerin eşsizlik tutumuyla bağlantılı olabilir.

Öğrencilerin eşsizlik tutumlarındaki yüksek düzey, kişinin kendini özel hissetmesi durumu olarak tanımlanan narsisizmle (Malkin, 2017: 25) ilişkilendirilebilir. Aslında kişinin kendini sevmesi, diğerlerinden farklı ve özel görerek beğenilmeyi istemesi onun doğal bir özelliğidir. Hatta belli ölçülerde narsistik kişilik özelliklerine sahip olmak kişinin çevresine olan sevgisini canlı tutmasını sağlarken, kişinin kendini özel hissetmemesi de kendini geri çekmesine ve değersiz hissetmesine yol açar. Ancak narsisizmde ölçünün kaçması ve kendini özel hissetme durumunun bir bağımlılık haline dönüşmesi durumunda ise birey kendini beğenmiş, küstah, başkalarını aşağılayan, çevresindekilerle sağlıklı iletişim ve sevgi bağı kuramayan bir kişiliğe bürünür (Malkin, 2017: 27). Öğrencilerin kendini özel ve eşsiz hissetmesi durumunun hem daha yaygın ve belirgin hem de daha yoğun biçimde görülmesi doğal bir sürecin ürünü olmadığı kuşkusunu doğurmaktadır. Örneğin Malkin'e (2017: 29) göre narsisizm öğrenilmiş bir tepki ve huydur. Bir huy olarak narsisizm de diğer huylar gibi çevrenin etkisiyle güçlenir ya da zayıflar. Dolayısıyla narsisizmin okullarda görülme biçimleri de olağanın dışında bir gelişme olarak dikkat çekmektedir. Öğretmenler de öğrencilerin çevreden ve

aileden etkilendiğini, hatta ailelerin çocuklarına yönelik gösterdiği ilgi ve serbestliğin bu noktada etkisinin olduğunu belirtmektedir. Öğrenciler bir yandan aile içinde kendini fazlasıyla özel hissedecek ve isteklerini gerçekleştirecek bir ortam bulurken, diğer yandan aile dışındaki etkileşimlerde de ‘ben’ üzerine yapılan vurgulardan etkilenmektedir.

Aile ve okulun bu gelişmeleri tersine çevirecek ya da yavaşlatacak etkisi de gittikçe azalmaktadır. Özellikle öğretmenlerin ifadesiyle hem ailelerin öğrencilerini her koşulda destekleyen bir anlayışta olması hem de okulun öğrencilere dönük her türlü otoritesinin sorumluluklardan ayrı tutulmuş olan ‘hak’ temelinde zayıflatılmış olması okulun bu yöndeki etkisini azalmaktadır. Ailelerin çocuklarına karşı ‘hizmetkâr’ rolüne bürünmesi neoliberalizmin toplumsal etkisinin bir sonucudur. Örneğin Balta (2005) kapitalizmin çocukları birer tüketim hedefi haline getirmek için çocuk merkezli bir hayatın çok önemli olduğunu, çocukların her şeyde doğru karar verebilecekleri bir potansiyelde oldukları için onların özgür bırakılması ve onlara fırsatlar sunulması gerektiğini empoze ettiğini savunarak çocukları sürekli tatmin etmenin, bitmek bilmeyen isteklerine cevap vermenin ve böylece onları hayatın merkezine koymanın bir zorunluluk hâline dönüştüğünü iddia etmektedir. Çocuk merkezli yaklaşımlardaki aşırılıktaki tehlikelerin farkında olan aileler bile ilgisiz ve kötü ebeveyn damgası yeme korkusuyla bu yaklaşıma boyun eğmektedir. Bu yaklaşımın okulda da benimsendiğini söylemek mümkündür. Serbest kıyafet gibi öğrencinin ağırlıklı olarak kendini dış görünüşüyle ifade etmesine yol açan uygulamaların denetimden ve sorumluluk bilincinden uzak biçimde yürürlüğe girmesi de bu etkiye örnek verilebilir. Uğurlu ve ark. (2015), Kapucu ve Sezgin (2016) ile Kahraman ve Karacan (2015) yaptıkları çalışmalarda öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin çoğunluğu serbest kıyafet uygulaması ile öğrencilerin kıyafeti kendilerini ifade etme yöntemi olarak seçeceğini, bireysel tüketimin bu yönde artacağını ve öğrencinin dış görünüşleriyle daha fazla ilgilenerek okulda bulunma amaçlarından uzaklaşacağını belirtmişlerdir.

Giddens (2014: 16) Moderniteyle birlikte geleneksel aile ve toplum yapısının çözülmesi ile gündelik yaşam kaygısı ve hayat tarzı seçeneklerinin arttığını ve insanların bu seçenekler içinde kimliğini refleksif olarak kurmaya giriştiğini belirtmektedir. Diğer yandan neoliberalizmin sınıf siyaseti ve ulusal bilincin dağılmasına yol açan hegemonyası (Okudan Dernek, 2014; Güney, 2006) insanları kalabalıklar içinde kimliğini aramaya itmektedir. Ayrıca siyasi alanın dışında kalan kimlik arayışı ile neoliberalizmin ‘ben’ merkezli yaşamı insanları yoğun olarak

etkilemektedir. Bauman (2011: 182) bireylerin kimlik sorununun artık biçim değiştirdiğini, artık kimliğin nasıl edinilip kabul ettirileceği değil; hangi kimliğin seçileceği ve seçilen kimliğin popülerliğinin kaybolması halinde yeni kimlik seçiminin yapılmasında gerekli dikkatin nasıl sağlanacağı sorunu ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmektedir. Eski toplumsal bağlar ve kurumsal himayeler özgürlüğü kısıtladığı gerekçesiyle ortadan kaldırılmış olduğundan artık ilişkiler kırılgan ve kısa süreli hale gelmiştir. Grup, cemaat, cemiyet gibi kolektif yapılara aidiyetin önemini kaybetmesi ve bunun yerine ağların kullanılması kimlik oluşturma sürecindeki geçişkenliğin bir göstergesi olmuştur. İnsanlar artık bir ağa kolaylıkla girebilmekte ve istediğinde çıkabilmektedir (Bauman, 2010). Bu yorumlar ışığında öğrencilerin kendilerini daha fazla ifade etme ihtiyacı hissettiğini, var olmak için kendini fark ettirmeye ve kalabalıklar içerisinde hayatına anlam bulmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Böylesi bir çaba içerisine giren bireylerin karşısında ise narsisizmi körükleyen, rekabet ederek yükselmeyi bir gerçeklik olarak sunan ve haz odaklı yaşamın gerçek mutluluk olduğunu yansıtan yaşam biçimleri çıkmakta ve bireyler bu biçimleri kolaylıkla kabul etmektedir.

Tüketimcilik: Eldeki nicel bulgulara göre öğrencilerin tüketimcilik tutumuna ilişkin verdikleri cevapların ortalama puanları ‘kısmen katılıyorum’ düzeyindedir. Bunun yanında öğrencilerin tüketimcilik tutumlarında cinsiyet, okul türü ile ebeveyn eğitim ve gelir durumu değişkenlerine göre bir fark bulunmamıştır. Öğrencilerin tüketimcilik tutumlarının ‘kısmen katılıyorum’ düzeyinde olması sonucu öğrencilerin genel olarak tüketimci tutumları aşırıya kaçmamak üzere kabul ettikleri şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu sonuç öğrencilerin eşsizlik tutumuna verdikleri cevaplarla ilişkilendirildiğinde kısmen de olsa çelişmektedir. Bu kısmî çelişkinin oluşmasında öğrencilerin tüketim ile kendilerini özel hissetme arasında doğrudan bağlantı kuramaları etkili olabilir. Ayrıca öğrencilerin ailelerine maddi açıdan bağımlı olması ve harcamalarının sınırlı olmasından dolayı tüketimci tutumlarını ifade etmede kısmen temkinli davrandığını da söylemek mümkündür.

Öğrencilerin eşsizlik tutumları ile öğretmenlerin görüşleri birlikte değerlendirildiğinde öğrencilerin tüketim eğilimlerinde gösteriş yapma, bireysel farklılığını ortaya koyma, haz duyma ve bir gruba aidiyetini ifade etme özelliklerinin öne çıktığı görülmektedir. Öğretmen görüşlerine göre öğrenciler daha çok kendi dış görünümünü önemseme, moda olan tarz ve giyim eşyalarıyla arkadaş grupları arasında kabul görme, kişiselleştirebileceği ürünlerle kendi tarzını oluşturma ve cep telefonu gibi

gelişmiş teknolojik ürünlerle gösteriş yapma amaçlarını gerçekleştirmek için tüketime yönelmektedir. Tüketimle ilgili bir çalışmada Kaya ve Oğuz (2010) üniversite öğrencilerinin moda uymak, görünümünü popülerleştirmek ve kişiselleştirmek ile teknolojiden geri kalmamak amacıyla harcama yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Çocuklar üzerine yürütülmüş bir başka çalışmada ise aile içinde tüketim alışkanlıklarına yön vermeye başlayan çocukların büyük çoğunluğunun cep telefonuna sahip olduğu; bu tercihlerinde ürünün markasının sunduğu ayrıcalık hissi ile reklam ve arkadaş tavsiyesi gibi etkenlerin rol oynadığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Ayrıca çocuklar teknoloji ürünlerini bu etkenler çerçevesinde tüketirken sosyalleşmesini de bu araçlarla yaparak yüz yüze iletişimden uzaklaşmaktadır (Gökalliler, Sabucuoğlu-Aybar ve Gülay, 2011). Diğer yandan öğretmenlerle yapılan görüşmelerde öğrencilerin tüketimcilik tutumlarında ailelerin gelir düzeyi bir etken olmakla birlikte öğrencilerin kıyafetlerinde, kullandıkları tüketim nesnelerinde ve benimsedikleri tarzlarda maddi durumlarıyla ilgili ipuçlarına ulaşmanın zorlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bulgudan bireylerin farklı sosyo-ekonomik çevrelere sahip olsalar bile belli tarzları benimseme ve tüketim nesnelerini kullanma konusunda benzeştiği yorumu yapılabilir. Bu durum, hem aynı türdeki tüketim nesnelerinin farklı gelir gruplarına dönük piyasadaki arzının hem de öğrencilerin ailelerini bu ürünleri alması konusunda zorlayarak ailelere boyun eğdirmesinin bir sonucu olabilir.

Öğrencilerin tüketimci tutumlar geliştirmesini tetikleyen amaçların oluşması ile eşsiz olma amacının sonuçta benzeşmeye yol açmasında neoliberal bireycilik başlıca etken olarak dikkat çekmektedir. Mutluluğun anlık haz tatmini olarak yansıtıldığı birçok TV programı ve reklamlar tüketimciliği kamçılamaktadır. Bauman (2011) geleceğin nasıl olacağının bilinmediği bir ortamda herkesin kısa süreli tatminlere yöneldiğini ve hazzın ertelenmesinin önemini kaybettiğini belirtmektedir. Kısa süreli ve anlık haz duyma isteği hem doğrudan tüketim yoluyla karşılanmak istenmekte hem de tüketim farklı ve popüler olma hazzına ulaştıran bir araç olarak görülmektedir. O’cass ve McEwen (2004) marka ve tüketim kültürünün farklılaştırma ve kişiselleştirme işlevinin günümüzde gittikçe arttığını ve bir kimlik oluşturma işlevi gördüğünü ifade etmektedir. Bu durum Baudrillard’a (2010: 81-83) göre kapitalizmin sadece üretimi değil, tüketimi de denetlemesinin bir sonucudur. Piyasa, tüketimi denetleyebilmek için davranışları yönlendirmektedir. Bireyler reyonlarda üreticilerin sunduğu tüketim nesnelerini tüketerek sözde özgürlük hissini yaşamaya yönelmektedir. İnsanlar sadece reyon ve seçim kabinlerinde seçme özgürlüğünü yaşayarak kapitalist sistemin devamlılığını

sağlamaktadır. Aynı zamanda sadece sınavlarda ve iş hayatında terfi almak için değil tüketim tercihleriyle de birbiriyle rekabet ederek farklı bir konuma ulaşmak istemektedir. Bu noktada amaç sadece güzel görünmek değil, daha güzel görünmek, iyi bir telefona sahip olmak değil, en iyi telefona sahip olmak, özgün olmak değil, sadece diğerlerinden farklı olmaktır.

İnsanların çekicilik, popülerlik ve beğenilme arzusu tüketim kültürü içerisinde hem canlı tutulmakta hem de kamçılanmaktadır. Böylece insanlar kusursuz bir benlik arayışına itilerek narsisizmin içine çekilmektedir (Giddens 2014: 218). Baudrillard (2010: 102-105; 2014: 174) ve Sennett (2004) de kişiselleştirme ve kendi tarzını yaratma temalarıyla nesnelerdeki ayrıntıların abartılarak nesnelerin kişiye özel bir özgünlük iddiasıyla sunulduğunu belirtmektedir. Kullanılan temalar insanların tüm hayatını meşgul etmekte ve her birey kendi ‘biricikliği’ni hayatın merkezine alarak ötekilerle farklılaşmayı istemektedir. Tüketicilere ‘seçme özgürlüğü’ne sahip olmanın ayrıcalığı yaşatılırken, tüketim nesnelerine de bireyselleştirilmiş haliyle kullanım değerinden daha fazla bir önem atfedilmektedir. Bu farklılaşma kültürü, aslında farkların yitirilmesi esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla öğrenciler de neoliberalizmin tüketiciliği kamçılayan ayağının etkisi altında kendi tarzını yaratan, farklı ve çekici biri olarak benimsenen bireyler olmayı amaç edinmekte iken insan olarak özgünlüklerini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Öğrenciler, TV ve sosyal medya ile kurduğu etkileşimlerde; ailede, okulda ve okul dışında girilen ilişkilerde düzenli olarak kendini merkeze alan bir kimlik oluşturma baskısını özgürlük ve kendini ifade etme biçimi olarak içselleştirmektedir. Böylece kendini özel ve farklı hissetme amacına yoğunlaşan insanlar, ilişkileri rekabet ve başarı güdüsüne göre şekillendiren birey kurgusuna dayanan neoliberalizmin özgürlük ve özgünlük yanılsamasını bir gerçeklik olarak yaşamaya çalışmaktadır.

Eleştiriye Açıklık: Nicel bulgulara göre öğrencilerin eleştiriye açık olma tutumu ‘kısmen katılıyorum’ düzeyindedir. Bu bulguya göre öğrencilerin genel olarak eleştiriler karşısında kısmen olumlu bir tutuma sahip oldukları, kısmen de kendilerine yöneltilen eleştirilere şüpheyle yaklaştıkları ve tepki gösterdikleri anlaşılabılır. Eleştiriye açık olma tutumlarında cinsiyet, okul türü, ebeveyn gelir düzeyi gibi değişkenler açısından bir fark bulunmamışken ebeveyn eğitim düzeyi açısından ise yüksek eğitilmiş ebeveynlere sahip öğrencilerin tutum puanı, orta düzey eğitilmiş ebeveynlere sahip öğrencilere göre az da olsa daha yüksek çıkmıştır. Eğitilmiş ve demokratik aile ortamına sahip öğrencilerin

diğer öğrencilere göre kısmen de olsa eleştiri ile kişiliğine saldırı arasında ayırım yapma becerisini aile içinde kazanmış olabileceği söylenebilir.

Öğretmenlerle yapılan görüşmelerde ise nicel bulgulardan kısmen farklı olarak öğrencilerin birçoğunun eleştiriye kapalı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin ifadelerine göre öğrenciler kendilerine yapılan en yapıcı eleştirileri dahi kişiliğine saldırı olarak algılamakta ve eleştirilere tepki göstermektedir. Eleştiriye kapalılık durumu öğrencilerin özgüvenlerinin ve özerk olma isteklerinin bir ürünü olarak ortaya çıkabilir. Çünkü Çöreköğlu'na (2006) göre özerk olmak ve bireysel kimlik oluşturmak için bireyin öz yeterliğe sahip olması; öz yeterliğe sahip bireyin de kendisini eleştirecek ve sınırlayacak geleneklerden ve diğer dış etkenlerden uzaklaşması gerekir. Böylece kişi kendi kimliğini oluştururken kendi aklıyla oluşturduğu normlara göre hareket eder ve diğer normlara karşı bağıllığını azaltır. Öğrencilerin özgüvenlerinin ve özerk olma isteklerinin güçlü olması olumlu bir durum olarak kabul edilebilir. Ancak öğrencilerin yakın çevresinden gelen eleştirilere ve farklı fikirlere karşı yeterli düzeyde dikkat etmiyor olması, bilinçli bir özerklik amacından ve kendini doğru tanımanın ürünü olan sağlıklı özgüven duygusundan ziyade, serbest ve sorumsuz olma isteği ile kendini diğer insanlara göre daha eşsiz ve ayrıcalıklı görme durumuyla ilişkili olabilir. Bilinçli bir özerklik talebi ve kendini tanımanın ürünü olarak ortaya çıkan sağlıklı özgüven duygusu, gelişime açık olduğunda bir anlam ifade eder. İletişim araçlarının gelişmişliği ve farklı insanlarla etkileşim kurma imkânlarının artışına rağmen öğrencilerin eleştirilere karşı olumsuz tutumu öğrencilerin daha içe kapanık ve kendi çekirdek grubu dışındaki kişilerle temastan kaçınan bir hayat biçimine yöneldiklerinin bir göstergesi olabilir.

Öğretmenlerin belirttiğine göre öğrenciler, empati kurma ve farklılıklara saygı konusunda da yeterli duyarlılığa sahip görünmemektedir. Hatta birçok ebeveyn dahi bu konuda öğrenciyle samimi ve açık bir ilişki kuramadığından dolayı okuldan yardım istemektedir. Öğretmenlerin ifadesine göre 'beni seven, olduğum gibi sevsin.', 'beğenmeyen çekip gitsin.' tarzı yaklaşımların öğrencilerde yaygın olduğu görülmektedir. Öğrencilerde görülen eleştirilerden rahatsız olma durumu, kişinin kendi eylem ve düşüncelerinin doğru olduğuna dair kesin inançlara sahip olduğunun ve farklı düşüncelere karşı hoşgörüsüzlüğünün bir göstergesi sayılabilir. Oysa bu durum gerek toplumsal gerekse bireysel gelişme için olumsuz bir durum olarak kabul edilir. İnsanın kendisini hatasız kabul etmesi, eleştirenleri kendisine düşman gibi görmesi dogmatik bir tutumun ürünü olabilir. Çünkü dogmatik bakış açısına sahip bireylerin eleştirilere karşı

hoşgörüsü ve eleştirileri dikkate alma becerisi yetersizdir. Belli birkaç düşünce ya da tutuma karşı değil, kişinin kendisine uymayan her türlü düşünceye karşı kapalı olması durumu olan dogmatiklik, bir kişilik özelliği olarak ilişkilerde kendisini gösterir (Rokeach 1960; akt. Tolunay, 2001). Ayrıca dogmatik bireyler diğer bireylere göre daha fazla ön yargılı ve kapalı fikirlidir. Bu bireyler ilişkilerinde dostane bağlar kurmakta zorlanır (Paddock ve Swanson, 1986). Diğer yandan dogmatizm özgür düşüncenin ve gelişmenin önündeki en büyük engel (Akarsu, 1984: 82) kabul edildiğinden liberalizmin hoşgörü ve farklılıklara saygı ilkelerinin var olan bireycilik hâlinde gerçekleşmesinin de uzak ihtimal olduğu söylenebilir.

Bireysel Faydacılık ve Rekabetçilik: Öğrencilerin tamamının bireysel faydacılık ve rekabetçilik tutumlarına ilişkin ortalama puanları nicel verilere göre ‘kısmen katılıyorum’ düzeyindedir. Bu bulguya göre öğrencilerin genel anlamda rekabet ve bireysel fayda odaklı yaşama önem vermekle birlikte her konuda rekabet ve bireysel faydayı birincil amaç olarak seçmedikleri söylenebilir. Eldeki nicel bulgulara göre erkek öğrenciler, kadın öğrencilere göre daha fazla faydaya ve rekabete önem vermektedir. Akkaya (2008), Akbayırlı (1998) ve Yenidünya’nın (2005) yaptıkları çalışmalarda öğrencilerin rekabetçi tutumlarında cinsiyetler arası bir farklılık bulunmazken Cassidy’nin (2008) çalışmasında ise erkeklerin daha fazla rekabetçi tutuma sahip olduğunu tespit etmiştir. Farklı çalışmalarda farklı sonuçların olması çalışmaların yapıldığı yer ve zamana göre değişkenlik gösterebilmektedir. Çalışmamızdaki sonuca ilişkin olarak Palmer ve Bejau (1995) erkeklerin maddi başarı, kazanç ve maddiyata dayalı ilerlemeyi daha çok benimsediğini; çatışma ve uyumsuzluklarla mücadele etme konusunda da kadınlara göre daha fazla kararlı duruş sergilediğini iddia etmektedir. Dolayısıyla ataerkil kültürün etkisinde olan toplumlarda erkeklere yüklenen babalık ve gücü temsil etme rolleri erkekleri daha fazla rekabetçi ve kazanma odaklı yaşamaya itmiş olabilir.

Okul türü bakımından ise mesleki ve teknik lise öğrencilerinin puan ortalamaları akademik lise ile imam hatip lisesi öğrencilerine göre anlamlı düzeyde yüksektir. Mesleki ve teknik lise öğrencilerinin doğrudan mesleğe yönelik eğitim alıyor olmaları ve mezuniyet sonrasında çoğunlukla iş aramak zorunda kalmaları, onları daha fazla rekabetçi olmaya zorlamış olabilir. Bunun yanında bulundukları eğitim ortamında ve yapacakları mesleklerde girişimci olanlar, rekabette öne çıkanlar, mesleğinde fark yaratanlar kazançlı çıkmaktadır. Çünkü birçok iş ilanında proaktif ve çözüm odaklı olmak ile girişimcilik ruhuna sahip olmak gibi özellikler işe alma şartlarında

vurgulanmaktadır. Ayrıca iş ve okul yaşamının dışında mesleki ve teknik lise öğrencilerinin üniversiteye gitme oranlarının daha düşük olması ve diğer lise türlerindeki öğrencilere göre sivil hayata daha erken atılıyor olmaları popüler olma ve güç kazanma amaçlarını benimsemelerine neden olmuş olabilir.

Öğretmenlerle yapılan görüşmelerden elde edilen nitel verilere göre ise öğrencilerin rekabetçi tutumları okulun ortamına ve türüne göre çeşitlenmektedir. Aynı zamanda rekabetçi ve bireysel faydacı tutumların görülmesi artmaktadır. Bu durum nicel bulgularla kısmen çelişmektedir. Öğretmenlerin ifadelerine göre rekabetçilik akademik liselerde akademik başarı, öğretmenlerle daha yakın iletişim kurma ve popülerlik kazanma; diğer lise türlerinde ise kişisel popülerliğini artırma durumunda daha fazla görülmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin önemli bir kısmı farklı amaçlarla da olsa rekabete girebilmekte ve kazançlı çıkabilmek için elinden geleni yapmaktan çekinmemektedir. Bunun yanında öğrencilerin çevresiyle kurduğu ilişkilerde ve meslek seçiminde bireysel çıkarların güçlü bir motivasyon kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu bireysel çıkarlar parasal olabileceği gibi, güce ve statüye ulaşma ile popülerlik kazanma gibi farklı yönlerde de görülebilmektedir. Meslek seçiminde bireysel çıkar temelli yaklaşımda öğrencilerin okul türü herhangi bir farklılığa neden olmamaktadır. Örneğin daha çok dinî ideallerle karar vermesi beklenebilecek imam hatip lisesi öğrencileri de diğer lise türleriyle benzeşmektedir. Dünyevi çıkarlara ulaşmak, öğrencilerin ve velilerin en önemli amacı olmuş durumdadır. Dolayısıyla din, sosyal statü ve kültürel etkenler imam hatip lisesi öğrencilerinin rekabetçilik ve bireysel çıkar merkezli yaşamında önemli bir etkiye sahip görünmemektedir.

Okullarda farklı biçimlerde görülen rekabetçi ve bireysel faydacı tutumların artışı, piyasanın rekabet ve bireysel çıkarlara ulaşma ilkelerini bir yaşam kültürü olarak benimsetmek isteyen neoliberalizmle (Harvey, 2015) ilişkilendirmek mümkündür. Neoliberalizmin hayata geçirilmesinde önemli bir aktör olan Britanya'nın eski başbakanı M. Thatcher ekonomik alandaki değişiminin yeterli olmayacağını, bireylerin ruhunun ve kalbinin de değişmesiyle bireylerin egemen olduğu bir toplum idealine ulaşılabileceğini belirterek neoliberalizmin sosyal ve kültürel bir ideoloji olduğuna dikkati çekmiştir (Curtis, 2015: 170). Bu ideolojinin işlevi, bireyleri diğer insanlarla çıkar ve sözleşme temelli ilişkiler kuran birer şirket olarak, toplumu da şirketler topluluğu olarak biçimlendirmektir. Neoliberalizmin etkin olduğu toplumlarda bireyler serbest piyasa ilkelerine göre düzenlenen hayatta var olmak için sürekli kendini

yenilemek zorunda kalan, risk alan, kazanmaya odaklanan ve her türlü rekabete girmeye hazır şirketler gibi davranmak durumundadır (Dardot ve Laval, 2012: 372).

Uygulanan eğitim politikaları ve öğretmenlerin öğrencilere dönük bazı tutumları sonuç ve başarı odaklı bir eğitim anlayışının baskın olduğunu göstermektedir. Bu anlayış okulda oluşan kültürde olduğu kadar, öğrenci velilerinin tutumları, medya, arkadaş etkileşimleri gibi diğer etkenlerde de görülebilmektedir. Öğrenciler, bu kadar geniş ve yoğun etkisi olan anlayış içinde bireysel çıkarını merkeze alarak kazanmayı zorunlu bir yaşam biçimi olarak kabullenmektedir. Bu yaşam biçimi tam da neoliberal ideolojinin toplumlara yerleştirmek istediği bireyci yaşam biçimine denk gelmektedir. Foucault'a (2015: 188) göre neoliberalizmde bireyler bilgisi, becerisi, psikolojisi ve tüm imkânları ile birer sermaye sahibi olarak kabul edilmektedir. Bireylerden söz konusu sermayelerini akılcı biçimde kullanması ve artırması beklenmektedir. Bu beklenti çerçevesinde her birey küçük yaşlardan itibaren sermayesini artırmak ve kazanmaya odaklanmak için doğru ve yerinde seçimler yapabilecek biçimde eğitilmelidir. Söz konusu eğitim süreci Balta'ya (2005) göre piyasa koşullarına tam uyum sağladığı kadar başarılı sayılmaktadır. Sonu gelmeyen başarı miti aileler ve okulları derinden etkilemektedir. Çocuklar daha küçük yaşlardan itibaren bu mitte kreşlere, kurslara ve diğer etkinliklere yönlendirilmektedir. Neoliberalere göre aileler bu tür yaklaşımlarla çocuklarının sermayelerini kullanması ve akılcı seçimler yapabilmesi için onların eğitimine yatırım yaparak gelir üretmesini sağlamaktadır. Çocuk için yapılacak bu yatırımların getirisi maddi olmak zorunda değildir. Ailenin bu durumdan elde edeceği gelir içsel bir doyum olup ebeveynlerin psikolojik kârı olarak kabul edilmektedir (Foucault, 2015: 201). Dolayısıyla parayla sınırlı olmayan kâr, zarar ve sermaye kavramları bireyin tüm becerileri ile tatmin ve tatminsizlik durumlarını da kapsamaktadır. Bu bireyci hayat biçiminde her birey kârını maksimize edebilmek için rekabeti sürekli olarak sürdürmek zorunda kalmaktadır.

Rekabetçi ve sonuç odaklı yaşam biçiminin benimsenmesinde okulda ve ulusal düzeyde yapılan sınavlar önemli etkenlerden biridir. Foucault (1996: 232) sınavların, gözetim altında tutmayı sağlayan hiyerarşi teknikleri ile tasnifleme, niteleme ve cezalandırmaya izin veren normalleştirme tekniklerinin birleşiminden oluştuğunu belirtmektedir. Bu nedenle sınavlar iktidar erklerinin disipline edici eylemlerinde önemli bir ritüeldir. Nesne olarak algılanan kişiler sınavlar aracılığıyla iktidar mekanizmalarına tabi kılınmalarını ve tabi kılınanların da nesnelleştirilmelerini sağlamaktadır (Foucault, 1996: 233). Her bireyin zekâsı, yeteneği, korkuları, idealleri,

maddi imkânları, kültürel çevresi gibi birçok özellik bakımından farklı olduğu ve bu farklılığı ile biricik bir anlam kazandığı bilinmekle birlikte uygulamada tüm bireylerden en yüksek başarı talep edilmektedir. Her bireyin benzer özellik ve imkânlarla sahip oldukları varsayılarak aslında çok az kimsenin başarıya ulaşacağı düzenekte başarısızlığın sorumluluğu da bireylere bırakılmaktadır. Bireyler arası eşitsizliklerin ve farklı koşulların başarı karşısında bir engel oluşturmayacağı, her bireyin akılcı seçimler yaparak çaba gösterdiği takdirde başarıya ulaşabileceği okul içinde ve dışında oluşan etkileşimlerde olduğu kadar medyada da tekrar edilmektedir. Örneğin merkezi sınav sonuçları açıklandığında medya araçlarında yer alan *'Hakkari'li tek kollu çoban Hacettepe Tıp'ı kazandı'* (Vatan Gazetesi, 2008), *'Çoban Mahir'in TEOG başarısı'* (Milliyet Gazetesi, 2016), *Tunceli'den bir başarı öyküsü daha... Koyun sağıp, çobanlık yapan Habib TEOG ikincisi* (Cumhuriyet, 2017) veya *'Ütü masasında ders çalıştı, TEOG'da başarıya ulaştı.'* (Karar Gazetesi, 2017) gibi haberlerde istisna sayılabilecek örnekler genelleştirilmekte ve olumsuz koşullara rağmen başarmayı hedefleyen kişi her koşulda başarabilir, algısı oluşturulmak istenmektedir.

Gelenek/Din ve Otoriteye Bağlılık: Öğrencilerin Otorite ve Geleneğe Bağlılık tutumları nicel bulgulara göre 'kısmen katılıyorum' düzeyinde olmakla birlikte puan ortalaması bu düzeyin alt sınırında bulunmaktadır. Bu bulgu, öğrencilerin geleneksel tutum, davranış ve ritüelleri pek önemsemedikleri ve muhatap oldukları otoritelere de kimi zaman tepkisel yaklaşıtları şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, öğrencilerin yüksek düzeyde özgürlükçülük tutumlarıyla tutarlı kabul edilebilir. Çeşitli değişkenler göz önüne alındığında Otorite ve Geleneğe Bağlılık tutumlarında gruplar arasında farklılıklar gözlenmektedir. Cinsiyet değişkeni göz önüne alındığında erkek öğrencilerin tutumları kadınlara göre daha yüksektir. Bu fark özgürlükçülük tutumlarındaki fark göz önüne alındığında da tutarlı gözükmemektedir. Bacanlı (1999), Vefikuluçay, Zeyneloğlu, Eroğlu ve Taşkın (2007), Ersoy (2009) ile Koç (2011) da erkek üniversite öğrencilerinin otorite ve geleneklere bağlılık düzeylerinin kadın öğrencilere göre daha yüksek olduğunu; kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre geleneklere karşı daha sorgulayıcı ve modern bir bakış açısına sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kadınların erkeklere göre geleneklere daha az bağlılık göstermesinde geleneklerin kadınları ikinci plana iten bazı yönleri eğitilmiş kadınları geleneklere karşı olumsuz yönde etkilemiş olabilir. Örneğin Özkan ve Gündoğdu'ya (2011) göre Türk toplumunun kültürünün bir parçası olan atasözleri ve deyimlerde erkeği öne çıkaran ve kadını ikinci plana atan bir anlayış bulunmaktadır. Gürhan (2010) da dinî yorumlar ve geleneklerin erkekler lehine

işlediğini ve kadınlar aleyhine eşitsizlik içerdiğini ifade etmektedir. Bu durumda kadın haklarına ilişkin duyarlılıklar ile geleneğe dönük eleştirilerin medya, internet ortamı ve günlük ilişkilerde daha fazla yer alıyor olması özellikle şehir hayatı içinde yaşayan eğitimli kadınların geleneklerden kopmasına ve hak ettiğini düşündüğü özgürlükleri daha fazla sahiplenmesine neden olmuş olabilir.

Okul türü açısından ele alındığında imam hatip lisesi öğrencilerinin diğer iki okul türü öğrencilerine göre *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* tutumları yüksektir. İmam hatip liselerine devam eden öğrencilerin diğer öğrencilere göre muhafazakâr ve geleneksel bir sosyal çevreye sahip olmaları ile din eğitimi ağırlıklı olan imam hatip lisesinde muhafazakâr ve geleneğe dayalı kültürel kodların daha güçlü görülmesi bu farkın gerçekleşmesinde etkili olabilir. Nitekim Akşit, Şen ve Coşkun (2000) yaptıkları bir çalışmada dinî ve geleneksel bağlamda düşünüş tarzının imam hatip lisesi öğrencileri tarafından belirgin düzeyde yüksek benimsendiğini bulmuşlardır. Ayrıca Akşit ve Akşit'in (2011) yapmış olduğu bir çalışmada lise öğrencilerinin yaz tatillerinde kendi memleket veya köylerini tercih etme oranı imam hatip lisesi öğrencilerinde diğer lise türlerine göre önemli ölçüde yüksek çıkmıştır. Tatil yeri tercihinin bu yönde olması gelenek ve ailevi otoritelere bağlılıklarının bir göstergesi kabul edilebilir. Mesleki ve teknik lise öğrencilerinin *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* düzeyi, imam hatip lisesi öğrencilerine göre düşük; akademik lise öğrencilerine göre yüksektir. İmam hatip lisesi öğrencilerine göre düşük çıkmış olması din eğitimi farklılığı, geleneksel aile çevresi ve dinî değerlere göre yaşama düzeyinin farklı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Akşit, Şen ve Coşkun (2000) tarafından yapılan çalışmada da mesleki ve teknik lise öğrencilerin imam hatip öğrencilerine göre daha düşük; diğer lise türlerine göre ise daha yüksek düzeyde dinî değerleri dikkate aldıkları belirlenmiştir. Mesleki ve teknik lise öğrencilerin akademik lise öğrencilerine göre daha fazla *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* tutumuna sahip olmasında öğrencilerin ailelerinin gelir düzeyinin de etkisi olabilir. Örneklem grubundaki mesleki ve teknik lise öğrencilerinin gelir düzeyi incelendiğinde öğrencilerin %88.3'ünün alt gelir grubu ailelerden geldiği görülmüştür. Dolayısıyla gelir düzeyindeki düşüklüğün öğrencilerin aileleriyle birlikte modern şehir hayatının değişken koşullarına uyumunu zorlaştırdığını ve geleneklerle bağların zayıflamasının daha yavaş olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmamızdaki nitel bulgular ile nicel bulgular büyük ölçüde örtüşmektedir. Öğretmenlerin gözlemlerine göre öğrencilerin geleneklere, kültürel kalıplara, dinî normlarla ve otorite figürlerine karşı tutumları gittikçe zayıflamaktadır. Dindar olan

öğrencilerde dahi dinin toplumsal hayatı ilgilendiren ahlâki normları etkisini kaybetmektedir. Başkalarıyla ilişkiler, kamusal olana karşı tutum ve diğer ahlâki normların anlamı öğrencilerin hayatında azalmaktadır. Öğrenciler dinin kalıplaşmış biçimsel ritüelleri ile sınırlı kalarak kendi dindarlığını kurmakta iken dinin davranışları ve ilişkileri düzenleyen normları ile ahlâki ilkelerinin etkisi ise zayıflamaktadır. Bunun yanında geleneklerin ve kültürel davranışların önemli bir kısmı öğrencilerce bilinmemekte ya da bilinse dahi hayatında pek yer almamaktadır. Ayrıca aile otoritesi de zamanla azalmaktadır. Öğrenciler daha çok arkadaş grubu, sosyal medya veya farklı bir kaynaktan etkilenmekteyken ailesinin yönlendirmelerini fazla dikkate almamaktadır.

Öğrencilerin *Otorite ve Geleneğe Bağlılık* düzeylerinin düşük olması ile dinî normların etkisinin azalmasında modern şehir hayatının getirdiği hareketlilik ve ilişkilerdeki çeşitliliğin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Giddens'ın (2010) belirttiği gibi modernlik geleneksel toplum düzenine karşıtlık üzerine temellenerek sadece toplumu değil aynı zamanda bireyleri de dönüştürmektedir. Kişisel hayat tarzlarının önem kazanmasıyla birlikte yerel olanın küresel olanla diyalekteği sonucunda gelenek gözden uzaklaşmaktadır. Touraine (2007) de modernlikle kısıtlayıcı niteliklere sahip olan geleneklerin bireysel ve toplumsal olandan dışlandığını, eylem ve düşüncelerde temel belirleyici olanın akla dayalı düzen fikri olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü modernlikte insanın yapıp ettikleriyle bir olduğu olumlanır. Modernliğin kapsamlı biçimdeki dönüştürücü etkisi şehir hayatının kozmopolitleşmesini, teknolojinin gelişimi de bireylerin çeşitli iletişim kaynakları aracılığıyla farklı yaşam tarzlarını ve düşünceleri tanımasını kolaylaştırmaktadır. Böylece genç bireyler geçmişin birikimlerini ve geleneklerini tanımak yerine daha çok şimdiki zamanda olan bitene ve farklı olana yönelmeyi tercih etmektedir.

Gruba Bağlılık: Öğrencilerin *gruba bağlılık* tutumları nicel bulgulara göre 'kısmen katılıyorum' düzeyindedir. Bu bulguya göre öğrencilerin içinde bulundukları çeşitli sosyal gruplara belli bir bağlılık hissetmekle birlikte bu bağın güçlü olmadığını, grup içi normlara koşulsuz biçimde boyun eğmediğini ve çatışma durumunda grupla bağını koparmayı göze alabildiğini söylemek mümkündür. Gruba bağlılık düzeyleri cinsiyet, ebeveyn eğitim ve gelir durumu değişkenlerine göre farklılık göstermezken okul türü değişkenine göre mesleki ve teknik lise öğrencilerin akademik lise öğrencilerine göre daha yüksek düzeyde gruba bağlılık tutumu sergiledikleri görülmektedir.

Nicel bulguları nitel bulgular da desteklemektedir. Öğretmenlerin çoğunluğu öğrencilerin zaman içerisinde daha az paylaşımcı olduklarını, birbirleriyle olan bağlarının zayıfladığını ve daha az fedakârlık gösterdiklerini belirtirken ilişkilerin de yüzeysel kaldığına dikkat çekmektedir. Öğrencilerin gruba bağımlılıklarındaki düşüş eğilimi olumlu ve olumsuz biçimde yorumlanabilir. Her koşulda grup içi normlara göre tutum sergilemek, öğrencilerin özgür düşünme ve adil davranma tutumlarını azaltacağından öğrencilerin gruba bağımlılıklarının azalma yönlü oluşu olumlu değerlendirilebilir. Diğer yandan arkadaşlık ilişkilerinin gücünün azalarak ilişkilerde bireysel çıkarın öncelikli olması ise öğrencilerin kısa süreli ve istikrarsız ilişkiler kurması ile çevresine karşı güven duyma becerisinin azalması riskini de beraberinde getirmektedir. Eldeki bulgulara göre öğrencilerin bu tutumu daha çok olumsuz yönde yorumlanabilir. Öğrencilerin içinde bulundukları grubun ortak amaçlarına güçlü biçimde sahip olmadığı, ilişkilerinde güven ve sadakat duygusuna daha az yer verdikleri söylenebilir. Yapılan kültürlerarası çalışmalarda (Hofstede, 2015; Özbek, 2010) Türkiye’de toplulukçu eğilimlerin güçlü olduğu bulgusu çalışmamızdaki bulguyla kısmen çelişmektedir. Ercan’ın (2013) yaptığı çalışmada ise hem bireyci hem de toplulukçu tutumlar yüksek düzeyde çıkmıştır. Bu noktada öğrencilerin kolektif değerlere kısmen sahip olmakla birlikte bu değerlere sahip olma düzeyinin azalma yönlü olduğu; buna karşın bireyci değerlere sahip olma düzeyinin ise artmakta olduğu söylenebilir. Öğrenciler bir gruba ait olma ve grup kimliğine önem vermektense kendi davranışlarını kendisi belirlemeyi tercih etmektedir. Arkadaşlık ilişkileri de bu yönde gevşeme eğilimi gösterebilmektedir.

Toplumsal Duyarlılık ve Dayanışma: Nicel bulgulara göre öğrenciler kendilerini yüksek düzeyde paylaşımcı olarak ifade etmişler ve *paylaşımcılık* tutumları ‘katılıyorum’ düzeyinde gerçekleşmiştir. Paylaşımın önemli bir toplumsal değer olarak yansıtılmasından dolayı öğrencilerin kendilerini paylaşımcı ve dayanışmaya değer veren bireyler olarak tasavvur etmeyi tercih ettikleri söylenebilir. Nitekim öğretmenlerle yapılan görüşmelerden elde edilen nitel bulgularda öğrencilerin paylaşımcı davranışlar sergilediği, ancak bu davranışların dar kapsamlı olduğu ve kimi zaman karşılıklılık ilkesi temelinde gerçekleştiği vurgulanmıştır. Öğretmenler, duygu ve düşünce paylaşımı, karşılık beklemeden dostluk ilişkisi ve fedakârlık yapma istekliliğinin devam ettiğini ancak zaman içerisinde azaldığını belirtmektedir.

Öğrencilerin toplumun daha geniş ya da tamamını ilgilendiren olay ve durumlar karşısında duyarlılıkları ise öğretmenlere göre çok yetersiz kalmaktadır. Kimi öğrenciler

aile ve öğretmen yönlendirmesi olduğu takdirde bazı durumlarda sorumluluk alabilmektedir. Ancak kendi başlarına toplumsal bir proje gerçekleştirme ya da bu konuda sorumluluk alabilme becerisinden ise yoksun durumdadırlar. Özellikle sosyal medya veya kendi küçük çevresinde olan bitenle yetinmeyi tercih eden öğrenciler ülke gündemini meşgul eden konulara ilgisiz kalmaktadır. Bu durum özellikle geçmiş dönemdeki öğrencilerle karşılaştırıldığında daha dikkat çekici hâle gelmektedir.

Öğrencilerin paylaşmayı önemli bir değer olarak görmesi ve kendilerini paylaşımcı olarak yansıtmayı olumlu olmakla birlikte bu değerın uygulamada azaldığı, toplumsal konularda duyarlılığın ve ilişkilerde bağların zayıfladığı nitel bulgulara ortaya çıkmaktadır. Bu değişimde hâkim neoliberal bireyci değerlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Neoliberal bireyciliğin toplumsal ilişkileri zayıflatan boyutu her alanda olduğu gibi okullarda da güçlü biçimde hissedilmektedir. Bu bireycilik örgütlülüğü ve geleneksel toplumsallık biçimlerini aşındırarak belirsizlik, hızlı değişim ve rekabeti toplumsal gerçeklik olarak sunmaktadır. Bu kurgusal gerçeklik genç bireyleri medya, sosyal medya, arkadaş çevresi, aile ve okul ortamı gibi çok çeşitli yollarla kuşatabilmektedir. Nitekim, Sennett (2014: 14) de eskiden değişimin az olduğunu, insanların çeşitli gruplarda istikrarlı biçimde yaşadığını, ancak yeni kapitalist düzende değişimin hızlı ve kısa vadeli olduğunu, iş hayatı ve özel hayatta uzun vadeli ilişkilerin ve sadakatin önemini kaybettiğini belirtmektedir. İnsanlar cemaatleşme ihtiyaçlarını sanal dünyada gidermeye çalışmakta, ilişkilerini de bireysel çıkarlarına göre kurmaktadır. Böylece bireyler daha çok belirsizliklerin içinde kaybolarak kendilerini güvensiz hissetmektedir (Sennett, 2014: 25- 32). İnsanların kendi eylem ve seçimlerinden sorumlu olduğu, rekabet koşullarında rasyonel seçim yapamayanların kimseyi suçlayamayacağı ve kimseye sığınamayacağı toplumsal düzende her birey kendi başının çaresine bakmaya, bulunduğu konumu korumaya yoğunlaşmak zorunda bırakılmaktadır (Bauman, 2011: 69). Kolektiflikten uzaklaşma Beck'e (2005) göre kapitalist ve neoliberal toplumsallığın getirdiği 'risk toplumu'na katılmaya zorlanışın bir sonucudur. Daha önceki zamanlarda da riskler olmuş olmasına karşın şimdiki riskler hem çok yoğun hem de çok yönlüdür. Aynı zamanda her bireyi ayrı ayrı ilgilendiren riskler karşısında insanlar bir kolektife sığınmak yerine kendi risklerini yönetmeye ve sorumluluk almaya zorlanmaktadır.

'Kendilik girişimi' olarak adlandırılan neoliberal etikte birey, kendinin yöneticisi olarak ihtiyaçlarına göre yaşamını ve arzularını yönlendirmek zorundadır. Neoliberal birey, kendinin yöneticisi olarak sürekli gelişmeye, performansını artırmaya ve

çıkarlarını maksimize edebilmek için rekabet koşullarına uymalıdır. Başkalarıyla ilişki kurma, sivil toplum çalışmaları, ev idaresi, yetenekleri geliştirme ve esneklik becerisinin geliştirilmesi gibi tüm eylemler birer girişimdir ve kişinin kendine yaptığı yatırım olarak kabul edilmektedir (Dardot ve Laval, 2012: 372-4). Öğrencilerin yaptıkları paylaşımlarda karşılık bekleme eğilimi de neoliberalizmin bireyler arası ilişkilere olan etkisinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Öğrenciler bir paylaşım yaparken bunu fedakârlık olarak değil, bir bakıma yakın gelecekleri için yatırım olarak düşünmektedir. Aynı zamanda paylaşımlar ilişkilerin devamlılığı ve bireyin kendi temas ağının korunması için de gerekli bir davranış kalıbı olarak kabul edilmektedir. Paylaşımın yapılmasında aşkın veya insanî bir değere sahiplik ya da kolektif bir bilinçten ziyade bireysel beklentiler öne çıkmaktadır. Öğrencilerin toplumsal sorunlara karşı yeterli bulunmayan duyarlılıkları da bireyin kendine yoğunlaşarak toplumsal bağlarının zayıflamış olmasıyla açıklanabilir. Neoliberal birey bir yandan yoğun biçimde karşılaştığı risklere karşı kendini korumak, diğer yandan kendisine sunulan çok çeşitli ilgi alanı ve öznelleşme tekliflerinden en iyisini seçmekle meşgul durumdadır. Bu meşguliyet ise bireyleri kendisini doğrudan ilgilendirmeyen kamusal sorunlara karşı kayıtsız bırakmaktadır.

Sonuç olarak öğrencilerin geleneksel ve etik değerlerden olan paylaşım, yardımlaşma ve saygı çerçevesinde ilişki kurma becerilerini dar bir çerçevede de olsa halen sürdürdükleri görülmektedir. Ancak rekabetçi tutuma sahip olan, kendi çıkarını önemseyen, kendini diğer insanlara göre çok özel gören veya görmek isteyen, sonuç odaklı yaşamayı benimseyen, ilişkilerini bireysel çıkarına göre kuran, günlük hayatında arzu temelli özgürlükleri talep eden öğrenci tutum ve davranışlarında da artış gözlenmektedir. Neoliberal bireycilik kapsamındaki bu artışa karşın kendisine ve çevresindekilere karşı sorumluluklarının bilinciyle hareket eden, bağımsız ve özgün bir kişiliğe sahip olmayı amaçlayan, güvene dayalı sağlıklı ve istikrarlı ilişkiler kuran, eleştirel düşünebilen ve kendini geliştiren rasyonel birey figürü ise yeterince görülmemektedir. Neoliberal bireyci yaşam biçiminin öğrencilerce içselleştirilmesinde birden fazla etki kaynağı bulunmaktadır. Medya, internet ve öğrencinin girdiği sosyal etkileşimlerde tüketimcilik, serbestlik, anı yaşamak ile maddi güç ve haz elde etmeye odaklı yaşam biçimi hayatın gerçekliği olarak sunulmakta ve öğrencileri yoğun biçimde etkilemektedir. Diğer yandan öğrencilerin aile ve arkadaş çevresiyle kurduğu informal ilişkilerin yanında okul içindeki formal ve informal etkileşimler de aynı yönde ciddi bir etki bırakmaktadır.

Eğitim ve bilgi maddi kazanç ve güce ulaşmanın aracı olarak görülmekte; diğer insanlar da başarmak için arkada bırakılması gereken rakipler olarak algılanmaktadır. Sınavlar ve diğer etkinliklerde elde edilen sonucun nicel karşılığı bireyin geleceğini doğrudan şekillendirmektedir. Öğrencinin ilgi, istek ve becerileri, sahip olduğu kültürel, dinî, ekonomik ve sosyal birikiminin getirmiş olduğu farklılıklar neoliberal yaşam biçiminde söz konusu edildiği kadar önemsenmemektedir. Ayrıca öğrencinin toplumsal duyarlılıklara, sorumlu vatandaşlık bilincine, bireysel özgünlüğüne ve etik değerlere sahip olması takdir görmekle birlikte yeterli bir karşılık bulamamaktadır. Sınav ve yarışma gibi etkinliklerde elde edilen sonuç iyi yaşamının, başarının ve ödüllendirilmenin temel kriteri olarak kabul görmektedir. Bu kriter öğrencinin ailesi, yakın çevresi ve okul içindeki söylemlerde de sıklıkla vurgulanmakta olduğundan öğrencinin farklı kriterlere göre yaşamını şekillendirme şansı kısıtlanmaktadır. Benimsenen ekonomik ve sosyal ideolojinin eğitime araçsallaştırıcı bakışı öğrenciyi, veliyi, öğretmeni ve eğitimle ilgili diğer tüm bileşenleri etkilemektedir. Çünkü ekonomik gelişme için eğitime, öğrenciye ve bilgiye sermaye ve yatırım aracı olarak bakan kuramlar (Jones, 1993; Savvides ve Stengos, 2009) ile eğitim, okul, öğretmen, öğrenci ve eğitimin diğer bileşenlerini ekonomik bir kavram olan ‘kalite’ bağlamında ele alan akademik çalışma (Hanushek, 2005; Gültekin ve Anagün, 2006; Karaca, 2008; Sağlam, Özüdoğru ve Çıray, 2011) ve politik uygulamalar okulun işlevinin rekabet, girişimcilik ve maddi gelişim ekseninde dönüşmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda eğitim, temel bir insan hakkı olarak, bireyin hem insani olarak kendini tanıması ve gerçekleştirmesi hem de toplumsallaşması için gerekli bir süreç olmaktan çıkmaktadır. Eğitim, artık bireysel çıkar elde etmek, piyasada ekonomik olarak verimli olabilmek ve serbest piyasa temelinde şekillenen yaşam biçimini içselleştirmek için araçsallaştırılmaktadır. Bu araçsallaştırıcı yaklaşım gerçekçilik adına meşrulaştırılmak istenmektedir. Ancak bu yaklaşımın öğrencilerin toplumsallaşmasını, kendini gerçekleştirmesini, başarısı ne olursa olsun insan olarak değer görmesini ve özne olarak özerk biçimde varolmasını zorlaştırdığı gözlenmektedir. Böylece Türk milli eğitiminin bireyin zihinsel, duygusal, ahlâkî gelişimi ile eleştirel ve özgür düşünme becerisi gelişmiş, evrensel ve millî değerlere sahip, topluma karşı sorumluluk bilinciyle hareket eden, insan hak ve özgürlüklerine saygılı, demokratik vatandaş yetiştirme amaçları yazılı belge ve kanunlarda (MEB, 1973) var olsa bile bu amaçların gerçekleştirilme imkânının gittikçe azaldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akarsu, B. (1984). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Ankara: Savaş Yay.
- Akarsu, B. (1998). *Mutluluk ahlakı*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Akbayırılı, Y. B. (1998). *Bir ölçek geliştirme çalışması: rekabetçi tutum ölçeği (rtö): geliştirilmesi, güvenilirliği ve geçerliği*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Akkaya, S. (2008). *Orataöğretim (lise) öğrencilerinde rekabetçi tutum ile ana-baba tutumları arasındaki ilişki düzeyi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akşit, B. ve Akşit, B. T. (2011). *Türkiye'deki sosyo-kültürel değişimler hakkında liseli gençlik ne düşünüyor?* İstanbul: Maltepe Üniversitesi.
- Akşit, B., Şen, M. ve Coşkun, M. (2000). Modernleşme ve eğitim: Ankara'daki orta öğretim okullarındaki öğrenci profilleri. *Mübeccel Kıray için Yazılar* (s. 55-76). İstanbul: Bağlam.
- Aktan, C. C. (1995). Klasik liberalizm, neo-liberalizm libertarianizm. *Amme İdaresi Dergisi*, 28(1), 3-32.
- Aktaş, G. (2013). Feminist söylemler bağlamında kadın kimliği: erkek egemen bir toplumda kadın olmak. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 53-72.
- Alp, S. (2009). Refah devleti düşüncesinin gelişimi ve bir liberal alternatif olarak üçüncü sektör. *Maliye Dergisi*(156), 265-279.
- Althusser, L. (1994). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Y. Alp ve M. Özışık, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Aristoteles. (2012). *Nikomakhos'a etik*. Ankara: BilgeSu.
- Aristoteles. (2013). *Politika*. İstanbul: Say.
- Ataay, F. (2015). Neoliberal reformlar, devletin yeniden yapılandırılması ve kamu hizmetlerinde dönüşüm. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*(30), 20-39.
- Bacanlı, H. (1999). Üniversite öğrencilerinin değer tercihleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*(20), 597-610.
- Bakırezer, G. (2005). Türkiye'de sosyal liberalizm. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.). *Türkiye'de modern siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 139-163). İstanbul: İletişim.
- Balanuye, Ç. (2016). *Spinoza*. İstanbul: Say.

- Balta, E. (2005). Bitmeyen çocukluk, erken yetişkinlik ve yeni kapitalizm. *Birikim*(192).
- Başçı, E. (2015). *Pazarlama ve tüketim toplumuna eleştirel bir bakış: Tüketim karşılığına ilişkin nitel bir model*. Yayınlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baudrillard, J. (2010). *Tüketim toplumu*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin tüketiciler dünyasında bir şansı var mı?* Ankara: de ki.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan aşk*. İstanbul: Alfa.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bayraktar, C. (2012). Keynes ve refah devleti. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 247-261.
- Beck, U. (2005). *Siyasallığın icadı*. İstanbul: İletişim.
- Beiser, F. C. (2003). *The romantic imperative*. Harvard University Press.
- Bentham, J. (1823). *An introduction the principles of morals and legislation*. Oxford: Oxford University Press.
- Beriş, H. (2008). Türkiye'de 1980 sonrası devlet sermaye ilişkileri ve "parçalı burjuvazi"nin oluşumu. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69), 33-45.
- Beriş, H. E. (2005). Türk sağ ve liberalizm. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 389-415). İstanbul: İletişim.
- Berkes, N. (2010). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Berlin, I. (2008). *Kirpi ile tilki*. (M. Tunçay, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi
- Berten, A., Silvelra, P. D. ve Pourtois, H. (2006). *Liberaller ve cemaatçiler*. Ankara: Dost.
- Blau, J. (1989). Theories of the welfare state. *Social Service Review*, 63(1), 26-38.
- Boratav, K. (2010). *Türkiye iktisat tarihi: 1907-2007*. Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2015). AKP ekonomisi ve öncesi. *Toplum ve Hekim*, 30(2), 86-95.
- Bristow, W. (2010, Ağustos 20). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Mayıs 2, 2016 tarihinde <http://plato.stanford.edu/contents.html#e> adresinden alındı
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm*. İstanbul: İletişim.

- Burckhardt, J. (1957). *İtalya'da rönesans kültürü*. (B. S. Baykal, Çev.) İstanbul: Maarif Basımevi.
- Burke, P. (2003). *Avrupa'da rönesans*. (U. Abacı, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Canbay Tatar, H. (2012). Din ve kapitalizm. *Sosyoloji Konferansları*(45), 149-168.
- Cassidy, S. (2008). Approaches to learning and competitive attitude in students in higher education. *The Psychology of Education Review*, 32(1).
- Cevizci, A. (2001). *Onyedinci yüzyıl felsefesi tarihi*. Bursa: Asa Yayınevi.
- Cevizci, A. (2007). *Aydınlanma felsefesi tarihi*. Bursa: Asa.
- Chandrasekhar, C. (2011). Notes on neoliberalism and the future of the left. *Social Scientist*(39), 30-34.
- Christensen, L. B., Johnson, R. B. ve Turner, L. A. (2015). *Araştırma yöntemleri: desen ve analiz*. (A. A. (Ed.), Çev.) Ankara: Anı.
- Cnaan, R. A. (1989). Public opinion and the dimensions of the welfare state. *Social Indicators Research*, 21(3), 297-314.
- Corcuff, P. (2009). *Bireycilik sorunu*. İstanbul: Versus.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston: Pearson.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Creswell, J. W. ve Plano Clark, V. L. (2014). *Karma yöntem araştırmaları; tasarımı ve yürütülmesi*. (Y. Dede ve S. B. Demir, Çev.) Ankara: Anı.
- Cumhuriyet. (2017, Mayıs 31). *Cumhuriyet*. Eylül 10, 2017 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi:http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/egitim/751550/Tunceli_den_bir_basari_oykusu_daha..._Koyun_sagip__cobanlik_yapan_Habib_TEOG_ikincisi.html adresinden alındı
- Curtis, N. (2015). *İdiotizm: Kapitalizm ve hayatın özelleştirilmesi*. İstanbul: İletişim.
- Çelebi, N. ve Asan, H. T. (2014). I. Meşrutiyet dönemi eğitimi ve insan/birey yetiştirme paradigmaları analizi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 262-270.
- Çiğdem, A. (1997). *Bir imkan olarak modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim.
- Çiğdem, A. (2001). *Aydınlanma düşüncesi*. İstanbul: İletişim.

- Çörekçioğlu, H. (2016). Otonomi sorunu: eleştirel mesafe ve düşünüm. *Ethos: Felsefe ve Sosyal Bilimlerde Diyaloglar*, 9(1), 1309-1328.
- Damrosch, L. (2011). *Jean Jacques Rousseau*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012). *Dünyanın yeni aklı: neoliberal toplum üzerine deneme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat döneminde bir devlet politikası olarak osmanlıcılık. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(29), 331-348.
- Demirel, T. (2005a). Demokrat Parti. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 480-529). İstanbul: İletişim.
- Demirel, T. (2005b). Adalet Partisi. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 548-583). İstanbul: İletişim.
- Descartes, R. (2003). *Yöntem üzerine konuşma*. (R. Minareci, Çev.) İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Descartes, R. (2010). *Akılın yönetimi için kurallar*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Doğan, K. C. (2004). Türkiye’de 1980 sonrası kamu yönetiminde reform politikalarına yön veren kavramsal/teorik düşünceler ve kurumsal düzenlemeler. *Türk İdare Dergisi*(479), 123-154.
- Duménil, G. ve Lévy, D. (2005). The neoliberal (Counter-) revolution. A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.). *Neoliberalism: A critical reader* (s. 9-20). Sidmouth: Pluto Press.
- Dunn, J. (2008). *Düşüncenin ustaları: Locke*. İstanbul: Altın kitap.
- Durkheim, E. (2004). *Ahlak eğitimi*. İzmir: Dokuz Eylül.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. İstanbul: Pozitif.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S. ve Çinko, M. (2010). *Sosyal bilimlerde spss’le veri analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Emrence, C. (2005). Dünya krizi ve toplumsal muhalefet: Serbest cumhuriyet fırkası. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s.213-216). İstanbul: İletişim.
- Ercan, H. (2013). Genç yetişkinlerde benlik kurgusu üzerine bir çalışma. *ZFWT Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5(2), 157-178.
- Erdoğan, M. (1993). *Liberal toplum liberal siyaset*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eren, S. ve Ok, Ü. (2009). İnsan hakları ve dindarlık: Bir grup lise öğrencisinin sivil hakları algılama biçimleri üzerine bir araştırma. *Din Bilimleri*, 9(2), 75-96.

- Foucault, M. (1996). *Hapishanenin doğuşu*. İstanbul: İmge.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin tarihi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, toprak, nüfus*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(40).
- Georgion, F. (2006). *Osmanlı Türk modernleşmesi 1900-1930*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Geuss, R. (2002). Liberalism and discontents. *Political Theory*, 30(3), 320-338.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel kimlik*. İstanbul: Say.
- Gökallıler, E., Sabucuoğlu Aybar, A. ve Gülay, G. (2011). Bir statü tüketimi göstergesi olarak iphone markalı akıllı telefon algısı: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 7(1), 36-48.
- Gökalp, Z. (2007). Türkçülüğün Esasları. Z. Gökalp (Haz.). *Kitaplar*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Gökberk, M. (2012). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gökbunar, R. ve Kovancılar, B. (1998). Sosyal refah devleti ve değişim. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(3), 251-266.
- Gracia, G. J. ve Noone, T. B. (2002). *A companion to philosophy of middle ages*. Oxford: Blackwell.
- Gray, J. (2000). *Liberalizmin iki yüzü*. Ankara: Dost.
- Guenon, R. (1999). *Modern dünyanın bunalımı*. İstanbul: Verka.
- Gurgeviç, A. (1995). *Ortaçağ avrupalısında birey*. (İ. İgan ve Z. Ülgen, Çev.) İstanbul: Afa Yayınları.
- Güldü, Ö. ve Ersoy-Kart, M. (2009). Toplumsal cinsiyet roller ve siyasal tutumlar: Sosyal psikolojik bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(3), 97-116.
- Gültekin, M. ve Anagün, Ş. S. (2006). Avrupa birliğinin eğitimde kaliteyi belirleyici alan ve göstergeleri açısından türk eğitim sisteminin durumu. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(2), 145-170.
- Güney, A. (2006). Postmodern ideoloji, siyasetten arınma süreci ve Türkiye'de siyaset. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(1), 175-200.

- Günör, R. B. (2016). Bernard Mandeville'in arıların masalı adlı eseri hakkında bir inceleme. *İdil*, 5(22), 521-536.
- Gürhan, N. (2010). Toplumsal cinsiyet ve din. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*(4).
- Güven, İ. (2014). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem.
- Haar, E. v. (2009). *Classical liberalism and international relations theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haklı, S. Z. (2017). *Özgür toplumda birey ve cemaat*. Ankara: Liberte.
- Hançerlioğlu, O. (1976). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanushek, E. A. (2005). The economics of school quality. *The German Review*, 6(3), 269–286.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin durumu*. İstanbul: Metis.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin kısa tarihi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hayek, F. A. (2012a). Liberalizm. A. Yayla (Haz.). *Hayek'in liberalizm anlayışı*. İstanbul: Kesit.
- Hayek, F. A. (2012b). Liberal bir sosyal düzenin ilkeleri. A. Yayla (Haz.). *Hayek'in liberalizm anlayışı*. İstanbul: Kesit.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Hobhouse, L. T. (2009). *Liberalism*. Project Gutenberg Ebook.
- Hofstede (2015). National culture. <http://geert-hofstede.com/turkey.html> adresinden 19.11.2015 tarihinde alındı.
- Horkheimer, M. (2010). *Akıl tutulması*. İstanbul: Metis.
- Huberman, L. (2015). *Feodal toplumdan yirminci yüzyıla*. İstanbul: İletişim.
- Isaak, B. P. (1999). *Individualism and its relationship to well-being*. University of Manitoba, Yayınlanmamış doktora tezi. Manitoba: UMI.
- İnsel, A. (2005). Türkiye'de liberalizm kavramının soyçizgisi. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm*. İstanbul: İletişim.
- Johansen, K. F. (2005). *A history of ancient philosophy*. New York: Routledge.
- Jones, G. (1993). *The economics of education*. New York: Palgrave Mcmillan.
- Jones, W. (2006a). *Batı felsefesi tarihi: Klasik düşünce* (Cilt I). (H. Hünler, Çev.) İstanbul: Paradigma.

- Jones, W. (2006b). *Batı felsefesi tarihi: Ortaçağ düşüncesi* (Cilt II). (H. Hünler, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Kahn, A. J. (2002). Explaining the welfare state. *Social Service Review*, 75(1), 189-195.
- Kahraman, İ. ve Karacan, H. (2013). Serbest kıyafet uygulamasının öğrenciler üzerindeki etkilerine ilişkin paydaş görüşleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 120-142.
- Kaldırım, E. (2005). İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin demokrasi algıları. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(3), 143-162.
- Kant, I. (1784). *Aydınlanma nedir?* (N. Bozkurt, Çev.)
- Kant, I. (1960). *Ebedi barış üzerine felsefi deneme*. Ankara: Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak.
- Kant, I. (2009a). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (İ. Kuçuradi, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2009b). *Eğitim üzerine*. İstanbul: Say.
- Kapucu, S. ve Sezgin, F. (2015). Liselerde serbest kıyafet uygulamasının çok perspektifli analizi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 5(5), 681-704.
- Karaca, E. (2008). Eğitimde kalite arayışları ve eğitim fakültelerinin yeniden yapılandırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(21), 61-80.
- Karar. (2017, Haziran 10). Temmuz 13, 2017 tarihinde Karar Gazetesi: <http://www.karar.com/hayat-haberleri/utu-masasinda-ders-calisti-teogda-basariya-ulasti-izmir-haberleri-510040> adresinden alındı
- Karpat, K. H. (2009). *Osmanlı'dan günümüze kimlik ve ideoloji*. İstanbul: Timaş.
- Kaya, K. ve Oğuz, Z. N. (2010). Üniversite gençliğinin alışveriş tercihlerinde tüketim kültürünün rolü. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*(22), 147-164.
- Kazgan, G. (2000). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. İstanbul: Remzi.
- Kenny, A. (2006). *A new history of western philosophy: Ancient philosophy* (Cilt I). New york: Oxford University Press.
- Keyder, Ç. (2016). Türkiye demokrasisinin ekonomi politiği. I. C. Schink ve E. A. Tonak (Ed.). *Geçiş sürecinde türkiye* (s. 61-117). İstanbul: Belge.
- Kılıçbay, M. A. (1994). Laiklik ya da bu dünyada yaşayabilmek. *Cogito*(1), 15-23.
- Kirk, L. (2000). The matter of enlightenment. *The Historical Journal*, 43(4), 1129-1143.

- Koç, B. (2011). *Dindar ailelerin çocuklarında karşı cins arkadaşlık algısı (lise son sınıf öğrencisi gençler üzerine bir araştırma)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koraltürk, M. ve Çetin, C. (2005). Türkiye’de Liberal İktisadî Düşünce. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm*. İstanbul: İletişim.
- Kulak, Ö. (2011). Karl Marx 'ta yabancılaşma, meta fetişizmi ve şeyleşme kavramları. *Doğu Batı*(55), 33-63.
- Locke, J. (2000). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir deneme*. (M. D. Topçu, Çev.) Ankara: Öteki.
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme*. Ankara: Ebabil.
- Lukes, S. (1995). *Bireycilik*. (İ. Serin, Çev.) Ankara: Ark Yayınevi.
- Machan, T. R. (1998). *Classical individualism*. London: Routledge.
- Machiavelli, N. (2008). *Hükümdar*. (N. Adabağ, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Macpherson, C. (1990). *The political theory of possessive individualism*. Oxford: Oxford University Press.
- Malkin, C. (2017). *Narsisizme yeni bir bakış*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2010). *Türkiye’de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim.
- Marx, K. (2003). *Louis Bonapart'ın 18 brumaire'i*. Eriş.
- Marx, K. (2013a). *1844 El yazmaları*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: Birikim.
- Marx, K. (2013b). *Grundrisse*. Ankara: Eriş.
- Marx, K. ve Engels, F. (2012). *Alman İdeolojisi*. Eriş.
- MEB. (1973, Haziran 14). *1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu*. Ağustos 25, 2017 tarihinde http://mevzuat.meb.gov.tr/html/temkanun_0/temelkanun_0.html adresinden alındı
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel.
- Mill, J. S. (1986). *Faydacılık*. İstanbul: MEB.
- Mill, J. S. (2004). *Hürriyet Üstüne*. (M. O. Dostel, Çev.) İstanbul: Liberte.
- Milliyet. (2016, Haziran 12). Temmuz 13, 2017 tarihinde Milliyet Gazetesi: <http://www.milliyet.com.tr/tuncelili-coban-mahir-in-teog-basarisi-tunceli-yerelhaber-1421081/> adresinden alındı

- Neuman, W. L. (2007). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar* (Cilt II). (S. Özge, Çev.) İstanbul: Yayınodası.
- Nispet, R. (2011). *Muhafazakarlık: Düş ve gerçek*. Ankara: Kadim.
- O'Cass, A. ve McEwen, H. (2004). Exploring consumer status and conspicuous consumption. *Journal of Consumer Behaviour An International Research Review*, 4(1), 25-39.
- Okudan Dernek, K. (2014). Neoliberalizm, kimlik siyaseti ve siyasal partiler. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*(28), 71-83.
- Olssen, M., Codd, J. Ve O'Neill, A.-M. (2004). *Education policy: globalization, citizenship and democracy*. Gateshead: Sage.
- Osmanoğlu, Ö. (2011). *Ortaçağ siyaset felsefesinde adalet*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örs, H. B. (2015). *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Özbek M.F. (2010). Yatay ve dikey bireycilik & kolektivizm ile para etiği ilişkisi: türk ve kırgız üniversite öğrencileri üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10(3). 23-42
- Özel, S. ve Sarıkaya, A. (2005). Türkiye'de liberalizmin prangaları. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 452-472). İstanbul: İletişim.
- Özkan, B. ve Gündoğdu, A. E. (2011). Toplumsal cinsiyet bağlamında Türkçe'de atasözleri ve deyimler. *Electronic Turkish Studies*, 6(3), 1133-1147.
- Özkazanç, A. (2005). Türkiyenin neo-liberal dönüşümü ve liberal düşünce. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Türkiye'de modern siyasi düşünce: liberalizm* (s. 634-654). İstanbul: İletişim.
- Özkazanç, A. (2011). *Neoliberal Tezahürler*. Ankara: Dipnot.
- Özmen, Ü. (2013). Yenisi çıkana kadar eski kimliğinizle idare edeceksiniz. *Eleştirel Pedagoji*(27), 38-42.
- Paddock, C. E. ve Swanson, N. E. (1986). Open versus closed minds: The effect of dogmatism on an analyst's problem solving behavior. *Journal of Management Information Systems*, 3(3), 111-122.
- Palmer, A. ve Bejou, D. (1995). The effects of gender on the development of relationships between clients and financial advisers. *International Journal of Bank Marketing*, 3(13), 18-27.

- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Parla, T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İstanbul: İletişim.
- Plant, R. (2010). *The neoliberal state*. Oxford: Oxford University Press.
- Platon. (2013). *Devlet*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pufendorf, S. (1991). *On the duty of man and citizen according to natural law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Racio, R. (2012). *Classical liberalism and the austrian school*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Rawls, J. (1972). *A theory of justice*.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal liberalizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Reyhan, C. (2008). *Türkiye'de liberalizmin kökenleri*. Ankara: İmge.
- Rousseau, J. J. (1990). *İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı*. İstanbul: Say.
- Rousseau, J. J. (2006). *Toplum sözleşmesi*. İstanbul: İş Bankası.
- Russell, B. (2000). *Batı felsefesi tarihi: Ortaçağ*. İstanbul: Say.
- Sağlam, M., Özüdoğru, F. ve Çıray, F. (2011). Avrupa birliği eğitim politikaları ve türk eğitim sistemi'ne etkileri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 87-109.
- Savvides, A. ve Stengos, T. (2009). *Human capital and economic growth*. Stanford: Stanford University.
- Sawer, M. (2000). The ethical state: Social liberalism and the critique of. *Australian Historical Studies*(31), 67-90.
- Scarre, G. (1996). *Utilitarianism*. New York: Routledge.
- Schink, I. C. ve Toynak, E. A. (2013). Sonuç. I. C. Schink ve E. A. Toynak (Ed.). *Geçiş sürecinde türkiye* (s. 585-606). İstanbul: Belge.
- Scruton, R. (2002). *A short history of modern philosophy: From Descartes to Wittgenstein*. New York: Routledge.
- Seaman, J. W. (1978). L. T. Hobhouse and the theory of 'social liberalism'. *Canadian Journal of Political Science*, 11(4), 777-801.
- Sennett, R. (2011). *Yeni kapitalizm kültürü*. İstanbul: Ayrıntı.
- Sennett, R. (2014). *Karakter aşınması*. İstanbul: Ayrıntı.

- Shaikh, A. (2005). The economic mythology of neoliberalism. A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.). *Neoliberalism: A critical reader* (s. 50-60). Sidmouth: Pluto Press.
- Shanahan, D. (1992). *Toward a geneology of individualism*. Massachusetts: University of Massachusetts Press.
- Silier, Y. (2011). Marx ve Rousseau: eşitsizlik ve özgürlük. *Doğu Batı*(55), 139-156.
- Smith, A. (2006). *Ulusların Zenginliği* (Cilt I). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Smith, A. (2011). *Ulusların zenginliği* (Cilt II). Ankara: Palme.
- Smith, D. G. (1968). Liberalism. D. L. Sills (Ed.). *International encyclopedia of the social sciences* (s. 276-282). Mac Millan.
- Sombart, W. (2013). *Aşk, lüks ve kapitalizm*. Ankara: Pharmakon.
- Sönmez, S. (2009). Türkiye ekonomisinde neoliberal dönüşüm politikaları ve etkileri. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez (Ed.). *Küreselleşme, kriz ve türkiye'de neoliberal dönüşüm* (s. 25-71). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Spinoza, B. (2011). *Etika*. Ankara: Dost.
- Stirner, M. (2013). *Biricik ve mülkiyeti*. İstanbul: Kaos.
- Störig, H. J. (2013). *Vedalaradan Tractatus'a dünya felsefe tarihi*. İstanbul: Say.
- Swart, K. W. (1962). "Individualism" in the Mid-Nineteenth Century (1826-1860). *Journal of the History of Ideas*, 23(1), 77-90.
- Taylor, C. (1979). What's Wrong with Negative Liberty. A. Ryan (Ed.). *The Idea of Freedom* (s. 177-193). Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, C. (2006a). *Modern toplumsal tahayyüller*. İstanbul: Metis.
- Taylor, C. (2006b). Yanlış anlaşmalar: Cemaatçi, liberal tartışması. A. Berten, P. D. Silvelra ve H. Pourtois (Ed.). *Liberaller ve cemaatçiler* (s. 77-104). Ankara: Dost.
- Taylor, C. (2011). *Modernliğin sıkıntıları*. İstanbul: Ayrıntı.
- Taylor, C. (2014). *Seküler çağ*. İstanbul: İş Bankası.
- Tellan, D. Ö. (2008). Tüketime karşı devrimi: Türkiye'de 1980 sonrası uygulanan iktisat politikalarının toplumsal sonuçlarına eleştirel bir bakış. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(67), 1-19.
- Tocqueville, A. D. (2016). *Amerika'da demokrasi*. İstanbul: İletişim.

- Tok, N. (2005). Liberal demokratik toplumda vatandaşlık ve eğitim. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(3), 235-254.
- Toker, N. (2005). Türkiye'de liberalizm ve birey. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 103-138). İstanbul: İletişim.
- Tolunay, A. (2001). *The relationship between religiosity, dogmatism, and moral reasoning*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi.
- Tosun, C. M. (2010). Liberalizm ve sosyal darwinizm karşısında john rawls. *FLSF Dergisi*(10), 81-94.
- Touraine, A. (2007). *Modernliğin eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türk, H. B. (2005). Halide Edip Adıvar'ın liberalizmle imtihanı. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 119-138). İstanbul: İletişim.
- Uğurlu, C. T., Doğan, S., Topçu, İ. ve Demir, A. (2015). Serbest kıyafet uygulaması: kim ne söyledi? *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 21(2), 213-246.
- Ünder, H. (1998). *Kemalizmin ışığında Atatürk döneminde (1923-1938) eğitsel değerler*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üskül, Z. Ö. (2003). *Bireyciliğe tarihsel bakış*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Vatan. (2008, Ağustos 19). Temmuz 13, 2017 tarihinde Vatan Gazetesi: <http://www.gazetevatan.com/hakkarili-tek-kollu-coban-hacettepe-tip-i-kazandi-194615-yasam/> adresinden alındı
- Vatandaş, C. (2010). Cumhuriyetin ilk yıllarında bir toplumsal değişim aracı olarak eğitimin modernleştirilmesi. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*(42), 41-62.
- Vefikuluçay, D., Zeyneloğlu, S., Eroğlu, K. ve Taşkın, L. (2007). Kafkas üniversitesi son sınıf öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin bakış açıları. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 14(2), 26-38.
- Vergara, F. (2014). *Liberalizmin felsefi temelleri*. (B. Arıbaş, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Vogt, K. M. (2008). *Laws, reason and the cosmic city: Political philosophy in the early stoa*. New york: Oxford University Press.
- Walzer, M. (1984). Welfare, membership and need. M. Sandel (Ed.). *Liberalism and its critics* (s. 200-219). New York: New York University Press.
- Ward, K. (1971). Kants teleological ethics. *The Philosophical Quarterly*, 21(85), 337-351.

- Watt, J. (1989). *Individualism and educational theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Z. Gürata, Çev.) İstanbul: Ayraç.
- Windelband, W. (1901). *A history of philosophy*. New York: Macmillan.
- Woolhouse, R. (2011). *John Locke*. (A. Terzi, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yalçın, Ş. (2003). Descartes ve özne olara benlik. *FelsefeDünyası*, 2(38), 107-118.
- Yayla, A. (2014). *Liberal bakışlar*. İstanbul: Profil Yay.
- Yazıcıoğlu, H. (1993). *Bir din politikası: laiklik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay.
- Yenidünya, A. (2005). *Lise öğrencilerinde rekabetçi tutum, benlik saygısı ve akademik başarı ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yılmaz, M. (2005). Tek-Parti CHP kemalizm ve liberalizm. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). *Modern türkiyede siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 189-212). İstanbul: İletişim.
- Yüksel, M. (2003). Mahremiyet hakkı ve sosyo-tarihsel gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(1), 181-213.
- Yüksel, M. (2009). Mahremiyet hakkına ve bireysel özgürlüklere bireysel yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(1), 275-299.
- Zweig, S. (2015). *Vicdan zorbalığına karşı*. İstanbul: Can.

EKLER

EK 1 NİCEL VERİ TOPLAMA ARACI

GENÇ BİREYLERDE BİREYCİLİK VE KOLEKTİVİZM ÖLÇEĞİ

Sayın öğrencimiz; aşağıda bilimsel bir çalışmada kullanılacak 29 adet soru bulunmaktadır. Bu sorulara samimiyetle ve eksiksiz vereceğiniz cevaplar bizim için önem taşımaktadır. Lütfen isminizi ve kimliğinizi belirtecek bir şey yazmayınız. Katkılarınız için teşekkür ederim.

Hakkı KAHVECİ

1-Cinsiyetiniz: ☐ Kadın ☐ Erkek **2- Yaşınız: ... 3- Kardeş Sayınız (siz hariç) :**

4- Okul Türünüz:

☐ Anadolu Lisesi/Normal lise ☐ Mesleki ve Teknik Lise ☐ İmam-Hatip Lisesi
☐ Fen Lisesi ☐ Sosyal Bilimler Lisesi

5- Sınıfınız: ☐ 10.Sınıf ☐ 11.Sınıf ☐ 12. Sınıf

6- Babanızın eğitim düzeyi: ☐ İlkokul ☐ Ortaokul ☐ Lise ☐ Üniversite

7- Annenizin eğitim düzeyi: ☐ İlkokul ☐ Ortaokul ☐ Lise ☐ Üniversite

6- Ailenizin aylık gelir durumu:

☐ 0-1.000 TL ☐ 1001-2500 TL ☐ 2501-5000 TL
☐ 5.001 -7.500 TL ☐ 7.501- 10000 TL ☐ 10.001 TL ve üstü

Aşağıdaki ifadelere hangi düzeyde katıldığınızı lütfen belirtiniz.

	1- Hiç katılmıyorum 3- Kısmen katılıyorum 5- Tamamen katılıyorum.	2- Katılmıyorum 4- Katılıyorum					
1	Düşüncelerimin eleştirilmesinden rahatsız <u>olmam</u> .	1	2	3	4	5	
2	Bana somut fayda sağlamayacak bilgiyi gereksiz bulurum.	1	2	3	4	5	
3	Sorunlarımı yakın çevremden birileriyle paylaşıyorum.	1	2	3	4	5	
4	Mesleklerin önemini kazandıracağı para belirler.	1	2	3	4	5	
5	Başkasının sorunlarını çözmek için kendi işlerimi <u>aksatmam</u> .	1	2	3	4	5	
6	Bir ürünün markasının tanınmış olması, özelliklerinden daha fazla ilgimi çeker.	1	2	3	4	5	
7	Çeşitli özelliklerimden dolayı kıskanılmak hoşuma gider.	1	2	3	4	5	
8	Büyük mağazaların reyonlarındaki birçok ürünü satın alabilmiş olmayı isterim.	1	2	3	4	5	
9	Kendimi bir gruba ait hissetmediğim zaman kötü hissederim	1	2	3	4	5	
10	Her işte başarının sırrı rakibe karşı galip gelebilmektir.	1	2	3	4	5	
11	Kendimi özel hissedeceğim özelliklerim vardır.	1	2	3	4	5	
12	Çevremde beğenilen kişi olmaktan mutlu olurum.	1	2	3	4	5	
13	Yanlarında sıkılsam bile, ailemin evine gelen misafirlerle birlikte vakit geçiririm.	1	2	3	4	5	
14	Eşyalarımı uzun süre kullanmaktan çabuk sıkılırım.	1	2	3	4	5	
15	Büyüklerimin benimle ilgili kararlarına itiraz etmeden uyarım.	1	2	3	4	5	
16	Kıyafetin çekici ve şık görünmesini, rahat olmasına tercih ederim.	1	2	3	4	5	
17	Bana göre insanların dini inançlarıyla ilgili yaşam tarzı dokunulmazdır.	1	2	3	4	5	
18	Düşüncelerini benimsediğim grupları her koşulda desteklerim.	1	2	3	4	5	
19	Kız veya erkek arkadaşımı seçerken dini inanç durumuna dikkat ederim.	1	2	3	4	5	
20	Bana göre başkasına zarar vermedikçe her insan özgürce yaşayabilmelidir.	1	2	3	4	5	
21	İçinde yer aldığım gurubun kararlarını benimsemesem bile, bu kararlara uyarım.	1	2	3	4	5	
22	Mesleklerin önemini bana sağlayacağı statü/makam belirler.	1	2	3	4	5	
23	Telefon, kıyafet ve aksesuar gibi eşyaların beni özel ve farklı göstermesini isterim.	1	2	3	4	5	
24	Gelenek ve göreneklere bağlı kalarak yaşamının gerekli olduğunu düşünürüm.	1	2	3	4	5	
25	Benden farklı düşüncedeki insanların baskı görmesine karşı çıkarım.	1	2	3	4	5	
26	Kararsız kaldığım durumlarda yakın çevremden tavsiyelerini dikkate alırım.	1	2	3	4	5	
27	Karşılığı gelmese bile diğer insanlara yardım etmekten mutlu olurum.	1	2	3	4	5	
28	Diğer insanlarla ilişkilerimde, davranışlarımın eleştirilmesinden rahatsız <u>olmam</u> .	1	2	3	4	5	
29	Beni mutlu eden olayları yakın çevremden birileriyle paylaşıyorum.	1	2	3	4	5	

EK 2 NİTEL VERİ TOPLAMA ARACI

ÖĞRETMENLERLE GÖRÜŞME SORULARI

1. Öğretmenlik yaptığınız yıllar içerisinde öğrencilerinizin davranış ve düşüncelerinde herhangi bir değişim gözlemlediniz mi? Bunları paylaşabilir misiniz?
2. Öğrencilerinizin çevresiyle paylaşımları ve dayanışmaya dönük davranışları hakkındaki gözlemlerinizi anlatır mısınız?
3. Öğrencilerinizin toplumsal sorunlara duyarlılıkları açısından nasıl davranışlar sergilediğini örnekler vererek ya da deneyimleriniz üzerinden anlatabilir misiniz?
4. Öğrencilerinizin bir konuda rekabet etme yönündeki gözlemlerinizi nelerdir?
5. Öğrencilerinizin sizinle ilişkilerini değerlendirebilir misiniz? İlişkilerini hangi ölçütlere göre ne tür bir üslupla kuruyorlar?
6. Gözlemlerinize göre öğrencileriniz başkalarıyla ilişkilerini kurarken neleri dikkate alıyor? Sınıftaki, okuldaki gruplaşmalar size göre nasıl şekilleniyor?
7. Öğrencilerinizin ilişkilerinin süresi ve içeriği hakkında gözlemlerinize dayanarak bilgi verir misiniz?
8. Öğrencileriniz yaptıkları bir işin veya davranışın sorumluluklarını ne ölçüde kabul ediyorlar ve kendi başlarına ne kadar sorumluluk alabiliyorlar? Örnekler vererek anlatabilir misiniz?
9. Öğrencilerinizi derslerinde ve hayatta başarılı olmaya teşvik etmek için okulda hangi yöntemlere başvuruyorsunuz? Okulun, derslerin ve bilginin önemini nasıl anlatıyorsunuz?
10. Öğrencileriniz hangi derslere daha çok ilgi duyuyor? Hangi seçmeli dersleri seçiyor? Derslere ve ders konularını öğrenmeye dönük ilgilerini hangi etmenler belirliyor?
11. Öğrencileriniz mesleki ideallerini ve gelecek planlarını hangi ölçütlere göre belirliyorlar? Öğrenciler arasında farklılıklar var mı?
12. Öğrencilerinizin okul kurallarına, okulun yerleşik kültürüne tutumlarını okul içindeki gözlemlerinize dayanarak anlatabilir misiniz?
13. Öğrenci velilerinin sizlerle iletişimi ve okuldan beklentileri hakkında bilgi verir misiniz? Veliler kendi öğrencilerinin olumsuz davranışları hakkında nasıl davranıyorlar? Örnekler vererek anlatabilir misiniz?
14. Öğrencilerinizin tüketim alışkanlıkları, para harcadıkları şeyler hakkındaki gözlemlerinizi açıklar mısınız? Tüketim alışkanlıklarında nelere önem veriyorlar? Tüketim biçimleri öğrenciler arasında farklılık gösteriyor mu?

15. Öğrencileriniz arkadaşlarıyla ya da okulla ilgili bir problemi hangi yollarla çözmeyi tercih ediyor? Bir öğrencinin problemi diğerlerini nasıl etkiliyor?
16. Kopya vakaları yaşıyor mu? Yaşandığında kopya bireysel mi çekiliyor yoksa organize mi? Gözlemlerinizi anlatır mısınız?
17. Okulda dışlanan bir öğrenci karşısında diğer öğrencilerin bu öğrenciye karşı tutumları hakkındaki gözlemlerinizi nedir?
18. Okulda hangi özelliklere sahip öğrenciler lider olarak dikkat çekiyor?
19. Öğretmen ve yöneticiler açısından ne tür özelliklere sahip öğrenciler daha fazla değer kazanıyor?
20. Öğrencilerinizin insani ve evrensel değerlere sahip olma düzeylerini ve bu değerlere bakışlarını nasıl görüyorsunuz? Gözlem ve deneyimlerinizi aktarabilir misiniz?
21. Öğrencilerinizin dine ve geleneklere bakışı nasıl? Günlük yaşamlarında ve ilişkilerinde dini inançların ve geleneklerin etkisini nasıl gözlemliyorsunuz?

EK 3 ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Hakkı KAHVECİ

Doğum Tarihi : 10/11/1980

İletişim Bilgileri : Halil Yasin İlkokulu Yıldıztepe Mah. Dumlupınar Cad.
Odunpazarı/ESKİŞEHİR

e-posta : hakkikahveci@gmail.com

Öğrenim Durumu:

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	İlköğretim Sınıf Öğretmenliği	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	2000-2004
Yüksek Lisans	İlköğretim Sınıf Öğretmenliği	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	2010-2012
Doktora	Eğitimin Kültürel Temelleri / Eğitim Felsefesi	Ankara Üniversitesi	2012-2017

İş Deneyimi:

Ünvan	Görev Yeri	Yıl
Müdür Yet. Öğretmen	Mıcırlar İlköğretim Okulu Dursunbey/BALIKESİR	2004-2008
Öğretmen	Akbaşlar İlköğretim Okulu Dursunbey/BALIKESİR	2008-2011
Müdür Yet. Öğretmen	Sabriye Şerafettin Göktuna İlkokulu Tepebaşı/ESKİŞEHİR	2011-2014
Öğretmen	Halil Yasin İlkokulu Odunpazarı/ESKİŞEHİR	2014- Halen